

Tilburg University

Het vrouwelijk dilemma

van Luijn, H.E.M.

Publication date:
1996

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
van Luijn, H. E. M. (1996). *Het vrouwelijk dilemma: Besluitvorming van vrouwen met een ambivalente kinderwens*. DSWO Press.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

DSWO PRESS

HET VROUWELIJK DILEMMA

BESLUITVORMING VAN VROUWEN
MET EEN AMBIVALENTE KINDERWENS

HELEEN VAN LUIJN

PSYCHOLOGISCHE STUDIES

Het vrouwelijk dilemma

Besluitvorming van vrouwen
met een ambivalente
kinderwens

Katholieke Universiteit Brabant

Bibliotheek

Dit werk terug te bezorgen uiterlijk op:

BEPALING UIT HET REGLEMENT

Een werk, dat iemand in bruikleen heeft, mag door hem
in geen geval worden uitgeleend.

Het vrouwelijk dilemma

Besluitvorming van vrouwen
met een ambivalente
kinderwens

Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor
aan de katholieke Universiteit Brabant,
op gezag van de rector magnificus,
prof. dr. L.F.W. de Klerk,
in het openbaar te verdedigen ten overstaan van een
door het college van dekanen aangewezen commissie
in de aula van de Universiteit
op vrijdag 11 oktober 1996 om 14.15 uur

door

Helena Everarda Maria van Luijn

geboren op 12 november 1956

te Steenwijk

Promotor:

Prof. drs. G.A.B. Frinking

Copromotoren:

Dr. C.G.M. Knijn

Dr. Mr. C.J. Straver

© 1996, DSWO Press, Rijksuniversiteit Leiden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor alle kwesties inzake het reproduceren van gedeelten uit dit werk wende men zich tot de uitgever.

Drukwerk: 'Haveka' en 'Karstens Drukkers bv., Leiden'

© Omslagfoto: 'Egon Schiele, Mädchen, 1910 (Museum für angewandte Kunst, Wien)

© Omslagontwerp: 'Infofilm, R. Busschots', Leiden

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

ISBN 90-9009766-X

Voorwoord

Alle aandacht, steun, vertrouwen en intellectuele uitdaging die ik heb mogen ervaren in mijn omgeving, hebben in belangrijke mate bijgedragen tot dit boek. Graag wil ik een aantal mensen hiervoor speciaal bedanken.

Allereerst dank ik mijn promotor en beide copromotoren hartelijk voor het in mij gestelde vertrouwen en de plezierige wijze waarop zij mij bij het schrijven van dit proefschrift hebben begeleid. Ik voel mij niet alleen wetenschappelijk, maar ook persoonlijk, verrijkt door de genoten begeleiding.

Mijn promotor Professor. drs. Gerard Frinking was direct enthousiast toen hij hoorde van mijn promotieplannen en hij spoorde mij aan een voorstel in te dienen ter verkrijging van de benodigde financiën. Toen dit niet lukte, heeft hij er voor gezorgd dat ik werd aangesteld aan de universiteit van Brabant om het proefschrift af te ronden. Ik ben hem hiervoor zeer erkentelijk.

Mijn copromotor dr. Trudie Knijn kende ik nog van mijn studie psychologie in Nijmegen. Tijdens haar werkcolleges over moederschapsideologie had ik niet kunnen bevroeden dat zij mij jaren later zou begeleiden. Ik wil haar vooral bedanken voor de stimulans die zij mij gaf om het proefschrift te voltooien en haar aanbod van begeleiding hierbij.

Mijn tweede copromotor is dr. Mr Cees Straver. Hem ben ik zeer veel dank verschuldigd voor alle begeleiding en steun die hij mij de afgelopen jaren heeft gegeven. Niet alleen bij de totstandkoming van dit proefschrift, maar ook bij de diverse andere projecten waarin ik met hem heb mogen samenwerken. Zijn enthousiasme, plezier en grote inzet voor wetenschappelijke arbeid werken aanstekelijk.

Verder bedank ik dr. Paul Vennix voor alle hulp die hij heeft geboden bij de kwantitatieve analyses. Ook de leden van de begeleidingscommissie, dr. Evert Ketting en Professor dr. Ruut Veenhoven, die mij in de eerste fase van dit project hebben geadviseerd, wil ik hier noemen. Ook Drs. Annemarie van de Ven die heeft meegewerkt aan de analyse van de diepte-interviews, de interviewsters van Reserach voor Beleid te Leiden en alle vrouwen die bereid waren deel te nemen aan het onderzoek, wil ik hiervoor bedanken.

Tijdens mijn aanstelling aan de Katholieke Universiteit Brabant heeft dit onderzoek zijn voltooiing gekregen. In deze laatste fase heb ik steun ondervonden van dr. Ad Vossen en dr. Jeroen Vermunt bij de afronding van de statistische analyses. Een kamer heb ik mogen delen met drs. Menno Jacobs. Ik denk terug aan een gezellige tijd met de nodige wetenschappelijke discussies over ons werk.

Verder noem ik dr. Irene Spijker en drs. John Boone die mij snel en nauwkeurig hebben geadviseerd over de nodige taalcorrecties. Voor de engelse samenvatting kon ik terugvallen op Feike de Jong.

Dit boek bouwt voort op de NISSO-studie *Laatste Kansmoeders* die eerder verscheen bij Eburon in Delft. Eerste en tweede auteur van deze studie waren respectievelijk ondergetekende en ir. Anneke Parent.

Tot slot heb ik veel praktische en emotionele steun ervaren van mijn levenspartner Drs. Henk Schotel. Dit is het tweede boek dat wij samen tot een goed redactioneel einde brachten.

Heleen van Luijn

Inhoud

1. Inleiding	1
1.1 Kinderen krijgen niet langer vanzelfsprekend	1
1.2 Achtergronden van de verandering	2
1.3 Keuzeproblemen	3
1.4 Probleemstelling	7
1.5 Opbouw van dit boek	7
2. De ambivalente kinderwens: een literatuuroverzicht	9
2.1 Inleiding	9
2.2 Theorieën over vruchtbaarheidsgedrag	9
2.2.1 Sociologische benaderingen	10
2.2.2 Micro-economische benaderingen	10
2.2.3 Pogingen tot integratie van benaderingen	11
2.2.4 Sociaal-psychologische benaderingen	12
2.2.5 Conclusies	14
2.3 Omvang, aard en achtergronden van de ambivalentie	15
2.3.1 Onderzoeksoverzicht en omvang ambivalente kinderwens	15
2.3.2 Kosten en baten van wel of geen kinderen	17
2.3.3 Factoren van invloed op de ambivalente kinderwens	23
2.4 Het besluitvormingsproces van twijfelaars	30
2.4.1 Praten met anderen	30
2.4.2 De rol van de partner in het beslissingsproces	31
2.4.3 Anticonceptiegebruik	31
2.4.4 Psychische klachten	32
2.5 Vruchtbaarheidstheorieën en de ambivalente kinderwens	33
2.6 Op zoek naar een nieuw theoretisch kader	41
2.7 Samenvatting en conclusies	42
3. Opzet en uitvoering van het onderzoek	45
3.1 Resultaten van het vooronderzoek	45
3.2 Opzet van het hoofdonderzoek	46
3.2.1 Uitgangspunten bij de opzet van het onderzoek	46
3.2.2 Fasering van het onderzoek	48
3.2.3 Verantwoording van de gebruikte methoden	49
3.3 Onderzoeksinstrumenten	49
3.3.1 Vragenlijsten	49
3.3.2 Schalen	50
3.3.3 Diepte-interview-checklist	53
3.4 Dataverzameling, selectie en respons	54
3.4.1 Survey	54
3.4.2 Diepte-interviews	59

4. Omvang, duur, ernst en aard van de ambivalentie	63
4.1 Inleiding	63
4.2 Omvang, duur en ernst van de ambivalentie	63
4.2.1 Hoeveel vrouwen twijfelen?	63
4.2.2 Hoelang duurt de twijfel?	64
4.2.3 Is de twijfel een probleem?	64
4.3 Beoordeling en waardering van de keuze	65
4.3.1 Redenen waarom vrouwen geen kind willen	65
4.3.2 Redenen waarom vrouwen wel een kind willen	70
4.3.3 Welke groepen twijfelaars zijn te onderscheiden?	72
4.3.4 Verschillen deze motieven met de motieven van niet-twijfelaars?	73
4.3.5 Wat maakt de keuze zo moeilijk?	74
4.3.6 Waarom is de twijfel een probleem?	76
4.4 Samenvatting en conclusie	77
 5. Achtergronden van de ambivalentie	 79
5.1 Inleiding	79
5.2 Sociaal-demografische kenmerken	79
5.3 Persoonfactoren	81
5.3.1 Buitenshuis werken, werkmotivatie en werkambitie	82
5.3.2 Opvattingen over sekserollen en moederschap	83
5.3.3 Zelfstandigheid in relaties	88
5.3.4 Algemeen welbevinden en besluitvaardigheid	88
5.4 Sociale omgevingsfactoren	91
5.4.1 Ervaringen in het gezin van herkomst	91
5.4.2 Kinderwens van de partner	95
5.4.3 Kwaliteit van de partnerrelatie	96
5.5 Maatschappelijke contextfactoren	97
5.5.1 Overheidsbeleid	97
5.6 Enige samenhangen	102
5.6.1 Achtergrondfactoren en ambivalentie	102
5.6.2 Achtergrondfactoren en aard van de ambivalentie	103
5.6.3 Achtergrondfactoren, aard, ernst en duur van de ambivalentie	110
5.7 Samenvatting en conclusie	111
 6. Het besluitvormingsproces	 113
6.1 Inleiding	113
6.2 Zoeken naar een oplossing	113
6.2.1 Informatiezoekgedrag	113
6.2.2 Onderhandelen met de partner	116
6.2.3 Uitstel van de beslissing	117
6.2.4 Slordig anticonceptiegebruik?	119
6.2.5 Factoren van invloed op het zoeken naar een oplossing	122
6.3 De beslissing	125
6.3.1 Wat wordt besloten?	125
6.3.2 De rol van de partner en die van anderen bij de beslissing	129
6.3.3 Een moeizaam proces?	130
6.3.4 Factoren van invloed op het besluit	133
6.4 Na de beslissing: is het probleem nu opgelost?	134
6.4.1 Buitenshuis werken na de komst van het eerste kind	134
6.4.2 Taakverdeling met de partner	136
6.4.3 Kinderopvang	136
6.4.4 Hoe bevalt het moederschap?	137
6.5 Samenvatting en conclusie	140

7. De ambivalente kinderwens: een theoretisch model	143
7.1 Inleiding	143
7.2 De empirische data in het licht van bestaande vruchtbaarheidstheorieën	144
7.3 Twee theorieën over beheersing en besluitvorming	148
7.3.1 Omgaan met stressful life events	148
7.3.2 Decision making under conflict	151
7.4 De interactieve waarderings- en besluitvormingstheorie	155
7.4.1 Rationele en niet-rationele elementen	156
7.4.2 Het proces van besluitvorming	157
7.4.3 Interactie persoon en context	159
7.5 De toepasbaarheid van deze theorie op de ambivalente kinderwens	165
 8. Discussie en conclusie	 167
8.1 Inleiding	167
8.2 Ambivalentie en besluitvorming	167
8.3 Beoordeling, waardering en besluitvorming	170
8.3.1 Beoordeling en waardering	170
8.3.2 Besluitvorming	174
8.3.3 Samenvatting	179
8.4 Reflectie op het onderzoek	180
8.4.1 Bijdrage aan vruchtbaarheidsonderzoek	180
8.4.2 Voorstellen voor verder onderzoek	183
8.5 Tot besluit	185
 Noten	 187
Literatuur	189
Bijlagen	199
Summary	
Verantwoording	

Hoofdstuk 1

INLEIDING

1.1 KINDEREN KRIJGEN NIET LANGER VANZELFSPREKEND

De keuze voor ouderschap is een van de belangrijkste en verstreckende beslissingen uit het leven van een persoon. Dit hangt vooral samen met de onomkeerbaarheid van de keuze en de angst dat men hierdoor andere mogelijkheden uitsluit. Artikelen en boeken met titels als *'Nu of nooit'*, *'Het dilemma van de dertigers'*, *'De keus van je leven: doe ik het wel of doe ik het niet?'*, *'Uitstel of afstel'*, *'Het kind als keuze'* duiden erop dat er tegenwoordig iets aan de hand is met het krijgen van kinderen (zie ook: Nijman, 1985; Mozes, 1989; Thooft, 1992; Heffels, 1993). Kinderen krijgen is niet meer zoals vroeger een vanzelfsprekende zaak en het moederschap is niet meer de enige levensvervulling van vrouwen. Er is een verruiming van mogelijkheden ontstaan voor vrouwen om zin te geven aan hun bestaan. Kinderen krijgen is steeds meer een kwestie van kiezen geworden.

Onlangs het feit dat sinds het begin van de jaren zestig steeds meer betrouwbare anticonceptie-middelen beschikbaar kwamen, kregen (echt)paren tot in het begin van de zeventiger jaren nog bijna vanzelfsprekend kinderen. Bewust vrijwillige kinderloosheid kwam in die tijd nog slechts op beperkte schaal voor. Wel is onder invloed van betere anticonceptie het kindertal per gezin drastisch gedaald en werd het tijdstip waarop men aan kinderen wenste te beginnen steeds meer gepland. Aan de wenselijkheid van kinderen werd echter nog nauwelijks getwijfeld (Mozes, 1989).

De laatste twee decennia lijken echter belangrijke nieuwe verschuivingen plaats te vinden. Er is een toenemend aantal mensen dat bewust kiest voor kinderloosheid. Van de vrouwen geboren in 1940 is rond 10% nooit moeder geworden (Beets & Te Velde, 1994). De verwachting is echter dat van de geboortecohorten vanaf circa 1950 uiteindelijk ongeveer 20% kinderloos zal blijven (voor vrouwen geboren rond 1980) (Beets, 1992). Hoewel een deel kinderloos blijft vanwege vruchtbaarheidsproblemen, neemt vooral de vrijwillige kinderloosheid toe. Van de vrouwen geboren in 1950 heeft 2.5% geen kinderen vanwege verklaarde onvruchtbaarheid, 4.5% bleef om andere redenen onvrijwillig kinderloos (bijvoorbeeld geen partner) en ongeveer 8% koos vrijwillig voor een leven zonder kinderen (Cruisjes & Van de Giessen, 1988).

Ook stellen steeds meer (echt)paren het krijgen van het eerste kind uit (zie ook Van Luijn, 1993c). Eind jaren zestig kregen vrouwen hun eerste kind op de gemiddelde leeftijd van 24,5 jaar. Nu, vijftientig jaar later, ligt deze leeftijd op 28,4 jaar en naar verwachting zal deze nog verder stijgen (CBS, 1995). In 1993 heeft bijna een op de drie vrouwen tussen de 35 en 40 jaar een kind jonger dan zes jaar. Over twintig jaar zal, zo verwacht het CBS, de helft van de vrouwen in deze leeftijdsgroep een jong kind hebben (Volkskrant, 1993). Dit uitstel is overigens niet zonder risico: na het dertigste levensjaar neemt de kans op zwangerschap af. Voor een toenemend aantal vrouwen betekent uitstel uiteindelijk dan ook ongewild afstel (Vermunt, 1993; Beets, 1996).

De verruiming van mogelijkheden om in principe te kunnen kiezen of men een kind wil en wanneer men dit wil, lijkt op het eerste gezicht alleen maar toe te juichen. Deze situatie heeft echter ook een keerzijde; niet alle vrouwen blijven hiermee even gelukkig

te zijn. De keuzevrijheid met betrekking tot het krijgen van kinderen blijkt voor een toenemend aantal vrouwen een probleem. Steeds meer vrouwen twijfelen over de vraag of ze wel of geen kind willen. Soms is deze twijfel langdurig en gaat hij gepaard met psychische en relationele spanningen. Vaak is uitstel het gevolg (Parent, 1987).

1.2 ACHTERGRONDEN VAN DE VERANDERING

Verschillende ontwikkelingen hebben ertoe geleid dat het moederschap niet langer vanzelfsprekend is, iets dat je 'overkomt', maar een bewuste keuze is geworden. De belangrijkste reden voor deze verandering is de beschikbaarheid van betrouwbare anticonceptie-methoden op grote schaal en de liberalisering van abortus. Hiernaast zijn nog verschillende andere ontwikkelingen te noemen die ertoe hebben bijgedragen dat men anders is gaan denken over het krijgen van kinderen (zie ook Parent, 1987; Van den Akker, 1988; Niphuis-Nell, 1992; Van Luijn, 1993b). Deze ontwikkelingen maken deel uit van of hangen nauw samen met de tweede emancipatiegolf. Voor de onderstaande korte schets steun ik vooral op het literatuuroverzicht van Parent (1987).

Op de eerste plaats hebben zich de laatste decennia belangrijke verschuivingen voorgedaan in het opleidingsniveau en de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Niet alleen is het opleidingsniveau drastisch gestegen, ook nemen steeds meer vrouwen deel aan het arbeidsproces. Sinds de jaren zestig is er een toenemend aantal meisjes en vrouwen gaan studeren aan een instelling voor hoger onderwijs. Deze groei zet zich nog steeds voort. In 1975 maakten vrouwen nog voor 30% deel uit van de studentenpopulatie en van het hoger beroepsonderwijs; in 1985 is dit gestegen tot 40%. Het percentage vrouwen in de beroepsbevolking steeg van 23% in 1960 tot 40% in 1991 (Hooghiemstra & Niphuis-Nell, 1993). Ook steeds meer vrouwen met jonge kinderen blijven werken. Van de werkende vrouwen die tussen 1979 en 1986 op 25-29-jarige leeftijd hun eerste kind kregen, bleef een op de vijf doorwerken; van degenen die in 1991 of 1992 op die leeftijd hun eerste kind kregen behielden drie op de vijf hun baan. Vergelijkbare cijfers gelden voor vrouwen die op 30-jarige leeftijd of ouder het eerste kind krijgen. Alleen van de 'jonge' moeders, degenen die voor hun 25ste moeder worden, blijft maar een op de drie na de bevalling doorwerken (Hooghiemstra & Niphuis-Nell, 1993).

Op de tweede plaats, en nauw samenhangend met het gestegen opleidingsniveau en de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen, wordt het moederschap steeds minder beschouwd als de enige levensvervulling van de vrouw (zie ook Parent, 1987). Niet alleen combineren steeds meer vrouwen de verzorging en opvoeding van kinderen met een baan buitenshuis, ook realiseert men zich steeds meer dat het moederschap nog niet de helft van een vrouwenleven in beslag neemt (Den Bandt, 1982; Kitzinger, 1978). Vrouwen die zich alleen op de opvoeding van hun kinderen hebben geconcentreerd, voelen zich vaak nutteloos en uitgerangeerd wanneer de kinderen het huis verlaten (Rubin, 1980). Vrouwen vinden het daarom steeds belangrijker om naast de opvoeding van de kinderen ook andere activiteiten te ontplooiën (Parent, 1987).

Op de derde plaats zijn de veranderende rolopvattingen van belang, aldus Parent (1987). De traditionele taakverdeling tussen mannen en vrouwen, waarbij de man een betaalde baan heeft en de kost verdient, en de vrouw de verantwoordelijkheid draagt voor het huishouden en de verzorging en opvoeding van de kinderen, wordt steeds meer - met name door vrouwen - ter discussie gesteld en doorbroken (Sevenhuijsen en De Vries, 1980; Oudijk, 1983).

Verder spelen ontwikkelingen in het huwelijk een rol. Niet alleen is er sprake van een toenemend aantal echtscheidingen (en in het geval er kinderen zijn, betekent dit dat het vooral de vrouwen zijn die alleen met de kinderen blijven), ook wordt in partnerrelaties steeds meer nadruk gelegd op intimiteit en emotionele geborgenheid. Veel (echt)paren zijn bang dat ze met kinderen veel minder aan elkaar toe zullen komen (Veenhoven, 1979).

Tot slot is ook de mogelijkheid om geen kinderen te willen bespreekbaar geworden. Dit is vooral het werk geweest van de populaire pers, daartoe onder meer gestimuleerd door de Werkgroep Vrijwillige Kinderloosheid van de NVSH (Parent, 1987). Deze werkgroep is in de periode 1975-1980 actief geweest in het verzorgen van informatie en publiciteit over de mogelijkheden om vrijwillig kinderloos te blijven. Er is een steeds grotere acceptatie van vrijwillige kinderloosheid. Vrijwillige kinderloosheid werd in 1965 nog door een ruime meerderheid van de bevolking onaanvaardbaar geacht. Daarentegen vond 86 procent het in 1985 juist aanvaardbaar; een totale ommekeer (Van der Avort, 1988).

1.3 KEUZEPROBLEMEN

Hoe kon de keuze 'wel of geen kinderen' tot een probleem worden? Verschillende ontwikkelingen in de beeldvorming van het moederschap en binnen partnerrelaties lijken een belangrijke voedingsbodem voor problemen met betrekking tot de gezinsvorming. Hieronder worden enige punten aangestipt die het kiezen voor kinderen problematisch lijken te maken.

Moederschap verzaamd

De afgelopen decennia heeft zich een verschuiving voorgedaan in de beeldvorming omtrent het moederschap. Knijn en Verheijen onderscheiden in hun studie *'Tussen plicht en ontplooiing'* drie elkaar in de tijd opvolgende moederschapsbeelden (Knijn en Verheijen, 1988). Met name wat betreft de vanzelfsprekendheid van het moederschap, de invulling van het moederschap en de wijze van opvoeding, hebben zich ingrijpende wijzigingen voorgedaan. Ook de positie en de rol van de vader zijn veranderd. In de loop van de tijd is steeds meer nadruk komen te liggen op het maken van eigen keuzen en is het kind een steeds centralere positie gaan innemen.

Heerste in 1960 nog het beeld van de zichzelf opofferende moeder, waarbij kinderen krijgen vanzelfsprekend was, de dienstbaarheid aan het gezin centraal stond en de opvoeding gekenmerkt werd door een hiërarchische relatie tussen ouders en kinderen, in de jaren zeventig ontstaat langzamerhand een professionalisering van het moederschap. Moederschap wordt steeds meer een beroep waarvoor bewuste betrokkenheid en kennis noodzakelijk is. De idee dat het kind begeleid moet worden in de natuurlijke drang om zich te ontwikkelen tot een vrij en zelfstandig mens komt centraal te staan. De taak van de moeder bestaat vooral uit het creëren van een sfeer waarin het kind voldoende zelfvertrouwen en aandacht krijgt om zijn eigen mogelijkheden te ontdekken en te ontwikkelen. De individuele ontwikkeling van het kind komt centraal te staan. Met name de behoefte van het kind aan aandacht, tijd en ruimte wordt benadrukt.

Het moederschapbeeld in de jaren tachtig kenmerkt zich door de idee van het moederschap als middel tot zelfontplooiing. Het moederschap is niet meer een op traditie berustende vanzelfsprekendheid, maar wordt beschouwd als een van de mogelijke vormen van levensvervulling voor vrouwen. Het wordt voorgesteld als iets waarvan de vrouw kan genieten, ze kan er persoonlijke eigenschappen in ontdekken die zonder het moederschap verborgen zouden blijven, ze kan er zichzelf in kwijt. De beslissing om al dan niet kinderen te krijgen wordt steeds meer bij de vrouw zelf gelegd. Uitgangspunt is dat iedere vrouw met betrekking tot het moederschap die beslissing neemt die het beste bij haar situatie past. Deze nadruk op de bewuste motivatie voor het krijgen van kinderen wordt tevens gezien als de voorwaarde voor een harmonieuze moeder-kind-relatie. Ook de relatie waarbinnen de vrouw moeder wordt en de wijze waarop ze de zorg voor de kinderen organiseert, is steeds meer een kwestie van zelf kiezen geworden. In plaats van de morele, hiërarchische en pedagogische relatie komt de psychologische relatie tussen moeder en kind centraal te staan. Opvoeden wordt steeds meer een middel tot wederzijds genieten en ontplooiën, waarbij het onderkennen van het eigen gevoel wezenlijk is. Een voorwaarde voor het tot stand brengen van deze psychologische relatie met de kinderen is de bewuste keuze voor het moederschap (Brinkgreve en Korzec, 1978). Ook van de vader wordt een steeds actievere betrokkenheid verwacht bij de opvoeding en verzorging van het kind. De nadruk op de zelfstandigheid van de vrouw om haar eigen keuzen te maken, betekent dat in het hedendaags moederschap de persoonlijke identiteit van de moeder sterk wordt geaccentueerd.

Bovendien zijn door migratie de sociale relaties die van oudsher het moederschap omgeven diffuser geworden. Met name de moeder-dochter-relatie was hierin van belang. Vooral in de hogere en de middelbare milieus heeft migratie geleid tot een verminderd contact tussen moeder en dochter. Daarmee wordt de vrijheid om het moederschap vorm te geven naar eigen inzicht vergroot, terwijl tegelijkertijd de reële ondersteuning afneemt. Ook dit aspect geeft aan dat de moeder nu meer dan ooit op zichzelf is aangewezen (Knijn en Verheijen, 1988).

Ondanks deze verzwaring van het moederschap willen steeds meer vrouwen structureel minder tijd en aandacht aan het moederschap besteden. Steeds meer vrouwen kiezen niet meer voor het full-time moederschap maar willen buitenshuis blijven werken. Voor veel vrouwen leidt dit tot een conflict omdat de zorg voor kinderen en buitenshuis werken vaak moeilijk te combineren zijn door het ontbreken van adequate (betaalbare) kinderopvang of omdat de partner niet kan of wil delen in de zorgtaken.

'De Combinatie'

Vrouwen die het moederschap en werk buitenshuis willen combineren, missen veelal aantrekkelijke identificatie-modellen. Hoewel steeds meer moeders, vooral ook met jonge kinderen, blijven werken, zijn niet al deze vrouwen zo'n positief voorbeeld. Een overgeorganiseerd leven en veel stress zijn geluiden die te horen zijn van vrouwen die het moederschap met een baan trachten te combineren. Er zou sprake zijn van een 'dubbele belasting', iets wat overigens door onderzoek niet wordt bevestigd. Werk buitenshuis in combinatie met de zorg voor kinderen en het leven met een partner heeft zelfs een gezondheidsbevorderend effect (Bekker, 1995). Specifieke beroepsgroepen (verpleging, schoonmaakwerk) en vrouwen met jonge kinderen zouden echter wel zwaar belast zijn (Bekker, 1995). Zo vonden Bensing en Schreurs (1995) relatief veel

vermoedheidsklachten bij vrouwen met een baan buitenshuis en kinderen jonger dan zes jaar.

Het probleem van de moeilijke combinatie van buitenshuis werk en zorg zou met name samenhangen met tegenstrijdigheden in de huidige cultuur en maatschappij (Bosman, 1989; zie ook Van Luijn, 1993d). Deze tegenstrijdigheden doen zich voor op het niveau van normen en waarden (datgene wat van vrouwen verwacht wordt), op het niveau van de arbeidsmarkt en op het niveau van het gezinsleven. Enerzijds bestaat het verwachtingspatroon dat jonge vrouwen na het behalen van hun diploma hun intrede doen op de arbeidsmarkt en er gelijke kansen hebben als mannen. Anderzijds is de moederschapsideologie nog niet helemaal verdwenen. Volgens dit waardensysteem is het hoofdzakelijk de moeder die de zorg voor de kinderen op zich dient te nemen. Er doen zich tegenstrijdige rolverwachtingen voor: men verwacht steeds meer dat vrouwen buitenshuis werken, maar tevens dat zij thuis de zorgtaken voor de kinderen verrichten.

Een tweede tegenstrijdigheid doet zich voor op het terrein van de arbeidsmarkt, aldus Bosman. Enerzijds zijn meer moeders buitenshuis gaan werken. Anderzijds is de productie- en bedrijfsorganisatie vrijwel niet of nauwelijks afgestemd op werknemers met gezinsverplichtingen. Het gevolg is dat de vrouw die kiest om buitenshuis te gaan werken, wordt geconfronteerd met een tweede conflict: zij moet tegelijk voldoen aan gezinsverplichtingen (huishoudelijke arbeid en zorg voor kinderen) en aan de eisen die de arbeidssituatie stelt.

Een derde tegenstrijdigheid ligt binnen het gezin. Enerzijds heeft de vrouw door haar betaalde arbeid een relatieve economische en financiële zelfstandigheid verworven. Anderzijds duidt onderzoek op de slechts zeer geleidelijke groei van de gelijke verdeling van zorgtaken tussen mannen en vrouwen. Terwijl de vrouw vroeger enkel de onbetaalde gezinstaken voor haar rekening nam, verricht zij nu ook meestal betaalde arbeid. Zij heeft hierdoor tegenwoordig zowel een rol binnenshuis als buitenshuis, zonder dat de man tot dusver een evenredig deel van de taken binnenshuis op zich heeft genomen (Bosman, 1989).

Er is er niet alleen sprake van een verzwaring van het moederschap zoals we zagen en tegenstrijdigheden die de combinatie van werk met zorgtaken bemoeilijken, ook stellen vrouwen steeds hogere eisen aan zichzelf wat betreft het werk buitenshuis. Steeds meer vrouwen willen niet langer een baantje erbij, in de marge van het moederschap, maar 'een eigen carrière' die niet al te veel onderdoet voor die van mannen (Brinkgreve, 1988). Brinkgreve schrijft dan ook dat wat het huidige vrouwenleven vooral zo ingewikkeld maakt 'De Combinatie' is. De inmiddels overbekende reeks van goede, zorgzame moeder en huisvrouw, spannende minnares en aantrekkelijke, representatieve echtgenote is de laatste jaren uitgebreid met de nieuwe, hiermee moeilijk combineerbare, veeleisende rol van de ambitieuze, goed verzorgde, efficiënte carrière-vrouw. Vrouwen moeten nu alles kunnen, liefst tegelijk, goed en moeiteloos. Kortom de mythe van de 'supervrouw' die de eisen van huwelijk, moederschap en maatschappelijk succes moeiteloos weet te verzoenen (Brinkgreve, 1988).

Waardenconflict

Door de snelle verschuivingen in de beeldvorming aangaande het moederschap kan er een kloof ontstaan tussen de waarden en idealen van de eigen ouders - die ook deel van het eigen geweten zijn geworden - en de idealen die thans in deze samenleving gelden. Er kan sprake zijn van een frictie tussen de 'oude' en de 'nieuwe' waarden. Dit kan betekenen dat zich innerlijke belemmeringen kunnen voordoen om aan deze nieuwe

idealen te voldoen (Baber & Dreyer, 1986; Brinkgreve, 1988, 1992). Er hebben zich met betrekking tot de waarden die gelden ten aanzien van het huidige vrouwenleven enorme veranderingen voorgedaan. Veel vrouwen die eind jaren tachtig, begin jaren negentig overwegen om moeder te worden zijn zelf echter nog opgevoed met traditionele waarden en normen. Onder invloed van met name de tweede feministische golf zijn zij geëmancipeerder en vrijer gaan denken. Het is niet verwonderlijk dat deze verschuivingen tegenstrijdige en botsende waardenoriëntaties met zich meebrengen en de beslissing over het krijgen van kinderen beïnvloeden.

Niet alleen in vrouwen zelf kunnen nog zowel 'oude' als 'nieuwe' waarden naast elkaar voortbestaan waardoor mogelijk conflicten ontstaan. Visies in de media en bijvoorbeeld in literatuur over kinderopvoeding met betrekking tot 'hoe moeders zouden moeten zijn' en 'wat de beste manier is om het moederschap vorm te geven' zijn eveneens vaak tegenstrijdig (Willard, 1988).

Meer onderhandeling

Het krijgen van kinderen vindt meestal plaats in een relatie met een partner. Het is dan ook van belang dat men het samen eens wordt over deze kwestie. De afgelopen decennia is er veel veranderd binnen partnerrelaties. Het burgerlijk huwelijksmodel begint langzaam op de achtergrond te raken en nieuwe typen relaties komen op. Vormen in het burgerlijk huwelijksmodel een hecht gezinsleven en de eenheid van optreden de uitgangspunten, in deze nieuwe relaties zijn kameraadschappelijkheid en behoud van eigen individualiteit de belangrijkste basisoriëntaties. Dit maakt het er echter niet gemakkelijker op. Het betekent de opkomst van een voortdurende reflectie op de relatie zelf, op de onderlinge betrokkenheid en op ieders rol daarin. En zoals over veel andere aspecten van de partnerrelatie, wordt ook over het al dan niet krijgen van kinderen meer en meer nagedacht en met elkaar onderhandeld (Van der Avort, 1988). Deze nieuwe oriëntaties gelden met name voor de hoger opgeleiden; bij lager opgeleiden vindt men nog veelvuldig een op het traditionele model gebaseerde 'huwelijks logica' in tegenstelling tot wat vaak wordt aangenomen (Straver, Van der Heiden & Van der Vliet, 1994).

Ondanks deze culturele verschuivingen zijn de maatschappelijke omstandigheden om verschillende rollen te kunnen combineren achtergebleven. Nog steeds is er gebrek aan kinderopvang en is het zwangerschapsverlof niet goed geregeld, om maar twee belangrijke punten te noemen. Ook andere structurele maatregelen die de keuze voor kinderen voor vrouwen gemakkelijker zouden kunnen maken, komen slechts langzaam tot stand. Hoewel de overheid geen uitgesproken bevolkingsbeleid voert dat gericht is op het beïnvloeden van demografische ontwikkelingen, en wat de gezinsvorming betreft de individuele keuzevrijheid centraal stelt, vindt de keuze voor kinderen natuurlijk plaats binnen een gegeven maatschappelijke context (DeVries, 1988; Esveldt & Nimwegen, 1992). De combinatie van betaalde arbeid met zorgtaken is niet eenvoudig, niet alleen voor vrouwen in ons land, maar voor vrouwen in de meeste Europese landen (Willemsen, Frinking & Vogels, 1995). Reeds geruime tijd wordt dan ook gewezen op het belang van maatregelen die deze combinatie kunnen vergemakkelijken (Niphuis-Nell, 1984; Frinking, 1990a,b; Frinking & Kinkel, 1989). Gezien de eisen die aan het huidige vrouwenleven worden gesteld, zowel wat betreft moederschap, het buitenshuis werken als binnen de partnerrelatie en het ontbreken van mogelijkheden om hieraan tegemoet te kunnen komen, behoeft het geen verwondering dat vrouwen gaan twijfelen of men dit allemaal wel wil en kan.

1.4 PROBLEEMSTELLING

De centrale probleemstelling van dit onderzoek luidt:

'Wat is de omvang en de aard van een ambivalente kinderwens bij vrouwen en welke persoons-, sociale omgevings- en maatschappelijke contextfactoren spelen hierbij een rol, en hoe verloopt het beslissingsproces van twijfelaars om tot een keuze te komen?'

In het kader van deze probleemstelling zijn onder andere de volgende vragen onderzocht:

1. Hoeveel Nederlandse vrouwen ervaren de beslissing over het krijgen van kinderen als een probleem en hoelang tobben zij hierover?
2. Wat is de aard van de twijfel? Welke dilemma's en onzekerheden spelen hierbij een rol?
3. Welke persoons- en contextfactoren hangen samen met de ambivalentie?
4. Op welke wijze proberen vrouwen tot een oplossing te komen van hun dilemma? Welke strategieën hanteren ze hierbij?
5. Wat is de rol van de partner en anderen in het besluitvormingsproces?
6. Welke factoren hangen samen met het besluitvormingsproces van twijfelaars?
7. Welke factoren zijn uiteindelijk doorslaggevend voor de keuze?
8. Is het probleem opgelost als de keuze is gemaakt?
9. Is er behoefte aan hulpverlening bij de besluitvorming?

1.5 OPBOUW VAN DIT BOEK

De opbouw van dit boek is als volgt. In hoofdstuk twee wordt een overzicht geboden van empirisch onderzoek naar ambivalentie over het krijgen van kinderen en van verschillende theoretische benaderingen ter verklaring van vruchtbaarheidsgedrag in het algemeen. Tevens wordt aan de hand van de resultaten uit de literatuurstudie onderzocht in hoeverre deze benaderingen voldoen als theoretisch uitgangspunt voor de opzet van het empirisch onderzoek. Geconcludeerd wordt dat de afzonderlijke theorieën in zijn geheel hiervoor niet bruikbaar zijn, maar dat zij wel een aantal aanknopingspunten bieden. Omdat een bevredigende theorie ontbrak om de ambivalentie-problematiek en het besluitvormingsproces te verklaren, en er bovendien nog weinig empirische kennis beschikbaar was, is besloten eerst het empirisch onderzoek uit te voeren. Het onderzoek is derhalve niet opgezet vanuit een theoretisch model, maar uitgaande van een verzameling relevante variabelen en inzichten die het literatuuronderzoek, het vooronderzoek met een beperkt aantal open interviews en de bestaande theorieën hebben opgeleverd. In hoofdstuk drie worden deze uitgangspunten, de opzet en uitvoering van het empirisch onderzoek beschreven.

Vervolgens zijn in de hoofdstukken vier tot en met zes de onderzoeksresultaten weergegeven. Deze resultaten zijn zowel gebaseerd op het survey als op de diepte-interviews met twijfelaars. In hoofdstuk vier komt de omvang, de duur, de ernst en de aard van de ambivalentie aan de orde. De achtergronden van de ambivalentie en het verband hiervan met de duur, ernst en aard van de twijfel komen aan bod in hoofdstuk vijf. In hoofdstuk zes staat het besluitvormingsproces centraal. Hier komt aan de orde op welke wijze twijfelaars proberen om hun dilemma op te

lossen en wat wordt besloten na de twijfel. Ook wordt aandacht besteed aan de periode na de keuze.

Uitgaande van de verzamelde empirische gegevens is vervolgens in hoofdstuk zeven nogmaals nagegaan in hoeverre de bestaande theorieën hiervoor een verklaring kunnen bieden. Opnieuw wordt geconcludeerd dat dit slechts ten dele het geval is. Uit ander onderzoek naar besluitvorming en verwerkingsproblematiek bij ongewenste zwangerschap was inmiddels een theorie ontwikkeld die naar verwachting zou kunnen voldoen ter verklaring van de twijfel en besluitvorming. Besloten is deze theorievorming nader uit te werken en na te gaan of deze kon worden toegepast op de empirische gegevens. In hoofdstuk zeven wordt dit theoretisch ontwerp beschreven. Het betreft exploratieve theorievorming die tegemoet komt aan de belangrijkste eisen die - gezien de uitkomsten van het literatuurstudie en het eigen gepresenteerde empirisch onderzoek - gesteld dienen te worden aan een bevredigende theorie ter verklaring van de ambivalentie en besluitvorming.

Het gaat in dit onderzoek dus niet om toetsing van een theorie, maar om een voorstel tot een theorie, of beter gezegd heuristisch model. Het model wordt pas in hoofdstuk zeven gepresenteerd, na de beschrijving van het empirisch onderzoek. Het heeft niet gediend als uitgangspunt voor het empirisch onderzoek, omdat dit toen nog niet ontwikkeld was. Toetsing van het model is dan ook, zoals gezegd, in deze studie niet mogelijk. Verder pretendeert het model niet om in zijn geheel in toekomstige studies toetsbaar te zijn, maar werpt licht op elementen die tot nu toe in het onderzoek naar besluitvorming over het krijgen van kinderen te weinig systematisch onderzocht zijn.

In hoofdstuk acht ten slotte wordt de plausibiliteit van het voorgestelde kader aan de hand van de empirische gegevens aangetoond. Ook worden conclusies getrokken en suggesties gedaan voor verder onderzoek naar besluitvormingsprocessen over ouderschap.

Hoofdstuk 2

DE AMBIVALENTE KINDERWENS: EEN LITERATUUROVERZICHT

2.1 INLEIDING

In dit hoofdstuk wordt een overzicht geboden van onderzoek en theorievorming over twijfel over het al dan niet krijgen van kinderen. Ik begin in paragraaf 2.2 met een overzicht van verschillende benaderingen van waaruit vruchtbaarheidstheorieën zijn ontwikkeld. Dit overzicht dient als algemene achtergrond waartegen onderzoek en theorievorming met betrekking tot de ambivalente kinderwens geplaatst kan worden. In paragraaf 2.3 wordt een overzicht geboden van onderzoek naar de omvang, aard en achtergronden van de ambivalentieproblematiek. In paragraaf 2.3.1 zal na een kort onderzoeksoverzicht duidelijk worden wat er bekend is over de prevalentie van twijfel over het krijgen van kinderen. Vervolgens komt in paragraaf 2.3.2 en 2.3.3 aan bod welke overwegingen en factoren een rol spelen en van invloed zijn op de ambivalente kinderwens. In paragraaf 2.4 staat centraal wat bekend is over het besluitvormingsproces van twijfelaars en welke strategieën er worden gehanteerd om tot een beslissing te komen. In paragraaf 2.5 worden de bestaande vruchtbaarheidstheorieën zowel op basis van theoretische overwegingen als op basis van empirische gegevens over de ambivalente kinderwens bekritiseerd. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvatting en enkele conclusies.

2.2 THEORIEËN OVER VRUCHTBAARHEIDSGEDRAG

Vanuit verschillende disciplines (sociologie, economie en psychologie) is onderzoek verricht naar vruchtbaarheidsgedrag (zie voor een overzicht o.a. De Bruijn, 1993; Van de Kaa, 1995). Deze disciplines verklaren verschuivingen en verschillen in vruchtbaarheidsgedrag vanuit verschillende verklaringsniveaus. Men heeft zich vooral beziggehouden met vragen als: waarom willen mensen kinderen, hoe komt men tot keuzes omtrent ouderschap, en welke factoren beïnvloeden het keuzegedrag? De vraag waarom mensen geen kinderen willen of het kinderen krijgen uitstellen of hierover twijfelen, is veel minder onderzocht. Verwonderlijk is dit niet; de meeste mensen kregen en krijgen kinderen en verschijnselen als uitstel van en twijfels over de kinderwens zijn van recente datum.

Bestaande vruchtbaarheidstheorieën zijn globaal in te delen in drie categorieën: sociologische, micro-economische en sociaal-psychologische benaderingen. Hieronder zal ik kort de kern van deze benaderingen weergeven. Hierbij baseer ik me hoofdzakelijk op een overzicht van deze benaderingen in het recente proefschrift van Keuzenkamp (1995). De meeste aandacht zal uitgaan naar de sociaal-psychologische benadering van vruchtbaarheidsgedrag, omdat onderzoek en theorievorming binnen deze traditie het beste aansluiten bij het onderwerp van deze studie. Eveneens wordt aandacht besteed aan pogingen om verschillende theoretische benaderingen te integreren.

2.2.1 Sociologische benaderingen

De oudste benadering van vruchtbaarheidsgedrag is de sociologische. Onderzoek naar verschillen in vruchtbaarheid van onderscheiden sociale groepen vond reeds plaats aan het eind van de vorige eeuw (Niphuis-Nell, 1981). Binnen deze benadering is geprobeerd om verschuivingen in geboortencijfers te verklaren. De daling van deze cijfers wordt verklaard vanuit het proces van modernisering van een samenleving (Keuzenkamp, 1995). Sociaal-economische en sociaal-culturele veranderingen zoals industrialisering, urbanisering, stijgend opleidingsniveau en secularisering zouden verantwoordelijk zijn voor de afname van geboorten. Deze theorie die bekend staat als de demografische transitie-theorie beschrijft de ontwikkelingen in geboortencijfers en plaatst deze in een bredere context. Het is een theorie die op macroniveau het verband aangeeft tussen maatschappelijke ontwikkelingen en de verschuivingen in de bevolking. Deze theorie geeft geen inzicht in beslissingsprocessen op microniveau, maar verklaart het gedrag van individuen vanuit de maatschappelijke omstandigheden. Een andere interpretatie van de daling van de geboortencijfers die veelvuldig in de gezins-sociologie gehanteerd wordt is, dat de gezamenlijke invloed van de Franse en de industriële revolutie heeft geleid tot een toenemende natuurbeheersing door wetenschap en techniek, secularisatie, maatschappelijke differentiatie en individuatie, en dat deze processen in onderlinge samenhang grote veranderingen teweeg hebben gebracht voor normen, waarden en praktijk van seksualiteit, huwelijk en gezin (Kooy, 1985). Ook tracht men binnen de sociologische benadering de afname van geboortencijfers te verklaren vanuit de productiewijze van een samenleving. Zo zou in traditionele samenlevingen het geboortencijfer hoog zijn, omdat het hebben van kinderen in deze samenlevingen economisch voordeel oplevert voor de ouders. In latere samenlevingen waarin arbeidskrachten in de industriële productie werkzaam zijn, worden kinderen steeds meer een belasting in materieel en emotioneel opzicht, en daalt het geboortencijfer (Keuzenkamp, 1995).

Theorieën binnen deze benadering zouden ambivalentie over het krijgen van kinderen dus verklaren vanuit veranderende culturele en maatschappelijke omstandigheden.

2.2.2 Micro-economische benaderingen

De micro-economische benadering van vruchtbaarheidsgedrag legt de nadruk op de keuzes van individuen. Uitgaande van de neoklassieke economische theorie probeert men te begrijpen hoe beslissingen over gezinsvorming worden genomen. Individen zouden op basis van bepaalde preferenties (voor kinderen en andere consumptiegoederen) de kosten van deze goederen, het inkomen en de tijd die men ter beschikking heeft, kiezen voor een bepaald kindertal. Deze keuze zou op een rationele wijze tot stand komen waarbij gestreefd wordt naar maximaal nut of 'satisfactie'. Becker (1960) is de grondlegger van deze benadering die ook wel de 'new home economics' wordt genoemd. Deze theorie is gebaseerd op de rationele-keuzetheorie waarin de volgende veronderstellingen centraal staan:

- Gedrag (van individu van onbepaald geslacht, paar of huishouden) is in grote mate de uitkomst van een bewust, weloverwogen besluit.
- Het besluit omvat een keuze tussen verschillende alternatieve gedragingen die voor het individu openstaan (waaronder de mogelijkheid om niets te doen).
- De keuze omvat een evaluatie van de vele consequenties van elk gedragsalternatief.
- Individen, paren of huishoudens zullen vooral die alternatieven kiezen waarvan zij de beste gevolgen verwachten; zij streven naar maximaal persoonlijk nut.

Deze benadering zou ambivalentie over het krijgen van kinderen dus verklaren als de uitkomst van een individueel rationeel afwegingsproces van kosten en baten van de verschillende alternatieven, waarbij het maximaliseren van persoonlijk nut het leidend principe is; als de voor- en nadelen van de alternatieven even zwaar wegen, kan geen beslissing worden genomen en dan is er sprake van ambivalentie.

De rationale keuzetheorie is door verschillende auteurs bekritiseerd onder andere op het punt van de overdrijving van de rationaliteit van individuen ten aanzien van de totstandkoming van gedrag, en de onderbelichting van andere factoren zoals bijvoorbeeld emoties en de invloed van de omgeving (zie o.a. Coleman & Fararo, 1992; Etzioni, 1992; Zey, 1992). Ook de veronderstelling dat mensen bij het maken van keuzes altijd zoveel mogelijk streven naar maximalisatie van persoonlijk nut, wordt verworpen. Want hoe kan bijvoorbeeld zelfdestructief gedrag dan worden geduid, zo vraagt men zich af (Zey, 1992). De toepassing van deze theorie ter verklaring van vruchtbaarheidsbeslissingen blijkt niet afdoende. Mensen blijken niet in staat te zijn om rationale beslissingen te nemen bij dilemma's die een lange termijn betrokkenheid impliceren, zoals bijvoorbeeld de beslissing voor kinderen (Lindenberg, 1991). Dit leidt tot over- of onderschatting van sommige van de voor- of nadelen die bekend zijn aan het individu. De grenzen van het rationale keuzeprocess zijn driedelig, zo wordt gesteld: mensen zijn meestal niet in staat om elk voor- of nadeel te zien; zij kunnen niet nauwkeurig hun waarde of consequentie inschatten, en zij kunnen gedrag vertonen dat in strijd is met hun houding (Jacobs, 1994). Daarom is de besluitvorming inzake vruchtbaarheid tenminste voor een deel een irrationeel proces. Ook Miller (1983) stelt dat belangrijke niet-rationele elementen deel uitmaken van het proces. Deze hangen deels samen met de complexe taak waar de menselijke geest voor staat wanneer het verschillende cognitieve, emotionele en motivationele factoren verwerkt en integreert.

2.2.3 Pogingen tot integratie van benaderingen

Ook zijn er pogingen gedaan om verschillende benaderingen te integreren. Auteurs die geprobeerd hebben om dwarsverbanden aan te leggen tussen de sociologische en micro-economische benaderingen, zijn bijvoorbeeld Lesthaeghe (1983) en in ons land Siegers (1992). Zij staan meer genuanceerde benaderingen voor ter verklaring van vruchtbaarheidsgedrag.

Lesthaeghe heeft een theoretische benadering ontwikkeld waarin aandacht is voor maatschappelijke ontwikkelingen, maar waarin tevens plaats is voor micro-economische theorieën. Hij stelt dat er een verband bestaat tussen enerzijds economische groei en anderzijds demografische veranderingen zoals gezinsvorming, en toont dit aan op basis van de twee demografische transitie die hebben plaatsgevonden. Economische groei leidt tot inkomensstijging en een toename van de werkgelegenheid. Dit stimuleert de aspiraties van individuen en de economische kwetsbaarheid neemt af. Een en ander leidt ertoe dat individuen meer op zichzelf vertrouwen en zich onafhankelijker opstellen om hun doelen te bereiken, iets wat uiteindelijk een grotere zelf-oriëntatie en een afname van lange termijn verbintenissen met zich meebrengt. Deze houding zou de vruchtbaarheidsbeslissingen van individuen beïnvloeden, namelijk in de richting van een afname van het aantal geboorten. Met andere woorden: veranderende omstandigheden (i.c. de economische) wijzigen datgene wat mensen belangrijk vinden ('preference maps') en dat beïnvloedt uiteindelijk het gedrag, aldus Lesthaeghe.

Een andere poging tot integratie van benaderingen is die van Siegers. Zijn benadering - die hij interdisciplinaire economie noemt - vormt een integratie van de neoklassieke

micro-economische benadering (o.a. Becker en Lindenberg) en de sociologische *rational choice*-benadering van Coleman (1990). Deze laatste benadering hangt nauw samen met de micro-economische: ook hier wordt aangenomen dat mensen rationeel handelen, dat wil zeggen dat zij proberen om hun persoonlijk nut te maximaliseren gegeven de restricties waarmee ze worden geconfronteerd. Siegers laat zien hoe het algemene kader van de *rational choice*-theorie gebruikt kan worden om de sterke kanten van de micro-economische en sociologische benaderingen te combineren: de formele, maar inhoudelijk tamelijk 'lege' economische modellen en de zoveel rijkere analyse-mogelijkheden, in termen van sociale inhoud, van de sociologie.

Uitgaande van deze integratieve benaderingen zou vruchtbaarheidsgedrag (i.c. de ambivalente kindervens) het resultaat zijn van een rationele afweging van de kosten en baten van verschillende alternatieven, maar zou meer rekening worden gehouden met de invloed van de sociale en maatschappelijke context op datgene wat mensen belangrijk vinden (hun doelen of 'preferences') en daarmee op hun gedrag.

2.2.4 Sociaal-psychologische benaderingen

Psychologen hebben zich met name beziggehouden met de bestudering van motivaties, doelen en met percepties van de kosten en baten van het hebben van kinderen (o.a. Fawcett & Arnold, 1973; Hass, 1974; Fishbein & Ajzen, 1975; Beckman, 1977; 1978; 1979a,b; Beckman & Houser, 1979). De belangrijkste veronderstelling binnen deze benadering is dat gedrag voor een belangrijk deel de neerslag vormt van menselijke behoeften. Evenals de micro-economische benaderingen gaat men uit van de veronderstelling dat gedrag gericht is op de maximalisatie van persoonlijk nut. Dit houdt in dat ervan uitgegaan wordt dat kinderen een bepaalde functie vervullen voor ouders, dat ze bepaalde behoeften bevredigen, dat ze bepaalde satisfacties of 'utilities' teweegbrengen. Daartegenover staat dat ze ook materiële en immateriële kosten, dissatisfacties of 'disutilities' met zich meebrengen. Tot deze kosten worden ook indirecte kosten gerekend. Dit zijn de satisfacties van de alternatieven die men moet opgeven wanneer men kiest voor een kind of voor een bepaald kindertal. Een belangrijk verschil met de micro-economische benadering heeft betrekking op het doel van gedrag. In de sociaal-psychologische benadering is dit behoeftebevrediging en wordt uitgewerkt waaruit de menselijke behoeften met betrekking tot het krijgen van kinderen bestaan. De micro-economische benadering veronderstelt dat gedrag gericht is op de maximalisatie van persoonlijk nut in termen van tijd en geld. Een ander belangrijk verschil met de micro-economische benadering is dat er niet alleen wordt gekeken naar financiële en enkele sociale factoren (bijv. tijd), maar dat er veel uitgebreider aandacht wordt besteed aan de sociale en ook de psychologische kosten en baten die kinderen voor ouders met zich meebrengen (zie ook: Keuzenkamp, 1995). Binnen de sociaal-psychologische benadering zijn twee lijnen van onderzoek te onderscheiden. Enerzijds is aandacht uitgegaan naar de bestudering van de motieven voor ouderschap en anderzijds naar de processen van besluitvorming die plaatsvinden bij van besluitvorming die plaatsvinden bij vruchtbaarheidsgedrag.

De motieven voor ouderschap zijn pas eind jaren zestig in de sociaal-wetenschappelijke belangstelling gekomen. Een verklaring hiervoor zou zijn dat lange tijd iedereen dacht dat ouderschap een natuurlijk gegeven was, eventueel voortkwam uit een instinct of aangeboren behoefte of een zegen Gods was die je deelachtig werd (Tomee, 1979). Met name door het besef van de snelle bevolkingsgroei na de Tweede Wereldoorlog kwam vooral in de Verenigde Staten het sociaal-wetenschappelijk

onderzoek naar de motivatie voor ouderschap op gang (Niphuis-Nell, 1981). In 1969 verscheen het boek van Pohlman over de psychologische aspecten van geboortenregeling (Pohlman, 1969). Zij geeft als eerste overzichten van zowel motieven voor het krijgen van kinderen als van economische, fysieke, sociale en psychologische kosten van kinderen (Niphuis-Nell, 1981). Vanaf begin jaren '70 werden motivaties voor ouderschap steeds verder gecategoriseerd (Berelson, 1972; Hoffman & Hoffman, 1973; Fawcett & Arnold, 1973; Out en Zegveld, 1973, zie ook Niphuis-Nell, 1981) en begint de eerste theorievorming (Hoffman & Hoffman, 1973) naar ouderschapsmotivatie op gang te komen. In het model van Hoffman & Hoffman wordt verondersteld dat de volgende vijf componenten de kinderwens voorspellen: de waarde van kinderen, alternatieve bronnen van waarden, kosten, belemmerende en bevorderende factoren. In deze theorievorming vormt de wijze waarop kinderen gewaardeerd worden een centraal element en deze component is in de theorie het meest ontwikkeld. Bij het begrip waarde van kinderen wordt met name gerefereerd aan de functies die het hebben van kinderen heeft voor ouders; aan de behoeften die het hebben van kinderen bevredigt. Op basis van uitgebreid onderzoek van empirische en theoretische literatuur kwamen Hoffman & Hoffman uit op een schema van negen waardecategorieën. Ook Fawcett & Arnold (1973) ontwikkelden uitgaande van Hoffman & Hoffman een schema van een negental categorieën van waardenoriëntaties ten opzichte van het krijgen van kinderen. Welke waardecategorieën worden onderscheiden, komt in paragraaf 2.3 aan de orde. Daar worden de kosten en baten van het hebben van kinderen besproken. Fawcett & Arnold gingen er hierbij van uit dat de waardenoriëntaties ten aanzien van het hebben van kinderen gemeten kunnen worden via de satisfacties en de kosten van het hebben van kinderen. De waarde van kinderen vormt de intermediaire variabele waarmee het verband tussen culturele en sociaal-economische aspecten enerzijds en het vruchtbaarheidsgedrag anderzijds verklaard kan worden. Dit schema wordt het *Value-of-Children*-model genoemd. Deze indeling van Fawcett & Arnold is vaak in onderzoek gebruikt en is ook in ons land door Niphuis-Nell (1976; 1979; 1981) als uitgangspunt gekozen in haar studie naar motieven voor ouderschap.

Een tweede lijn van onderzoek binnen de sociaal-psychologische benadering is vooral gericht op besluitvorming bij vruchtbaarheidsgedrag. Men tracht dit gedrag te verklaren door gebruik te maken van rationele besluitvormingsmodellen zoals het *expected-utility*-model of gedragsintentie-modellen zoals het Fishbein-model van *Reasoned Action*. Deze besluitvormingsmodellen postuleren, in tegenstelling tot de *Value of Children*-benadering, niet apriori bepaalde doelen van gedrag, maar concentreren zich op het proces van besluitvorming als intermediair mechanisme om de relatie tussen relevante achtergrondfactoren en vruchtbaarheidsgedrag te verklaren. Om de keuze voor wel of geen (volgend) kind te kunnen voorspellen, ging de aandacht met name uit naar de motivatie en intentie van gedrag. Een voorbeeld van een theoretisch kader dat is toegepast op besluitvorming omtrent ouderschap, is het Fishbein-model. Dit model integreert een economische ('expected-utility' component) en een sociologische benadering (een normatieve component) van vruchtbaarheidsgedrag. Het verklaart en voorspelt gedrag op basis van de intentie tot dat gedrag, dat wordt bepaald door de som van een attitude en een subjectieve norm. De attitude is een functie van de verwachte consequenties van het gedrag in kwestie en de persoonlijke evaluatie van die consequenties. De subjectieve norm is de perceptie van het individu hoe hij of zij zich naar de opvatting van de meeste voor hem of haar belangrijke personen zou behoren te gedragen, ook wel de totaliteit van normatieve pressies genoemd. Er wordt een sterk verband verondersteld tussen de gedragsintentie en het feitelijk vertoond gedrag. Uit het model volgt dat variabelen die buiten het model

vallen (bijv. demografische, persoonlijkheidsvariabelen, situationele variabelen e.d.) de gedragsintentie en dus het gedrag alleen kunnen beïnvloeden door invloed uit te oefenen op ofwel de attitude, ofwel op de subjectieve norm of op beide. Redenerend vanuit deze theorie zou dus niet alleen de keuze voor wel of geen (volgend) kind, maar ook het onvermogen om een keuze te maken - met andere woorden de ambivalente kinderwens - verklaard kunnen worden vanuit de invloed van de attitude enerzijds en de normatieve pressies op de intentie en vervolgens op het gedrag zelf anderzijds.

De studies van Niphuis-Nell (1981) en Den Bandt (1982) die in ons land zijn uitgevoerd naar ouderschapsmotivatie en de keuze voor kinderloosheid, vallen binnen de sociaal-psychologische traditie. Deze studies zochten antwoord op vragen als: waarom willen vrouwen wel of geen (volgend) kind(eren), en wat is de invloed van verschillende factoren op deze keuze? De afhankelijke variabele was veelal de attitude of intentie ten aanzien van het krijgen van een (volgend) kind. Het gaat vooral om survey-onderzoek waarin getracht werd de vruchtbaarheidsintentie of het vruchtbaarheidsgedrag van vrouwen te voorspellen. Er zijn alleen vrouwen ondervraagd en ook in de theoretische modellen werd weinig rekening gehouden met de invloed van de partner op de besluitvorming. Dit gebeurde vooral wel in buitenlands onderzoek dat eind jaren '70 en midden jaren '80 plaatsvond (zie o.a. Beckman, 1978; 1984; Thompson, 1978; Marciano, 1979; Hollerbach, 1980; Seiver & Cymrot, 1988). Hieruit bleek dat de invloed van de partner op de vruchtbaarheidsbeslissing zeker niet is te verwaarlozen.

2.2.5 Conclusies

Uit het bovengegeven overzicht blijkt dat er verschillende theorieën zijn ontwikkeld over vruchtbaarheidsgedrag. Deze benaderingen zijn grofweg in te delen naar de nadruk die er wordt gelegd op de invloed van de maatschappelijke context of op de individuele keuzevrijheid. (Keuzenkamp, 1995:29) stelt: 'Globaal gezien ligt de nadruk in de sociologische benadering sterk op de rol van de maatschappelijke context, terwijl deze in de micro-economische en sociaal-psychologische benaderingen weinig aandacht krijgt. Het belang van de handelingsruimte van individuen wordt daarentegen in de sociologische benadering onvoldoende uitgewerkt en in de micro-economische en de sociaal-psychologische relatief overbelicht.' In pogingen om sociologische en micro-economische benaderingen te integreren, wordt benadrukt dat zowel rekening gehouden moet worden met de maatschappelijke context als met de handelingsruimte van individuen. In hoeverre deze benaderingen bruikbaar zijn ter ontwikkeling van een verklaring van de ambivalente kinderwens, kunnen we pas nagaan als er meer inzicht is gegeven in dit verschijnsel en in de factoren die hierbij een rol spelen. Ik zal daarom in de paragrafen 2.3 en 2.4 eerst een overzicht geven van het empirisch onderzoek en de theorievorming naar ambivalentie over het krijgen van kinderen. Vervolgens kom ik in paragraaf 2.5 terug op de theorievorming naar vruchtbaarheidsgedrag. Daar zal duidelijk worden of de bestaande theorieën bruikbaar zijn in de onderhavige studie of dat gezocht moet worden naar een ander theoretisch kader.

2.3 OMVANG, AARD EN ACHTERGRONDEN VAN DE AMBIVALENTIE

In deze paragraaf wordt een overzicht geboden van de omvang, aard en achtergronden van de ambivalente kinderwens. In paragraaf 2.3.1 komt na een kort onderzoeks-overzicht aan de orde in welke mate het verschijnsel van de ambivalente kinderwens zich voordoet. Vervolgens ga ik in paragraaf 2.3.2 in op de kosten en baten van het al dan niet krijgen van kinderen zoals deze uit de literatuur naar voren komen en door twijfelaars worden gepercipieerd. In paragraaf 2.3.3 komen dan de factoren aan de orde die van invloed zijn op ambivalentie over het krijgen van kinderen.

2.3.1 Onderzoeksoverzicht en omvang ambivalente kinderwens

Onderzoeksoverzicht

In de loop van de jaren tachtig ontstaat er binnen de sociaal-psychologische benadering van vruchtbaarheidsgedrag steeds meer aandacht voor psychologische variabelen, sekserolopvattingen en de rol van de partner in relatie tot ouderschapsmotivatie, en ook verschijnselen als twijfel en uitstel van het krijgen van kinderen worden dan gesignaleerd. Met name in de Verenigde Staten wordt in deze periode door verschillende auteurs (Fabe & Wikler, 1979; Veevers, 1980; Daniluk & Herman, 1984; Rubin, 1984) benadrukt, dat een toenemend aantal vrouwen moeite heeft met de keuze met betrekking tot het krijgen van kinderen. Vooral carrière-gerichte vrouwen die veel tijd en energie gestoken hebben in opleiding en werk, zouden zich voor een dilemma geplaatst zien omdat ze bang zijn dat hun levensstijl radicaal zal veranderen door de komst van kinderen, aldus Parent (1987) in haar literatuuroverzicht. Hoewel deze vrouwen vaak tevreden zijn met hun werk en relaties, voelen ze tegelijkertijd de biologische tijdsbeperkingen van hun vruchtbare leeftijd (Fabe & Wikler, 1979; Daniluk & Herman, 1984; zie ook Parent, 1987). De Amerikaanse literatuur heeft voornamelijk betrekking op carrière-vrouwen die de leeftijd van veertig naderen en die het krijgen van kinderen tot dan toe steeds hebben uitgesteld (Parent, 1987).

Hoewel met name in het buitenland twijfel over en uitstel van het krijgen van kinderen werden gesignaleerd, zijn er relatief weinig buitenlandse studies waarin de ambivalentieproblematiek centraal staat. Ook Nederlandse wetenschappelijke literatuur over deze problematiek is nauwelijks aanwezig; er zijn enkele beperkte studies naar twijfelaars bij selecte respondentgroepen verschenen (Meijman, Nemere, Van der Waal & Ketting, 1983; Parent, 1987; Mozes, 1989) en ook in een Nederlandse studie naar vrijwillige kinderloosheid vormen twijfelaars één van de onderzochte groepen (Den Bandt, 1982). Uit deze studies komt naar voren dat twijfelaars de keuze om al dan niet kinderen te krijgen ervaren als een (groot) dilemma. Soms is de twijfel langdurig en gaat hij gepaard met psychische en relationele spanningen. Vaak is uitstel het gevolg.

Omvang van de ambivalente kinderwens

Omdat een ambivalente kinderwens een relatief nieuw fenomeen is en er slechts enkele beperkte Nederlandse studies zijn verricht, bestaat er geen inzicht in de omvang van het aantal vrouwen dat twijfelt over het krijgen van kinderen. Hoewel nauwelijks Nederlands onderzoek naar twijfelaars voorhanden is, wordt in verschillende Neder-

landse publikaties over verwante onderwerpen zoals de keuze voor kinderloosheid, de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen, het door werkende vrouwen gewenste kindertal en hun motieven voor ouderschap, een ambivalente kinderwens wel genoemd als een toenemend probleem voor vrouwen (zie o.a. Niphuis-Nell, 1981; Den Bandt, 1982).

Wanneer we inzicht willen krijgen in (de omvang van) het verschijnsel van twijfel over het krijgen van kinderen, is het van belang onderscheid te maken tussen vrouwen die kinderen willen maar het krijgen van kinderen om allerlei redenen uitstellen, en vrouwen die twijfelen of ze überhaupt wel kinderen willen en om deze reden de gezinsvorming uitstellen. Den Bandt (1982: 22) beschouwt 'twijfelenden' als ondercategorie van 'uitstellenden'. Uitstellenden noemt zij paren die (een) kind (eren) wensen in de komende x jaar, maar thans trachten zwangerschap te voorkomen. Twijfelenden definieert ze als: paren die niet zeker weten of ze (een) kind (eren) willen en thans trachten zwangerschap te voorkomen.

Uit de onderzoeken Gezinsvorming die regelmatig door Het Centraal Bureau voor de Statistiek worden verricht en waarin onder meer de vraag wordt gesteld naar het verwachte kindertal van vrouwen blijkt, dat het aantal vrouwen in ons land dat niet weet of ze kinderen wil, nogal fluctueert. Zo blijkt uit het Onderzoek Gezinsvorming 1988 dat van de 18 tot 37-jarige vrouwen die geen kinderen hebben, 8% aangeeft dat ze niet weet of ze in de toekomst kinderen willen of niet (CBS, 1990). Dat is een verdubbeling ten opzichte van vijf jaar daarvoor. Uit het Onderzoek Gezinsvorming 1993 waarbij 4500 vrouwen en 3700 mannen in de leeftijd van 18 tot en met 42 jaar zijn ondervraagd, blijkt daarentegen dat het aantal vrouwen dat niet weet of ze kinderen willen is gedaald naar 3.4% (CBS, 1994). Zo daalde dit aandeel onder de 20-24-jarige vrouwen van 12% naar 3%. Maar ook in alle andere leeftijdscategorieën (hoewel iets minder spectaculair) is er sprake van een afname van het aantal vrouwen dat niet weet of ze kinderen wil. De afname van de onzekerheid komt ten voordele van 'wel kinderen'. Het aandeel vrouwen dat verwacht kinderloos te blijven blijft voor 1988 en 1993 op hetzelfde niveau. Hoe deze afname van twijfelenden is te verklaren is niet meteen duidelijk. Een mogelijke verklaring zou de sterke toename kunnen zijn tussen 1988 en 1993 van het percentage vrouwen met kinderen dat buitenshuis werkt, en de voorbeeldfunctie die voor vrouwen hiervan uitgaat om werk met de zorg voor kinderen te combineren. In 1988 heeft zo'n 35% van de 30-37-jarige vrouwen met kinderen een betaalde baan, vijf jaar later ligt dit percentage rond de 50. Ook de opinie over het combineren van een baan met kinderen is veranderd. In 1988 stond iets meer dan de helft van de vrouwen hier positief tegenover en in 1993 twee van de drie vrouwen (CBS, 1994).

Ondanks het afnemend percentage vrouwen dat 'weet niet' antwoordt op de vraag naar het verwachte kindertal, zou het voorbarig zijn meteen te concluderen dat twijfels over het krijgen van kinderen kennelijk verminderd zijn. Dit blijkt met name als we kijken naar het toenemend uitstel van het krijgen van kinderen en naar de redenen hiervoor (CBS, 1994). Vrouwen boven de dertig die nog geen kinderen hebben, geven als redenen voor uitstel onder andere: het ontbreken van een partner (30%), twijfel (18%) en geen overeenstemming met de partner (12%). Ook vrouwen boven de dertig die inmiddels wel kinderen hebben na een periode van uitstel, noemen onder andere deze redenen, respectievelijk 13%, 15% en 9%. Dit betekent dat problemen in de relationele sfeer rond het krijgen van kinderen (geen partner of geen overeenstemming met partner) naast andere redenen ertoe bijdragen, dat het kinderen krijgen wordt uitgesteld. Ook ander onderzoek onder 351 vrouwen die hun eerste kind kregen op de leeftijd van 30 jaar of ouder laat zien dat geen overeenstemming met de partner een van de belangrijkste redenen van uitstel is (Wijsen, 1993). Deze vrouwen antwoorden wellicht op de vraag naar het verwachte kindertal dat ze verwachten kinderen te krijgen

of kinderloos te blijven, omdat ze zelf weten wat ze willen. Dit hoeft echter niet te betekenen dat er geen problemen of twijfels zijn omtrent het krijgen van kinderen. Aangezien de vraag naar de redenen van uitstel niet is gesteld in 1983 en 1988, kunnen we niet nagaan in hoeverre deze redenen zijn veranderd of verschoven. Er is toen alleen de vraag gesteld naar het verwachte kindertal en het is zeer de vraag in hoeverre deze vraagstelling twijfels rond de kinderwens afdoende meet.

Ondanks deze kanttekeningen blijft het opmerkelijk dat het percentage vrouwen dat 'weet niet' antwoordt op de vraag naar het verwachte kindertal is afgenomen. Zoals aangegeven zou dit kunnen samenhangen met het feit dat het in 1993 steeds 'gewoner' voor vrouwen is geworden om het buitenshuis werken met de zorg voor kinderen te combineren, waardoor vrouwen zich wellicht minder voor een 'of-of-keus' (werk of kinderen) gesteld zien dan vijf jaar daarvoor nog het geval was (zie ook De Graaf, 1995).

2.3.2 Kosten en baten van wel of geen kinderen

Welke factoren zijn nu van invloed op de kinderwens en in het bijzonder op de ambivalente kinderwens? Zoals reeds is aangegeven zal, omdat slechts een beperkt aantal studies over de twijfelproblematiek voorhanden is, in dit literatuuroverzicht tevens gebruik worden gemaakt van literatuur over verwante onderwerpen, zoals de beslissing tot vrijwillige kinderloosheid, de samenhang tussen de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en het door hen gewenste kindertal, en motieven voor ouderschap. Laatstgenoemde literatuur is alleen benut voor zover ze gegevens bevat over de ambivalente kinderwens.

Uit deze literatuur blijkt dat er factoren van verschillend niveau samenhangen met ambivalentie over het krijgen van kinderen, te weten: de kosten en baten van het wel of niet hebben van kinderen en persoons- en omgevingsfactoren die op de achtergrond de percepties van de kosten en baten beïnvloeden. Het gaat hier om sociaal-demografische kenmerken, persoonlijkheidsfactoren en factoren in de sociale en maatschappelijke omgeving van de vrouw zoals bijvoorbeeld de kinderwens van de partner en het overheidsbeleid met betrekking tot het krijgen van kinderen.

De perceptie van de kosten en baten van het hebben van kinderen - ook wel de sociaal-psychologische factoren genoemd - worden hier eerst besproken. Deze blijken de belangrijkste beïnvloedende factoren te zijn op de intentie om al dan niet kinderen te krijgen (Niphuis-Nell, 1981; Den Bandt, 1982). Zulke factoren intermedieëren tussen verschillende achtergrondfactoren (bijv. sociaal-demografische) en de kinderwens of intentie tot het krijgen van kinderen.

We gaan dus allereerst na wat er bekend is over de redenen van twijfel over het krijgen van kinderen, en meer in het algemeen wat de gevolgen zijn voor vrouwen van de keuze om wel of geen kinderen te krijgen. In de literatuur over vruchtbaarheidsgedrag gaat men ervan uit dat aan het hebben van kinderen zowel kosten als baten zijn verbonden: kinderen vertegenwoordigen enerzijds bepaalde waarden voor (potentiële) ouders, anderzijds brengen zij ook psychologische, sociale en financiële kosten met zich mee (Hoffman & Hoffman, 1973; Niphuis-Nell, 1981; Den Bandt, 1982; zie ook Dijkmeester & Verwey, 1988). Ook aan het niet hebben van kinderen zijn kosten en baten verbonden. Welke kosten en baten van ouderschap of kinderloos blijven worden onderscheiden in de literatuur over twijfelaars en over kinderen krijgen in het algemeen?

Een kind is moeilijk te combineren met werk buitenshuis

In verschillende studies naar twijfelaars wordt gewezen op de moeilijkheden die vrouwen voorzien om werk buitenshuis met de zorg voor kinderen te combineren (Den Bandt, 1982; Rubin, 1984; Parent, 1987; Mozes, 1989). In de studie van Den Bandt (1982; 1986) naar vrijwillige kinderloosheid onder 158 respondenten zijn ook gegevens verzameld van een groep twijfelende vrouwen: vrouwen die nog niet wisten of ze kinderen wilden. De belangrijkste reden voor twijfel van deze vrouwen was dat zij per se buitenshuis wilden blijven werken, terwijl zij tegelijkertijd de mogelijkheden van combinatie van het buitenshuis werken met de zorg voor kinderen somber inzagen. Ook uit de studie van Parent (1987) bij 30 twijfelende vrouwen in de leeftijd van 24 tot 42 jaar en die van Mozes (1989) bij 20 vrouwen en 16 mannen in de leeftijd van 27 tot 35 jaar komt naar voren, dat de belangrijkste redenen om aan het krijgen van kinderen te twijfelen te maken hebben met buitenshuis willen blijven werken en het somber inzien van de combinatie van werk met de zorg voor kinderen. Een enquête van het tijdschrift *Opzij* uit 1989 over moederschap laat zien dat *Opzij*-lezeressen (over het algemeen geëmancipeerde vrouwen) zich eveneens zorgen maken over de vraag of zij naast een baan ook kinderen kunnen hebben (Weeda, 1989). Ook uitstel van de kinderwens zou samenhangen met de moeilijke combinatie van het werken buitenshuis met een kind (zie ook Van Balen, 1992).

Het literatuuronderzoek van Den Bandt laat zien dat kinderen en carrière nog steeds moeilijk te combineren zijn (zie ook Parent, 1987). Veel onderzoekers zien carrière-overwegingen dan ook als één van de belangrijkste redenen voor vrouwen om kinderloos te blijven (Beckman, 1979b; Den Bandt, 1982). In haar literatuuroverzicht noemt Parent ook Rubin (1984) die op basis van ervaringen in de hulpverlening stelt dat vrouwen vooral twijfelen over het krijgen van kinderen omdat zij kinderen als een bedreiging zien van hun carrière. Het zou voornamelijk gaan om vrouwen, die altijd economisch onafhankelijk zijn geweest en voor wie de komst van een kind een afhankelijke positie met zich mee zou kunnen brengen. De hoge arbeidssatisfactie en de betrokkenheid bij het werk van de (in het algemeen hoger opgeleide) vrouwen leiden in eerste instantie tot het uitstellen van de beslissing over een kind, hetgeen soms uiteindelijk tot afstel leidt (Veevers, 1973; Moors, 1986; zie ook Parent, 1987). Blossfeld & Huinink (1991) tonen aan dat een carrière van vrouwen het moment van de komst van het eerste kind duidelijk beïnvloedt. Zij concluderen dat er sprake is van een duidelijk conflict tussen carrière en moederschap en stellen: "Het aantal carrière-vrouwen groeit en dus zullen vrouwen in toenemende mate geconfronteerd worden met een conflict en proberen om de komst van het eerste kind uit te stellen of af te stellen".

Veranderingen in levensstijl

Samenhangend met de reden dat het buitenshuis werken moeilijk te combineren is met de zorg voor een kind, speelt het belang dat wordt gehecht aan een kinderloze levensstijl een rol bij twijfel over het krijgen van kinderen. Veevers (1973) stelt op grond van een studie onder vrijwillig kinderlozen, dat in van uitstel van het krijgen van kinderen vaak afstel komt, omdat mensen wennen en gehecht raken aan een kinderloze levensstijl. Parent wijst erop dat deze stijl onder andere wordt gekenmerkt door een grote vrijheid om spontaan datgene te doen waar men zin in heeft; (de mogelijkheid tot) een grote betrokkenheid bij werk buitenshuis, de mogelijkheid tot reizen, een relatief grote welvarendheid, het hechten aan sociale contacten en

nevenactiviteiten, zoals lidmaatschap van verenigingen, het bekleden van bestuursfuncties e.d. De komst van kinderen betekent vaak het einde van de ongebondenheid. Zowel Den Bandt (1982) als Parent (1987) noemen onderzoek van Teichholz waaruit blijkt dat 70% van haar respondenten naast eenzelfde betrokkenheid bij de beroepsloopbaan, het handhaven van dezelfde levensstijl de belangrijkste reden was om tot vrijwillige kinderloosheid te besluiten. Den Bandt vindt in haar eigen onderzoek dat vrouwen die het kinderen krijgen uitstellen meer dan anderen de nadelen zien van het hebben van kinderen (zie ook Parent). Met name wordt door hen ook de gebondenheid wordt genoemd. In de studie van Niphuis-Nell (1981) noemen zowel moeders als kinderloze vrouwen 'gebondenheid' en 'het verlies van vrijheid' als belangrijkste nadelen van het hebben van kinderen. De studie van Gerson (1984) onder 184 vrouwelijke studenten laat zien dat vooral feministische studenten het verlies van vrijheid als belangrijkste nadelen zien van het hebben van kinderen.

De taakverdeling tussen partners

Uit verschillende studies blijkt dat vrouwen zich zorgen maken over de taakverdeling tussen de partners die zal ontstaan wanneer er kinderen komen. Parent (1987) wijst erop dat de meeste nadelen van het krijgen van kinderen, zoals deze worden gepercipieerd door alle groepen in het onderzoek van Den Bandt (1982), te maken hebben met het idee dat vrouwen uiteindelijk (vrijwel) alleen de verzorging van het kind op zich moeten nemen. Veel vrouwen verwachten weinig van de mogelijkheid om een kind samen met de partner op te voeden. Vooral vrijwillig kinderloze en twijfelende vrouwen zijn bang dat de komst van een kind structurele veranderingen in hun leven met zich mee zal brengen, terwijl zij juist de meeste waarde hechten aan een doorbreking van de traditionele taakverdeling tussen man en vrouw (Den Bandt, 1982). Ook ervaringen in de hulpverlening wijzen erop dat vrouwen zich vooral zorgen maken over de vraag wie uiteindelijk de verantwoordelijkheid voor de verzorging van het kind draagt (Rubin, 1984).

Verschillende studies geven aan dat deze angst niet onterecht is; de komst van het eerste kind brengt in veel gevallen een toenemende scheiding van de mannen- en vrouwenrol met zich mee (Parent, 1987). In relaties die voor de geboorte van het eerste kind zeer gelijkwaardig waren, betekent de komst van een kind meer kans op een afname van de tevredenheid met de relatie (Niphuis-Nell, 1981). In meer traditionele relaties wordt na de komst van een kind juist vaak een grotere tevredenheid met de relatie gerapporteerd door beide partners. Ook andere studies bevestigen dit beeld. Zo toont de studie van Kleiverda & Slot-Andersen (1988) onder 178 vrouwen en 58 mannen dat van een herverdeling van taken na de komst van het eerste kind weinig terecht komt. De Jong & de Olde (1994) vonden in een studie onder 226 paren met jonge kinderen, dat de werkverdeling bij Nederlandse paren bij de geboorte van een kind verschuift van een situatie, waarin zowel het betaalde werk als onbetaalde werk (thuiswerk) ongeveer gelijk worden verdeeld, naar een situatie waarin de taken weer meer traditioneel verdeeld worden. Van de vrouwen stopt 53% met het werken in deze periode; 43% gaat minder uren werken. De meeste veranderingen vinden plaats bij de geboorte van het eerste kind. Het onbetaalde werk was voor de geboorte van de kinderen bij 36% van de paren gelijk verdeeld. Na de geboorte is dit nog maar bij 11% van de paren het geval.

Ook Maassen van den Brink & Groot (1994) constateren dat vrouwen zich na de geboorte van kinderen relatief meer oriënteren op de zorg dan mannen. Mannen

passen hun arbeidsgedrag en hun gedrag in het huishouden in veel mindere mate - of zelfs in het geheel niet - aan aan de gewijzigde gezinsomstandigheden.

Veranderingen in de relatie met de partner

Vrouwen blijken niet alleen bang te zijn voor veranderingen in de taakverdeling met de partner als er kinderen zijn, maar ook vrezen ze dat deze veranderingen een negatief effect zullen hebben op de relatie met de partner, aldus Parent (1987). Zo vond Mozes (1989) dat de meeste twijfelaars bang waren voor een aantasting van de gelijkwaardigheid van hun positie als ze kinderen zouden hebben; ze wensen niet in een afhankelijkheidsrelatie terecht te komen. De meeste vrouwen uit deze studie typeren de posities van beide partners als gelijkwaardig en dit wordt erg belangrijk gevonden; partners gunnen elkaar veel vrijheid en er blijkt een kameraadschappelijke manier van omgaan met elkaar te bestaan. 'Maatjes zijn' is een karakteristiek kenmerk van de relaties van de mannen en vrouwen die Mozes heeft onderzocht, zo stelt zij. Ook Parent (1987) stelt in haar literatuuroverzicht dat uit verschillende onderzoeken naar vrijwillige kinderloosheid naar voren komt, dat angst voor het verstoren van de relatie een belangrijke reden is om te kiezen voor vrijwillige kinderloosheid. De verwachte negatieve invloed van kinderen op de (huwelijks)relatie heeft met name te maken met het feit dat de komst van kinderen wordt gezien als een bedreiging van de gelijkwaardigheid van de positie van beiden.

Niphuis-Nell (1979) stelt op basis van haar literatuurstudie dat een negatieve invloed op de huwelijksrelatie - naast de zware verantwoordelijkheid en de vrijheidsbeperking - het meest genoemde nadeel is dat vrijwillig kinderlozen zien aan het krijgen van kinderen. Uit ander onderzoek (White, Booth & Edwards, 1986), dat ook in het overzicht van Parent wordt besproken, blijkt dat het verband tussen het hebben van kinderen en het gepercipieerde huwelijksgeluk van ouders, gemiddeld wordt door de mate van traditionalisme in de huishoudelijke taakverdeling, de mate van tevredenheid met deze taakverdeling, de huwelijksinteractie en de mate van tevredenheid met de financiële situatie. Van deze vier variabelen bleken met name ontevredenheid met de taakverdeling en de vermindering van de interactie tussen de partners van invloed te zijn. De auteurs concluderen dat de komst van kinderen het huwelijksgeluk van ouders vermindert omdat de huwelijksstructuur verandert. Verder blijkt uit deze studie dat de mate van traditionalisme in de huishoudelijke taakverdeling door vrouwen en mannen anders wordt gewaardeerd. Het toegenomen traditionalisme dat gepaard gaat met de komst van kinderen, betekent voor mannen een verhoging van het huwelijksgeluk en voor vrouwen een verlaging.

Een ander punt dat naar voren komt is dat mensen bang zijn dat de relatie verandert omdat men minder tijd en aandacht voor elkaar zal hebben als er kinderen zijn. Naast gelijkwaardigheid in de posities van beiden hechten deze partners een groot belang aan intimiteit en emotionele betrokkenheid op elkaar (Parent, 1987).

Zware verantwoordelijkheid

Parent (1987) wijst erop dat zowel uit onderzoek naar de motivatie voor ouderschap als naar vrijwillige kinderloosheid blijkt dat het opzien tegen de zware verantwoordelijkheid van het opvoeden van kinderen een belangrijke reden is om te twijfelen over het krijgen van kinderen (Niphuis-Nell, 1981; Den Bandt, 1982). In haar eigen studie (1987) noemt een derde van de respondentes het opzien tegen de zware verantwoor-

delijkheid als reden om te twijfelen. Dit hangt volgens Parent onder meer samen met de toegenomen professionele aandacht voor de invloed van de opvoeding op de ontwikkeling van kinderen, waardoor de verantwoordelijkheid voor hun psychisch en emotioneel welbevinden grotendeels bij de ouders, en met name bij de moeder, wordt gelegd. Ouders zijn zich steeds meer bewust van de druk die dit op hen legt en maken zich zorgen of ze hun kinderen goed, dat wil zeggen 'verantwoord' opvoeden (zie ook Kitzinger, 1978). Uit de studie van Knijn en Verheijen (1988) naar veranderingen in de beeldvorming van het moederschap in de afgelopen decennia blijkt, dat in de jaren tachtig de emotionele relatie met het kind als belangrijkste aspect van het moederschap wordt gezien.

Financiële kosten van kinderen

Uit verschillende berekeningen blijkt dat ouders minimaal zo'n drie tot vierduizend gulden per jaar voor hun kinderen uitgeven en dat naarmate ouders meer verdienen dit bedrag oploopt tot rond tienduizend gulden per jaar (De Regt, 1993). Uit enigszins gedateerd onderzoek (Veevers, 1973) blijkt dat mensen (zowel met als zonder kinderen) over het algemeen weinig zicht hebben op de kosten die het krijgen en opvoeden van kinderen met zich meebrengt, aldus Parent (1987). Zij verwijst naar Leeuw (1984) die stelt dat 10 à 25% van de paren vanwege financiële overwegingen ervan wordt weerhouden over te gaan tot gezinsuitbreiding. Recent onderzoek geeft aan dat vooral laag opgeleiden in het kader van gezinsvriendelijk overheidsbeleid financiële steun belangrijk vinden (Moors, Beets & Van den Brekel, 1995). Parent wijst erop dat in de meeste studies waarin de kosten en baten van het krijgen en hebben van kinderen zijn onderzocht, het kostenaspect niet wordt bestudeerd. Financiële kosten vormen wel, naast vele andere aspecten, een overweging ten aanzien van het wel of niet krijgen van kinderen (Niphuis-Nell, 1981; Parent, 1987). Parent (1987) vond dat voor vijf van de 30 door haar onderzochte respondentes financiële aspecten een rol speelden bij de twijfel. Sommige waren bang geen kind te kunnen onderhouden door een geringe kans een baan te vinden of door de hoogte van het salaris van de partner, dat niet toereikend zou zijn als vrouwen minder zouden gaan werken of zouden stoppen met werken. Uit de Nederlandse studie van Groot & Pott-Buter (1992) naar de invloed van economische en sociale factoren op de komst van het eerste kind bij een groep van 484 vrouwen die tussen 1980 en 1985 moeder werden, blijkt dat economische factoren een grote invloed hebben op het tijdstip waarop een vrouw haar eerste kind krijgt, echter niet op de keuze al dan niet kinderloos te blijven.

Redenen waarom vrouwen wel kinderen willen

Er is in de literatuur een heel scala van redenen te vinden waarom vrouwen wel kinderen willen (Hoffman & Hoffman, 1973; Fawcett & Arnold, 1973; Niphuis-Nell, 1981). In haar onderzoek naar motivatie voor ouderschap noemt Niphuis-Nell een aantal categorieën van waarden, die vrouwen toekennen aan het hebben van kinderen. Zij baseert zich hierbij op het waardenschema (de zogenaamde 'Value of Children'-schaal) van Fawcett & Arnold (1973). Dit schema bouwt voort op de waardenindeling van Hoffman en Hoffman die is geconstrueerd op basis van een uitgebreide bestudering van theoretische en empirische literatuur. De indeling van Hoffman en Hoffman bevat de volgende categorieën:

1. *De status van volwassene en sociale identiteit.* Deze waarde lijkt vooral van betekenis te zijn bij de motivatie voor het eerste kind.
2. *Expansie van het ego.* Veel mensen hebben de behoefte iets van henzelf te doen voortbestaan na hun dood. Het hebben van kinderen kan deze behoefte bevredigen. Daarnaast kan ook het gevoel dat men banden heeft met de maatschappij, dat men deel heeft aan het leven dat zich daarin afspeelt, worden versterkt door het hebben van kinderen.
3. *Moraliteit.* Het krijgen van kinderen wordt soms gezien als morele daad het opgeven van de eigen belangen ten behoeve van die van de gemeenschap.
4. *Relaties in een primaire groep, affectie.* Aan de behoefte om liefde en genegenheid te geven en te ontvangen komt het hebben van kinderen tegemoet. Tevens biedt het emotionele zekerheid voor de toekomst.
5. *Creativiteit, competentie.* Ouders kunnen door het opvoeden van kinderen het gevoel hebben creatief te zijn en iets te presteren.
6. *Stimulering, nieuwheid, pret.* De komst en het zien opgroeien van kinderen zijn unieke gelegenheden voor het voortdurend ervaren van nieuwheid en verandering.
7. *Macht, invloed.* In sommige culturen groeit de macht van ouders drastisch door de komst van kinderen. Daarnaast biedt het hebben van kinderen ouders ook een unieke gelegenheid invloed uit te oefenen op een ander individu.
8. *Sociale competentie, prestige.* Het hebben van kinderen kan ouders op verschillende manieren prestige en aanzien verschaffen, bijvoorbeeld met betrekking tot het aantal kinderen (met name in niet-geïndustrialiseerde samenlevingen), de deskundigheid die het ouders verschaft in de ogen van andere (a.s.) ouders, of met betrekking tot de 'kwaliteit' van de kinderen, bijvoorbeeld door de bereikte financiële situatie of beroepsstatus van het kind.
9. *Economisch nut.* Met name in ontwikkelingslanden is het economisch nut dat kinderen vertegenwoordigen, een belangrijke waarde van het hebben van kinderen. Met een toenemende industrialisatie en urbanisatie neemt deze waarde echter af en verandert uiteindelijk in het tegendeel. In onze samenleving betekent het grootbrengen van kinderen in het algemeen juist een zware financiële last voor de ouders (Niphuis-Nell, 1981). Kinderen zijn een soort van 'consumptiegoed' waarvan men wel plezier maar geen economische voordelen verwacht (De Regt, 1993).

In de studie van Parent (1987) zijn de belangrijkste redenen waarom twijfelaars een kind willen: (1) kinderen zijn heel leuk, ik houd van kinderen; (2) het is spannend een kind te zien opgroeien; (3) angst om later spijt te krijgen; (4) zonder kinderen raak je geïsoleerd, hoor je er niet bij; (5) het niet willen missen van de zwangerschap en de bevalling. De reden 'kinderen zijn leuk, ik houd van kinderen' kan gerangschikt worden in categorie 4: *Relaties in een primaire groep, affectie*; de reden 'het is spannend een kind te zien opgroeien' in categorie 6: *Stimulering, nieuwheid, pret*. Reden vier 'zonder kinderen raak je geïsoleerd, hoor je er niet bij' valt duidelijk in categorie 1: *De status van volwassene en sociale identiteit*. De redenen 'angst om later spijt te krijgen' en 'het niet willen missen van zwangerschap en bevalling' zijn minder goed te plaatsen in de categorieën.

Kosten en baten van kinderloos blijven

In de literatuur wordt vooral aandacht besteed aan de gevolgen van de keuze om wel kinderen te nemen, aldus Parent (1987) in haar literatuuroverzicht. De gevolgen van het besluit om bewust kinderloos te blijven, komen minder naar voren. Wel wordt uitgebreid aandacht besteed aan negatieve stereotypingen van vrijwillig kinderlozen.

Deze worden overigens niet bevestigd door onderzoek, zoals de idee dat vrijwillig kinderlozen minder gelukkig, minder geestelijk gezond, onvolwassener en egoïstischer zouden zijn (Den Bandt, 1982; Shields & Cooper, 1983; Morell, 1994).

Nadelen van bewuste kinderloosheid zouden zijn: de kans op spijtgevoelens, het missen van de ervaring van zwangerschap en bevalling en het ontstaan van een leegte (Kitzinger, 1978; Valabreque, 1982; Niphuis-Nell, 1992; zie ook Parent). Uit enigszins gedateerd onderzoek blijkt dat vrijwillig kinderloze paren ook vaak het gevoel hebben dat zij zich voor deze keuze moeten verantwoorden tegenover familie en kennissen (Veevers, 1980; Weeda, 1982). Verondersteld kan worden dat vanwege de toegenomen maatschappelijke acceptatie van vrijwillige kinderloosheid, dit laatste aspect tegenwoordig minder een rol speelt in ons land. Naar verwachting is er op dit punt wel verschil tussen de sociale klassen. Zo blijkt uit recent Nederlands onderzoek onder laag opgeleide vrouwen dat voor vrijwel alle onderzochte vrouwen een leven zonder kinderen onaantrekkelijk is. Men noemt het egoïstisch en materialistisch om zonder kinderen te leven en schat in dat men door de sociale omgeving dan niet volledig geaccepteerd wordt (Turkenburg, 1995).

De voordelen van een leven zonder kinderen zijn een grotere vrijheid en ongebondenheid en de ruimte om andere activiteiten te ontplooien (Den Bandt, 1982). Met andere woorden, voor een deel zijn de kosten van het hebben van kinderen, zoals we hebben gezien, de baten van het niet hebben van kinderen. En omgekeerd.

Tenslotte, wanneer zwanger worden echter niet lukt terwijl dit wel gewenst is en paren dus ongewild kinderloos blijven, kan dit met name voor vrouwen van grote invloed zijn op hun welbevinden (Van Balen, 1991).

2.3.3 Factoren van invloed op de ambivalente kinderwens

Welke persoons- en contextfactoren zijn nu van invloed op de ambivalente kinderwens? In deze paragraaf worden achtereenvolgens de volgende factoren besproken: sociaal- demografische kenmerken van twijfelaars, ervaringen in het gezin van herkomst, de persoonlijkheid van vrouwen, verschil van mening tussen de partners over het krijgen van kinderen, en het overheidsbeleid met betrekking tot het krijgen van kinderen.

Sociaal-demografische kenmerken van twijfelaars

Uit onderzoek blijkt dat de belangrijkste sociaal-demografische kenmerken van twijfelaars en vrijwillig kinderloze vrouwen zijn: een hoog opleidingsniveau, een partner met een hoog opleidingsniveau, niet-kerkelijk zijn, woonachtig zijn in stedelijke gebieden, een relatief hoge huwelijksleeftijd, ongehuwd of samenwonend, een hoge arbeidsparticipatie, een hoog inkomen (Niphuis-Nell, 1979; Veenhoven, 1979; Den Bandt, 1982; Beets & Van Hoorn, 1988; zie ook Parent, 1987).

Van deze factoren heeft het opleidingsniveau van de vrouw de meeste invloed op de perceptie van de voor- en nadelen van het hebben van kinderen. Het percipiëren van nadelen van het krijgen van kinderen en het belang dat men hecht aan het werken buitenshuis, hangen zeer nauw samen met het opleidingsniveau, aldus Parent (1987) (zie Niphuis-Nell, 1981; Den Bandt, 1982). Ook een relatief grotere geneigdheid tot reflectie - een kenmerk dat waarschijnlijk nauw samenhangt met een hoger opleidingsniveau - houdt verband met het overwegen van vrijwillige kinderloosheid (Niphuis-Nell, 1981).

Ervaringen in het gezin van herkomst

Verschillende ervaringen en beelden met betrekking tot de eigen opvoeding, de relatie met de ouders (met name de moeder), het leven van de moeder, de wijze waarop de eigen moeder het moederschap beleefd heeft, de grootte van het gezin en de positie die de vrouw hierbinnen innam, hangen blijkens de literatuur samen met ambivalentie over het krijgen van kinderen.

Op de eerste plaats blijkt er een verband te bestaan tussen de houding van vrouwen ten opzichte van het krijgen van kinderen en hun herinneringen aan hun eigen opvoeding en de relatie met de moeder: degenen die een minder prettige jeugd achter de rug hebben, zouden vaker kiezen voor vrijwillige kinderloosheid of twijfelen aan de wenselijkheid van het hebben van kinderen (Lott, 1973; Houseknecht, 1979; Gerson, 1980; 1984; Den Bandt, 1982; Callan, 1983; zie ook Peck, 1993). Met name het ontbreken van ouderlijke warmte zou hierbij een rol spelen. Gerson (1980) vond in een groep van 184 ongetrouwde, kinderloze studentes (waarvan 87% 21 jaar of jonger) dat positieve herinneringen aan vroegkinderlijke moederliefde naast traditionele sekserolopvattingen en een niet-feministische houding, in belangrijke mate bijdragen aan de wens zelf kinderen te hebben. In mindere mate bleek ook de herinnering aan liefde van de kant van de vader daarmee significant samen te hangen. Met name de kwaliteit van de relatie met de eigen moeder in de periode dat de vrouw nog thuis woonde, zou belangrijk zijn (Rubin, 1984; Haskell, 1985; Wilk, 1986; Logan, 1987). Logan (1987) vond in een studie onder 217 hoog opgeleide, werkende vrouwen waarin zij drie groepen vergeleek, namelijk: vrouwen die kinderloos wilden blijven ($n=88$), vrouwen die kinderen wilden ($n=55$) en twijfelaars ($n=74$), dat de laatste groep de meest conflictvolle relatie had met hun moeder. Wilk (1986) heeft in een kwalitatieve studie bij 24 kinderloze carrière-vrouwen in de leeftijd van 27 tot 35 jaar drie groepen onderzocht: (1) carrière-vrouwen die een kind willen, (2) carrière-vrouwen die geen kind willen en (3) carrière-vrouwen die hierover twijfelen. Het bleek dat vrouwen met conflictvolle relaties met hun moeder vaker ambivalent waren over het zelf krijgen van kinderen. Dit heeft bij deze vrouwen geleid tot vroegtijdige autonomie en heeft tot gevolg, dat zij in hun huidige relaties voortdurend conflicten ervaren met betrekking tot afhankelijkheid en onafhankelijkheid. Ook hebben zij angst voor het vervagen van ego-grenzen en om verlaten te worden. Deze angsten en conflicten zorgen ervoor dat ze hun eigen vermogen om kinderen op te voeden in twijfel trekken. In een onderzoek naar de rol van de moeder-dochterrelatie bij de keuze ten aanzien van het krijgen van kinderen, concludeert Haskell (1985) dat deze moeder-dochterrelatie een centrale rol speelt bij die keuze: de meerderheid van de vrouwen in haar onderzoek die nooit kinderen wilden, had een minder bevredigende relatie met haar moeder dan de meeste van de vrouwen die wel altijd kinderen hadden gewild. Gerson (1984) vindt eveneens een sterk verband tussen de mate waarin vrouwen negatief staan ten opzichte van het krijgen van kinderen en hun herinneringen aan een ongelukkige jeugd en gebrek aan ouderlijke warmte. Daarnaast zouden hoge eisen met betrekking tot presteren de kinderwens beïnvloeden. Zo vond Houseknecht (1979) dat sommige vrijwillig kinderlozen tijdens hun jeugd met dergelijke eisen geconfronteerd waren; hierdoor zouden ze meer geïnteresseerd zijn in activiteiten waarbij een duidelijke prestatie geleverd kon worden dan in het moederschap.

Verder zou het beeld dat deze vrouwen als kind en als puber hadden van de wijze waarop hun eigen moeders het moederschap beleefd hebben, een rol spelen bij ambivalentie over het zelf krijgen van kinderen (Kluwers & Veenhoven, 1980; Gerson, M.-J. 1980; Den Bandt, 1982; Gerson, K. 1985; Logan, 1987; McCoy, 1990). Als dit beeld negatief of tenminste ambivalent is geweest, twijfelen vrouwen of

ze zelf moeder willen worden. Zo vond Logan (1987) dat de moeders van de twijfelaars het minst tevreden waren met het moederschap. Den Bandt (1982) vond dat veel moeders van vrijwillig kinderlozen een grote onvrede hadden met het huisvrouwenbestaan. Gerson, M.-J. (1980) en Gerson, K. (1985) vinden eveneens een dergelijk verband. Zo vond Gerson (1980) dat de waarneming dat de eigen moeder genoot van het opvoeden van kinderen samenhangt met de eigen kinderwens. Deze ambivalente oriëntatie ten aanzien van het zelf krijgen van kinderen kan echter ook weer veranderen door latere levenservaringen, bijvoorbeeld op het gebied van werk of relatie, aldus Gerson (1985). Kluwers & Veenhoven (1980) en Den Bandt (1982) wijzen erop dat het voor vrouwen een extra reden was voor twijfel over het zelf krijgen van kinderen, als hun eigen moeder geheel opging in de kinderen. Op basis van ervaringen in de hulpverlening stelt Rubin (1984) dat voor vrouwen met een carrière, twijfel over het krijgen van kinderen een diepe ambivalentie ten opzichte van hun eigen moeders weerspiegelt. Zij spreekt in dit verband van 'the mother mirror': het beeld uit het verleden dat vrouwen zichzelf op de één of andere manier moeten opofferen om een goede moeder te zijn. Het is het beeld van de eigen moeder als toegewijde, full-time moeder. Zij stelt: "de discrepantie tussen dit model van onze moeders en onze eigen gehechtheid aan werk, doet een intern conflict ontstaan over hoe we onze kinderen moeten grootbrengen en of we ze 'überhaupt wel moeten nemen'. En, zo gaat zij verder: "wat ons vandaag de dag zoveel moeilijkheden oplevert is de 'ideale' moeder uit onze herinnering die nog steeds voortleeft". Een studie van Shere Hite uit 1992 waarin 500 vrouwen en meisjes vanaf 14 jaar zijn ondervraagd, laat zien dat 83% van hen voor geen goud op hun moeder zou willen lijken (Manschot, 1993; zie ook Seters, 1986). Ook uit een enquête uit 1989 onder 209 *Opzij*-lezeressen blijkt dat het voorbeeld van de eigen moeder eerder remmend dan stimulerend werkt op de kinderwens van hun *Opzij*-lezende dochters (Weeda, 1989). Expliciete 'ouderlijke boodschappen' ten aanzien van het krijgen van kinderen zouden eveneens samenhangen met uitstel van en twijfels rond de kinderwens. Zo bleek uit een studie onder 30 hoog opgeleide paren in twee-carrière-huwelijken, dat zij van hun ouders de boodschap meegekregen hadden vooral niet te snel met kinderen te beginnen, maar eerst te zorgen voor een goede baan, financiële zekerheid, een opleiding en een goede partnerrelatie (Soloway & Smith, 1987). Deze ouderlijke boodschappen speelden een belangrijke rol bij het uitstelgedrag. Tenslotte blijkt er ook een verband tussen de grootte van het gezin van herkomst en de oudste of het enig kind zijn in het gezin en de kinderwens. Zo vond Gerson (1980) dat vrouwen die afkomstig waren uit grote gezinnen (drie of meer broers of zussen) een sterkere kinderwens hebben dan vrouwen uit kleinere gezinnen. Uit onderzoek blijkt dat vrouwen die er bewust voor kiezen om kinderloos te blijven, vaker de oudste of enig kind in het gezin waren (Den Bandt, 1982). De relatie tussen het oudste kind zijn in het gezin van herkomst en ambivalentie over het krijgen van kinderen, zou met name te maken hebben met het feit dat het oudste kind in het gezin vaak sterk wordt gestimuleerd iets te bereiken in het leven, en in een bepaald opzicht meer prestatiegericht wordt opgevoed. Veevers (1978) noemt de mogelijkheid dat oudste dochters van grote gezinnen een 'klein moedertjes syndroom' zullen vertonen. Deze meisjes zouden in hun jeugd al zo veel met de verzorging van kleine kinderen te maken hebben gehad, dat ze er voorgoed genoeg van hebben en daarom kiezen om kinderloos te blijven. Relatief veel enige kinderen blijven vrijwillig kinderloos (Bram, 1974; Ory, 1978; zie ook literatuuroverzicht Den Bandt, 1982). Enige kinderen zouden vaker kiezen om kinderloos te blijven omdat zij tijdens hun jeugdperiode - zeker wanneer zij erg geïsoleerd zijn opgegroeid - niet hebben geleerd met andere kinderen om te gaan (Bram, 1974).

Een enkele auteur (Gerson, 1985) probeert vanuit de levensgeschiedenis van vrouwen te verklaren waarom zij in hun volwassenheid bepaalde keuzen maken of niet kunnen maken (i.c. ten aanzien van werk en kinderen krijgen). Gerson gaat uit van een actor-perspectief in haar kwalitatieve studie bij 63 vrouwen, en beschouwt vrouwen als actoren die hun keuzes maken uitgaande van een basisoriëntatie wat betreft werk en kinderen krijgen, maar die door latere ervaringen (beperkingen en mogelijkheden die zij op hun levenspad tegenkomen) zich al dan niet wijzigen. Hoewel Gerson vond dat jeugdervaringen belangrijk zijn voor de keuze, zijn ze zeker niet allesbepalend. Latere ervaringen en mogelijkheden die vrouwen tegenkomen, kunnen betekenen dat zij afwijken van hun oorspronkelijke basisoriëntatie. Gerson stelt dat de theorie van Chodorow (1978), die ervan uitgaat dat meisjes en vrouwen moeders worden omdat hun eerste identificatieobject hun moeder was, dan ook niet juist kan zijn. Gedrag wordt niet enkel en alleen door jeugdervaringen bepaald. Ook de idee van Den Bandt & Veenhoven (1979) dat het streven naar moederschap maatschappelijk bepaald is: meisjes zouden worden 'geprogrammeerd' om moeder te worden, wordt niet bevestigd door de bevindingen van Gerson.

Persoonlijkheid van vrouwen

De persoonlijke identiteit zou eveneens een rol spelen bij de keuze voor wel of geen kinderen (Wilk, 1986; Soloway & Smith, 1987; Sanderson, 1989). Wilk (1986) vergelijkt in haar kwalitatieve studie bij 24 vrouwen drie groepen: (1) carrière-vrouwen die een kind willen; (2) carrière-vrouwen die geen kind willen en (3) carrière-vrouwen die hierover twijfelen. De twijfelaars blijken zich naast opvattingen over leeftijd, carrière, financiën, levensstijl, de partnerrelatie, en de vroegkinderlijke relatie met de ouders, op bepaalde persoonlijkheids- en identiteitsfactoren van de andere twee groepen te onderscheiden. Uit een studie van Soloway & Smith (1987) bij 30 hoog opgeleide twee-carrièreparen die hun eerste kind uitstelden tot boven hun dertigste, blijkt dat vragen ten aanzien van de eigen identiteit opgelost moeten zijn, voordat zij in staat waren te kiezen voor eventueel een eigen kind. Volgens Soloway & Smith is er sprake van 'voldoende' individuele identiteit met het oog op de keuze voor ouderschap, in de mate waarin een individu zich enerzijds onafhankelijk voelt en emotioneel min of meer afgescheiden van het gezin van herkomst, en anderzijds zich voldoende identificeert met de ouder van dezelfde sekse om de ouderrol op zich te nemen. Een vrouwelijke respondent uit deze studie verwoordde het als volgt: "Het <kind> moet komen op het moment dat we ons redelijk goed voelen over wat en wie we zijn." En een ander: "Ik was erachter wie ik was op dat moment. Toen ik ongeveer 25 jaar was, was ik nog niet uit die vragen.". Het belang van voor zich zien wat men wil en belangrijk vindt, blijkt uit onderzoek onder moeders die een beslissing moesten nemen over de combinatie van werk met de zorg voor kinderen (Willard, 1988). Voor sommige vrouwen, zo bleek uit deze studie, is niet duidelijk wat hun eigen stem is en wat zij zelf willen; zij worden daarom sterk beïnvloed door bestaande culturele scripts en de vele gemengde boodschappen over hoe vrouwen moeten moeders worden of hoe zij moeten zijn. Zij vertrouwen te weinig op zichzelf om gemakkelijk een beslissing te kunnen nemen, aldus de auteur. Kortom, uit het bovenstaande blijkt dat de persoonlijke identiteit zich 'voldoende' ontwikkeld dient te hebben om de keuze voor ouderschap te kunnen maken.

Verschil van mening tussen partners

Uit de studies naar twijfelaars blijkt dat een belangrijke reden voor twijfel over het krijgen van kinderen te maken heeft met het gegeven, dat de kinderwens van de partner en die van zijn vrouw tegenover elkaar staan (Parent, 1987; Mozes, 1989). Uit de studie van Parent (1987) bij 30 twijfelaars bleek dat voor vijf vrouwen een belangrijke reden van twijfel was dat de partner (vooralsnog) geen kind wilde. De helft van de (echt)paren uit de studie van Mozes was niet eensgezind over de wenselijkheid van kinderen, en vooral bij deze groep blijkt dat de besluitvorming een langdurig en moeizaam proces is. Mozes noemt de houding van de partner ten aanzien van deze beslissing van groot belang. Niet alleen een tegenovergestelde kinderwens van de partner, maar ook een ambivalente houding van de partner ten opzichte van de beslissing, kan twijfels veroorzaken. Zo bleek uit de studie van Mozes dat bij de belangrijkste beslissingen 'zijn' mening doorslaggevend is, maar als het om de keuze wel of geen kinderen gaat, vrouwen voornamelijk zelf 'mogen' beslissen. Zij stelt dat het feit dat mannen de beslissingsbevoegdheid over zo'n levensbepalende zaak aan hun vrouw delegeren, samenhangt met de consequenties van het kiezen voor kinderen. Veel mannen nemen wat dat betreft een ambivalente houding aan, aldus Mozes op grond van de door haar onderzochte respondenten. Deze houding van mannen leidt niet alleen tot het langdurig uitstellen van de beslissing, maar draagt er ook toe bij dat het kinderen krijgen vooral een vrouwenzaak blijft. Terwijl de vrouwen een gezamenlijke beslissing verlangen, laten mannen de keuze in de meeste gevallen aan hun vrouw over. Hiervan hebben mannen voordeel: degene die namelijk het meest expliciet de keuze maakt, kan ook op de consequenties van die keuze worden aangesproken, aldus Mozes. Met andere woorden: mannen sturen door hun houding impliciet het keuzeprocess, terwijl het meestal de vrouwen zullen zijn die op een bepaald moment, gedwongen door de leeftijdsdruk, de uiteindelijke knoop in de besluitvorming doorhakken. Zij noemt de houding van mannen 'vaag' en stelt dat hierdoor een langdurig uitstelgedrag ontstaat, dat bij de helft van de door haar onderzochte respondentes uitmondt in ernstige twijfels of ze überhaupt nog wel aan kinderen moeten beginnen. De manier waarop vrouwen en mannen proberen om tot een beslissing te komen wanneer er sprake is van een discrepantie in kinderwens, komt in paragraaf 2.4.2 aan de orde. Daar ga ik uitgebreider in op de rol van de partner in het beslissingsproces. Bots en Verheijen (1983) noemden reeds meer dan tien jaar geleden op grond van het emancipatie-onderzoek op het gebied van het moederschap, de rol van de man in besluitvormingsprocessen met betrekking tot het al dan niet krijgen van kinderen, één van de belangrijkste aanbevelingen voor verder onderzoek. Momenteel vindt onderzoek plaats naar de kinderwens van mannen (Jacobs, 1994). Ook het ontbreken van een partner is een reden voor twijfel over het krijgen van kinderen. Parent (1987) vond dat voor zeven van de onderzochte 30 twijfelaars het feit dat zij geen partner hadden, een belangrijke reden van twijfel was. Een enkeling overwoog serieus om zonder partner een kind te krijgen, een ander probeerde het krijgen van een kind los te koppelen van het hebben van een vaste relatie en één vrouw overwoog het krijgen van een kind met een goede vriend.

Overheidsbeleid

In 1982 is door de regering de wenselijkheid geuit onderzoek te doen naar mogelijke beleidsmaatregelen die voor de bevolking aanvaardbaar zijn om aan de gewenste demografische ontwikkeling bij te dragen. Derhalve is in de jaren tachtig (1983; 1986)

en begin jaren negentig (1990) door het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) onderzoek verricht naar meningen en opvattingen over het bevolkingsvraagstuk.

De resultaten uit 1983 lieten onder meer zien dat van degenen (voornamelijk kinderlozen) die niet beslist van plan zijn een kind te krijgen, en die niet totaal afwijzend staan ten opzichte van maatregelen in het kader van een pronatalistisch beleid, 12% geneigd is opnieuw na te denken over hun intentie om al dan niet kinderen te krijgen wanneer wenselijk geachte maatregelen worden ingevoerd (Rozendal, Moors & Leeuw, 1985). Deze groep stelt dus zijn uiteindelijke besluitvorming over het krijgen van een (volgend) kind expliciet afhankelijk van door het beleid beïnvloedbare omstandigheden. Verder blijkt uit de gegevens dat naarmate men meer waarde hecht aan sekserolgelijkheid, men des te positiever oordeelt over nieuwe beleidsmaatregelen voor mensen met kinderen, vooral over maatregelen met een emancipatorisch karakter. Ook is men dan wat eerder geneigd om de eigen intenties met betrekking tot een volgend kind nog eens opnieuw te overwegen. Dit geldt vooral voor vrouwen.

In 1990 zijn opnieuw 1500 personen in de leeftijd van 20 tot 79 jaar ondervraagd (Moors, Beets & Van den Brekel, 1995; Moors & Van den Brekel, 1995). Aan de ondervraagden is zowel gevraagd bestaand beleid te evalueren als nieuw beleid te beoordelen. Uit deze studie bleek onder andere dat de in 1990 gewijzigde regeling van het zwangerschaps- en bevallingsverlof positiever werd beoordeeld dan de oude regeling: ten tijde van de oude regeling ging slechts 14% van de 20-44-jarige vrouwen zonder aanpassing van werktijden en zonder extra verlof- of ziekte dagen op te nemen weer aan het werk, en 80% van de vrouwen die na het eerste kind bleven werken, stopte alsnog bij het tweede kind. Om de combinatie van een baan met het hebben van kinderen te vergemakkelijken, schoot de oude regeling duidelijk te kort, aldus de auteurs. Echter ook de nieuwe regeling vindt 42% van de werkende vrouwen nog steeds ontoereikend. Verder bleek dat onbetaald ouderschapsverlof voor mensen met een lage sociaal-economische status om financiële redenen niet aantrekkelijk is. Ook is voor 43% van deze groep de kinderbijslag te laag, terwijl dit bij de groep met de hoogste sociaal-economische status voor ongeveer een op de vijf geldt. Mogelijkheden voor kinderopvang in de directe omgeving wordt door 35% van de jonge gezinnen als redelijk beschouwd. Degenen die (nog) een kind willen krijgen, zijn echter minder optimistisch: slechts een op de vijf beschouwt de mogelijkheden voor opvang als redelijk. Opmerkelijk is dat jonge paren die (nog) geen kinderen hebben, al anticiperen op problemen die te voorzien zijn wanneer er kinderen komen en zelfs sterker aandringen op een beter kinderopvangbeleid dan ouders die al jonge kinderen hebben.

Vergeleken met de resultaten uit 1986 blijkt er in 1990 sprake van een stijging van het percentage voorstanders van nieuw gezinsvriendelijk beleid. Dit geldt vooral voor maatregelen in de financiële sfeer. Sinds 1983 is er een verschuiving in meningen en opvattingen over dergelijk beleid: van regelingen in de sfeer van verlof- en arbeidstijden zijn de prioriteiten verlegd naar financiële maatregelen. Men denkt daarbij vooral aan belastingverlaging voor mensen met kinderen (1986: 47%; 1990: 65%), verhoging van de kinderbijslag (1986: 51%; 1990: 52%), uitkering bij de geboorte van een kind (1986: 12%; 1990: 35%), en een maandelijkse opvoedingsuitkering (1986: 31%; 1990: 33%). Wel zijn er verschillen tussen opleidingsniveaus: naarmate dit hoger is hecht men meer belang aan beleid op het terrein van kinderopvang,

arbeidstijd- en verlofregelingen; de laagst opgeleiden hebben vooral behoefte aan financiële steun.

Een belangrijk gegeven uit de studie van 1990 is dat 30% van de ondervraagden te kennen gaf, dat de besluitvorming over een eventueel volgend kind mogelijk beïnvloed zou worden door nieuw beleid als dat overeen zou komen met de eigen prioriteiten: 12% verwachtte daardoor een al gepland volgend kind eerder te zullen krijgen, en 24% dacht er dan over alsnog een volgend kind te plannen (beide groepen overlappen elkaar enigszins).

De wensen met betrekking tot beleid hangen niet alleen samen met de fase waarin het gezin zich bevindt en de sociale en economische situatie van het paar, maar ook met waarden en normen met betrekking tot huwelijk en ouderschap, die in een specifieke nationale context gelden. Dit blijkt uit een studie van het Werkverband Periodieke Rapportage Bevolkingsvraagstukken (WPRB), waarin de resultaten uit bovengenoemde studie uit 1990 zijn vergeleken met gegevens uit andere Europese landen (Moors & Van den Brekel, 1994). Nederlanders nemen wat betreft de mening over de verantwoordelijkheid van de overheid om het combineren van werk met ouderschap te vergemakkelijken, een bijzondere positie in: 30% is van mening dat de overheid hierbij een taak heeft. Dat is verreweg het laagste percentage; elders in Europa ligt dit tussen 60 en 90%. Dit hangt samen met het feit dat Nederlandse vrouwen het combineren van het werken met een kind weliswaar belangrijk vinden (66%), maar dat zij met name toch denken aan een deeltijdbaas. In deze situatie (van een deeltijdbaas) vinden kennelijk veel mensen dat men het dan moet kunnen redden, zonder dat de overheid hiervoor extra faciliteiten hoeft te creëren, aldus Moors en Van den Brekel.

Tenslotte vinden we indicaties voor het mogelijk effect van overheidsbeleid op het vruchtbaarheidsgedrag in de studie van Keuzenkamp (1995). Zij heeft deskundigen gevraagd wat volgens hen het effect is van drie verschillende (emancipatie)beleids-scenario's op de levensloop van vrouwen en op keuzes ten aanzien van het werken buitenshuis en het krijgen van kinderen. Deze scenario's hadden betrekking op verruiming van kinderopvang en verlofbeleid, flexibilisering van de arbeidsorganisatie en individualisering van inkomensregelingen. Zij onderscheidt hiertoe drie typen vrouwen: werkgerichte, combinatiegerichte en moederschapsgerichte. Werkgerichte vrouwen (16% van alle vrouwen geboren in de periode 1964-1969) zijn relatief hoog opgeleid, zijn van de drie categorieën het sterkst gericht op het verrichten van betaald werk, en staan over het algemeen positief tegenover het buitenshuis werken van moeders. Van deze vrouwen denkt 40% kinderloos te blijven. Combinatiegerichte vrouwen (49% van de vrouwen) zijn gemiddeld middelbaar opgeleid, staan in het algemeen eveneens positief tegenover buitenshuis werkende moeders, maar in hun eigen leven stellen zij het al dan niet buitenshuis werken afhankelijk van de situatie thuis. Alle vrouwen uit deze groep willen kinderen. De moederschapsgerichte vrouwen (36%) vinden dat moeders thuis voor de kinderen horen te zorgen en ook in hun eigen leven stellen zij het gezin op de eerste plaats. Deze vrouwen zijn relatief laag opgeleid. Het effect van de verschillende scenario's is nagegaan voor deze drie categorieën vrouwen. Werkgerichte vrouwen zullen als gevolg van het kinderopvang- en verlofbeleid, en wellicht ook enigszins van het flexibiliseringsbeleid, een half tot anderhalf jaar eerder hun eerste kind krijgen. De arbeidsparticipatie verandert niet of nauwelijks. De scenario's hebben veel effect op de combinatiegerichten: deze vrouwen zullen vaker blijven werken na de komst van het eerste kind vooral door de invoering

van kinderopvang- en verlofbeleid, waardoor de combinatie van betaald werk met de zorg voor kinderen gemakkelijker wordt. Ook zal de omvang van de deeltijdbaan toenemen (20-32 uur). Ook deze vrouwen zullen een half tot anderhalf jaar eerder hun eerste kind krijgen als gevolg van de invoering van het kinderopvang-, verlof- en flexibiliseringsbeleid. Ook van de moederschapsgerichten zullen meer vrouwen hun baan behouden na de komst van het eerste kind. De reden voor de toenemende arbeidsparticipatie in deze groep is de groeiende acceptatie van de combinatie van werk met de zorg voor kinderen. Vooral het individualiseringsbeleid veroorzaakt de grootste groei in de arbeidsparticipatie vanwege de financiële noodzaak. Er zijn geen veranderingen in de gezinsvorming: deze vrouwen blijven sterk gericht op het krijgen van kinderen. Samen genomen zullen naar de mening van deskundigen deze scenario's in beperkte mate van invloed zijn op keuzes die vrouwen maken: meer vrouwen zullen blijven werken na de komst van hun eerste kind en zij blijven ook meer uren werken, het tijdstip waarop zij een kind krijgen zal later plaatsvinden, de kinderloosheid zal wat afnemen (zij het niet zoveel) en het aantal grote gezinnen (gezinnen met drie of meer kinderen) zal afnemen. Hoewel de studie van Keuzenkamp (1995) hierover geen gegevens bevat, kan verwacht worden dat deze scenario's het voor vrouwen tevens vergemakkelijken om keuzes te maken. Samenvattend: uit al deze gegevens komt naar voren dat overheidsmaatregelen belangrijk worden gevonden en dat deze het kiezen voor kinderen kunnen beïnvloeden. Een belangrijk gegeven is dat de wensen met betrekking tot dit beleid en de (verwachte) gevolgen ervan met het oog op de gezinsvorming, per opleidingsniveau kunnen verschillen.

2.4 HET BESLUITVORMINGSPROCES VAN TWIJFELAARS

In deze paragraaf zullen we nagaan wat er bekend is over de wijze waarop het proces van besluitvorming van twijfelaars verloopt om tot een beslissing te komen, en welke elementen en factoren hierbij een rol spelen. Hierover is slechts weinig bekend. Uit de schaarse studies komt naar voren dat het beslissingsproces zich kenmerkt door veelvuldig praten over de keuze met anderen, uitstel van de beslissing, minder zorgvuldig anticonceptiegebruik en psychische klachten tijdens en na het keuzeprocess. Ook zijn er enkele gegevens bekend over de rol van de partner in het beslissingsproces wanneer beiden tegenovergestelde wensen hebben. In deze paragraaf wordt daarom aandacht besteed aan die aspecten die zich deels in verschillende fasen van het proces voordoen.

2.4.1 Praten met anderen

In verschillende studies naar twijfelaars wordt gewezen op uitstel van de beslissing en op praten met anderen als strategieën voor de omgang met het dilemma om uiteindelijk tot een keuze te komen (Parent, 1987; Mozes, 1989). Uit de studie van Mozes (1989) blijkt dat twijfelaars vaak over hun dilemma praten met vrienden, kennissen, familie en collega's. Ook wordt veel met 'lotgenoten' over het keuze-probleem gesproken: men zoekt steun en herkenning bij elkaar. De behoefte om erover te praten blijkt groot, toch wil men zich eigenlijk door niemand laten beïnvloeden. Zij constateert dat in tegenstelling tot vroeger, toen er sprake was van druk om vooral kinderen te nemen, nu ook druk wordt uitgeoefend om juist van kinderen krijgen af te zien. Van twee

kanten tracht men nu al dan niet bewust invloed op twijfelaars uit te oefenen. Deze druk komt zowel van familieleden (bijv. ouders) als van vriendinnen en collega's. Uit deze studie blijkt verder dat twijfelaars eveneens op zoek zijn naar voorbeelden van andere vrouwen die het buitenshuis werken met de zorg voor kinderen combineren. Ook uit onderzoek naar vruchtbaarheidsgedrag in het algemeen wordt gewezen op de ervaring van druk (Griffith, 1973; Den Bandt, 1982; Houseknecht, 1982; Simons, 1984).

2.4.2 De rol van de partner in het beslissingsproces

In een tweetal studies is de onderhandeling en de onderlinge communicatie over de kinderwens nader onderzocht, wanneer er sprake is van verschil van mening tussen de partners (Marciano, 1978; Cooper, Cumber & Hartner, 1978). Zo vond Marciano (1978) bij 40 kinderloze paren dat vooral mannen geneigd zijn om druk uit te oefenen om kinderloos te blijven. De meeste vrouwen in deze studie die het oneens waren met hun partners over de kinderwens (18 van de 20), hadden zich aangepast aan de wens van de man om kinderloos te blijven. Daarentegen bleken slechts twee mannen zich te hebben aangepast aan de wens van hun vrouw als zij geen kinderen wilde. In het geval er sprake was van een sterke discrepantie tussen beide partners, waarbij de man wel en de vrouw per se geen kind wilde, waren mannen vaker geneigd om te scheiden van hun partner dan de vrouwen in het geval hun partners geen kind wilden. Cooper et al. (1978) vonden bij 22 vrijwillig kinderloze echtparen die inmiddels een keuze hadden gemaakt en terugblikten op het beslissingsproces, dat als er sprake was van een discrepante kinderwens tussen de partners, er verschillende manieren waren waarop mannen en vrouwen probeerden om hun zin te krijgen. Zij onderscheidden twee beslissingspatronen: een waarbij de vrouw vanaf het begin van het proces de meeste invloed had en een waarbij dit gold voor de man. In het eerste patroon bleek dat vrouwen die kinderloos wilden blijven terwijl hun partners dat niet wilden, en die probeerden om hun partners te overtuigen, dit vrij gemakkelijk lukte. Dit kwam vooral omdat de mannen vanaf het begin een ambivalente houding aannamen. In dit geval was er nauwelijks sprake van ruzie of emotioneel conflict. De mannen die kinderloos wilden blijven daarentegen, probeerden hun vrouw te overreden en stelden haar soms in feite voor de keuze: of geen kinderen, of haar partner kwijtraken. In dit laatste patroon was er sprake van emotionele ruzies en uit de interviews bleek, dat er indicaties waren dat bij sommige vrouwen nog steeds onopgeloste aspecten kleefden aan de beslissing niet voor kinderen te kiezen.

2.4.3 Anticonceptiegebruik

Ook zouden er aanwijzingen zijn voor een slordiger anticonceptiegebruik van twijfelaars; op deze wijze zouden twijfelaars als het ware de verantwoordelijkheid voor de keuze uit handen geven en het 'lot' laten beslissen.

In haar literatuuroverzicht noemt Parent (1987) een aantal studies waarin op verschillende wijze aandacht wordt besteed aan de relatie tussen de (ambivalente) houding ten aanzien van het krijgen van kinderen en de kwaliteit van het anticonceptiegebruik. Deze worden hieronder besproken.

Parent wijst erop dat sommige auteurs een ambivalente kinderwens expliciet als oorzaak aanwijzen van minder zorgvuldig of falend anticonceptiegebruik. Zo noemt zij Ladee die reeds in 1971 in een artikel over de psychische factoren bij het falen van

anticonceptiegebruik ook ambivalente gevoelens ten aanzien van het krijgen van kinderen noemt (al of niet bij het naderen van de leeftijd van veertig jaar) als oorzaak (Ladee, 1971). Ook anderen stellen dat een van de oorzaken en achtergronden van het ontstaan van een ongewenste zwangerschap, ambivalentie ten aanzien de zwangerschaps- of kinderwens zou zijn (Looij, 1977). Ambivalente gevoelens ten aanzien van de kinderwens of onzekerheid over de eigen vruchtbaarheid, zouden soms bewust of onbewust leiden tot nonchalance bij het gebruik van het pessarium (Hirschfeld, 1984). In ander onderzoek is aandacht besteed aan de houding ten aanzien van het krijgen van kinderen en de kwaliteit van het anticonceptiegebruik. Parent noemt in dit kader een studie van Roelofs (1975) bij tien vrijwillig kinderloze paren voor wie het besluit tot vrijwillige kinderloosheid vaststond. Geen van de respondenten zich had laten steriliseren. Zes vrouwen gebruikten de pil of prikpil, een vrouw het spiraaltje, de rest gebruikte condoms of het pessarium. Alle paren waren van mening dat zij zeer zorgvuldig anticonceptie toepasten; slechts één vrouw had ooit een abortus gehad. Uit de studie van Den Bandt (1982) komt naar voren dat de onderzochte respondentes in het algemeen op zorgvuldige wijze anticonceptie gebruiken. Parent wijst erop dat het percentage twijfelaars en uitstellers in deze studie, dat onbetrouwbaar anticonceptie toepaste, dat wil zeggen periodieke onthouding of coïtus interruptus, laag was namelijk 3% van de twijfelaars en 5% van de uitstellers. Daarentegen gebruikte 20% van de twijfelaars en 15% van de uitstellers een 'vrij betrouwbare' vorm van anticonceptie, te weten een condoom of het pessarium. Indien men zwanger zou raken, zou 41% van de twijfelaars en 61% van de uitstellers het kind laten komen. Twintig procent van de twijfelaars en 13% van de uitstellers weet dan nog niet wat zij zouden beslissen. Dit betekent dus dat 39% van de twijfelaars en 26% van de uitstellers tot een abortus zou besluiten, aldus Parent. In deze studie is geen verband gevonden tussen twijfels over het krijgen van kinderen en de kwaliteit van het anticonceptiegebruik. Dit is wel het geval in de studie van Meijman et al. (1983) onder vrouwelijke studentes. Hieruit blijkt dat bij de pilgebruiksters er de minste aanwijzingen zijn voor een dilemma of probleem ten aanzien van het (uitstellen van het) krijgen van kinderen. Voor vrouwen die condoms gebruiken vormt het uitstellen van de zwangerschap wel vaker een dilemma, hetgeen iets minder sterk ook voor de pessariumgebruikster geldt. Tevens blijkt uit deze studie dat er een positief verband bestaat tussen het als problematisch ervaren van de kinderwens en het doorgemaakt hebben van een abortus. Parent (1987) vond in haar eigen onderzoek dat naarmate de kinderwens van twijfelaars vastere vormen aannam en zij mentaal meer bezig waren met het krijgen van een kind, vaker vormen van anticonceptie werden gebruikt waarbij de kans om zwanger te raken iets groter is, zoals het condoom of het pessarium, dan bijvoorbeeld bij de anticonceptiepil. Bij een aantal vrouwen leidt de twijfel ook tot slordiger anticonceptiegebruik. Vergeleken met het anticonceptiegebruik van de gemiddelde Nederlandse vrouw, kan dat van de respondentes als ronduit onzorgvuldig worden bestempeld, aldus Parent. Echter de kans bestaat dat de methode van respondentwerving in deze studie de resultaten heeft beïnvloed. De onderzochte vrouwen zijn deels gewonnen via abortusklinieken, en het is bekend dat abortuscliënten over het algemeen minder effectief anticonceptie toepassen.

2.4.4 Psychische klachten

Tot slot zijn er in de literatuur aanwijzingen te vinden voor het mogelijke verband tussen psychische klachten en een ambivalente kinderwens. Zowel tijdens de besluit-

vorming als na de keuze voor het moederschap zouden zich bij twijfelaars dergelijke klachten voordoen.

Voor het optreden van klachten tijdens de besluitvormingsfase vinden we aanwijzingen in de studie onder studentes van Meijman et al. (1983). Hieruit komt naar voren dat de helft van de vrouwen met een conflicterende kinderwens, tijdens de twijfelperiode medische of therapeutische hulp heeft gezocht in verband met psychische problemen.

Na de keuze voor het moederschap wordt door enkele auteurs gewezen op het mogelijke verband tussen ambivalente gevoelens over het krijgen van kinderen en psychische klachten zoals bijvoorbeeld postnatale depressies (Parent, 1987). Uit onderzoek naar postnatale depressie blijkt dat van de 14 vrouwen die zeiden vroeg in hun zwangerschap een abortus te hebben overwogen, er 13 depressief waren tijdens de zwangerschap of na de geboorte (Brown & Haris, 1978, zie hiervoor Brockington & Kumar, 1982). Het overwegen van een abortus kan worden beschouwd als een teken van diepe ambivalentie waarvan de depressie getuigt, aldus de auteurs. Ook een andere studie laat een sterk verband zien tussen depressie vóór of na de geboorte en het spelen met de gedachte aan een abortus, hoe kort ook (Kumar & Robson, 1978b). Diekstra (1985) stelt dat er in toenemende mate aandacht wordt besteed aan 'moederschapscomplicaties' zoals bijvoorbeeld de genoemde postnatale depressies. Deze complicaties zouden tegenwoordig vaker dan vroeger optreden, hetgeen volgens hem samenhangt met de conflicten en ambivalenties die veel vrouwen ervaren bij de beslissing om een kind te krijgen. Volgens hem is het waarschijnlijk dat psychische klachten zoals postnatale depressies een uiting zijn van deze ambivalenties. Carrière-vrouwen zouden door hun ambivalente gevoelens over het krijgen van een kind meer risico hebben om na de bevalling in een crisis of depressie te geraken, zo stelt Rubin op basis van literatuuronderzoek (Rubin, N., 1984), aldus Parent. Ook anderen wijzen op grond van literatuuronderzoek naar de motieven voor en tegen ouderschap, dat er indicaties zijn dat vrouwen met psychische klachten tijdens of na de zwangerschap of postnatale depressies, vaker tenminste enige ambivalentie lijken te hebben omtrent het moederschap (Tomee, 1979).

Naast ambivalenties over de zwangerschap hangen de volgende factoren samen met postnatale depressies: gebrek aan steun (met name van de partner), isolatie, fysiek slechte gezondheid, laag welbevinden tijdens de zwangerschap (Thorpe, Dragonas & Golding, 1992; Appleby, Gregoire, Platz & Prince, 1994; Sheppard, 1994; Small, Brown, Lumley & Astbury, 1994). Ook is de kans op een dergelijke depressie groter voor vrouwen wier partners vóór de geboorte weinig zorgzaam waren, en voor vrouwen die weinig moederlijke zorg hebben gekend en geconfronteerd zijn met overbeschermende vaders (Boyce, Hickie & Parker, 1991). Het verband van deze factoren met ambivalentie over het krijgen van kinderen kwam reeds eerder in dit hoofdstuk naar voren.

2.5 VRUCHTBAARHEIDSTHEORIEËN EN DE AMBIVALENTE KINDERWENS

In deze paragraaf komt aan de orde hoe de bestaande theorievorming over het krijgen van kinderen de ambivalente kinderwens en het proces van besluitvorming zou verklaren en beschrijven. Ik zal aangeven in hoeverre deze verklaringen gezien de literatuurgegevens die in dit hoofdstuk zijn gepresenteerd, aanknopingspunten bieden ter bestudering van het verschijnsel in deze studie.

Op basis van het literatuuroverzicht met betrekking tot de ambivalente kinderwens dat in dit hoofdstuk is gepresenteerd, kan het volgende worden geconcludeerd:

a. De perceptie van de kosten en baten van het hebben van kinderen en de verschillende factoren die samenhangen met de ambivalente kinderwens geven aan, dat zowel culturele, maatschappelijke, sociale en intrapsychische factoren een rol spelen bij dit verschijnsel. Geconcludeerd kan worden dat zowel persoonsgebonden, sociale omgevings- en maatschappelijke contextfactoren van belang zijn ter verklaring van de ambivalente kinderwens.

b. Het besluitvormingsproces van twijfelaars kenmerkt zich door praten met anderen en uitstel van de beslissing. Ook zijn er aanwijzingen voor een slordig anticonceptiegebruik en psychische klachten. Dit duidt op een moeizaam beslissingsproces.

Gezien deze conclusies en de tweeledige vraagstelling van deze studie: (1) hoe kunnen we de ambivalente kinderwens verklaren? en (2) hoe verloopt het proces van besluitvorming van twijfelaars?, zal een bruikbaar theoretisch kader aan een aantal criteria moeten voldoen.

(1) De inhoud van de kosten en baten-afweging bij de beoordeling en waardering van de keuze (wel/geen kind) dient zowel economische, sociale als psychologische aspecten te omvatten.

(2) Er dient ruimte te zijn voor de invloed van persoons-, sociale omgevings- en maatschappelijke contextfactoren op de ambivalentie en de besluitvorming.

(3) Er dient aandacht te zijn voor het besluitvormingsproces waarbij rekening wordt gehouden met niet-rationele aspecten.

(4) De uiteindelijke keuze is niet zozeer de uitkomst van een rationeel afwegingsproces van alternatieven waarbij gekozen wordt voor het alternatief dat het meeste persoonlijk nu oplevert. Emotionele, sociale en maatschappelijke contextfactoren kunnen de beslissing eveneens bepalen.

In hoeverre komen bestaande vruchtbaarheidsbenaderingen tegemoet aan deze criteria en in hoeverre bieden zij derhalve aanknopingspunten voor een theoretisch kader voor deze studie?

Sociologische benaderingen

Theorieën binnen de sociologische benadering van vruchtbaarheidsgedrag benadrukken de invloed van culturele en maatschappelijke omstandigheden op het gedrag. Ambivalentie over het krijgen van kinderen zou men enerzijds verklaren vanuit veranderende culturele en maatschappelijke omstandigheden op de perceptie van de kosten en baten van het hebben van kinderen. Maatschappelijke en culturele ontwikkelingen - het proces van modernisering in het algemeen - zouden de kosten van het hebben van kinderen met name voor vrouwen hebben doen toenemen en de baten doen afnemen. Vooral de satisfacties van de alternatieven die men op moet geven wanneer men kiest voor een kind, zouden zijn beïnvloed. Anderzijds wordt gewezen op de invloed van de maatschappelijk-structurele context op het vruchtbaarheidsgedrag.

Een van de belangrijkste maatschappelijke veranderingen die hebben geleid tot veranderingen in het vruchtbaarheidsgedrag is de introductie geweest van de anticonceptiepil. Hierdoor werd het mogelijk om de geboorten te regelen. Daarnaast hebben zich ingrijpende veranderingen voorgedaan, vooral onder invloed van de tweede feministische golf, met betrekking tot de maatschappelijke positie van vrouwen. Vrouwen dienden zich niet meer alleen op het moederschap te richten maar er voor te zorgen dat zij financieel onafhankelijk konden zijn van hun partners. Sinds eind jaren zestig is het opleidingsniveau en de arbeidsparticipatie van vrouwen drastisch gestegen, en is er in toenemende mate een dubbel levensperspectief ontstaan voor vrouwen: buitenshuis werken en het moederschap. Ook in de beeldvorming over het moederschap, de houding ten opzichte van vrijwillige kinderloosheid en binnen partnerrelaties, hebben zich ingrijpende wijzigingen voorgedaan, zoals we in hoofdstuk één zagen.

Onder invloed van deze culturele en maatschappelijke veranderingen zijn de waarden, normen en opvattingen van vrouwen met betrekking tot moederschap en buitenshuis werk veranderd. Zelfontplooiing en het behoud van persoonlijke vrijheid zijn steeds belangrijker geworden. Tegelijkertijd is door het proces van modernisering de 'economische' waarde van het hebben van kinderen gedaald. Het krijgen van kinderen is niet meer vanzelfsprekend maar een van de vele opties voor vrouwen om zin te geven aan hun bestaan. Dit betekent dat het moederschap steeds meer moet concurreren met alternatieve keuzes om een levensvervulling te vinden. Deze veranderende waarden hebben hun weerslag op het vruchtbaarheidsgedrag.

Het belang van veranderende waarden en normen ter verklaring van de ambivalentie lijkt plausibel gezien de literatuurgegevens over de gepercipieerde kosten en baten door twijfelaars (bijv. de moeilijke combinatie van een kind met buitenshuis werk, het willen behouden van de vrijheid, de gelijkwaardige positie in de relatie met de partner e.d.), en gezien de sociaal-demografische kenmerken van twijfelaars (hoog opgeleid e.d.). Ter verklaring van de ambivalentie vinden we in deze benadering dus belangrijke aanknopingspunten: enerzijds het belang van veranderde opvattingen over buitenshuis werken, sekserollen en zelfstandigheid e.d. ter verklaring van vruchtbaarheidsgedrag (i.c. de ambivalentie), anderzijds de invloed van (beperkende) maatschappelijke omstandigheden op dit gedrag (bijv. gebrek aan kinderopvang e.d.). Deze benadering kan de ambivalentie niet volledig verklaren; niet alle gevonden verbanden met de ambivalentie zoals jeugdervaringen, persoonlijkheidskenmerken en de kwaliteit van de partnerrelatie kunnen verklaard worden. Ook voor de manier waarop twijfelaars tot een keuze komen vinden we geen aanknopingspunten, omdat sociologische theorieën niet gaan over beslissingsprocessen op micro-niveau.

Micro-economische benaderingen

Binnen de micro-economische benadering van vruchtbaarheidsgedrag wordt verondersteld dat mensen individuele keuzes maken - ook voor kinderen - op basis van een rationele afweging van preferenties voor bepaalde goederen, de kosten ervan, het inkomen en de tijd. Hierbij wordt er gestreefd naar maximaal persoonlijk nut of satisfactie. De ambivalentie zou men verklaren vanuit de veronderstelling dat twijfelaars enerzijds een kind willen maar anderzijds de kosten van een kind in termen van tijd en geld te hoog vinden gezien hun overige preferenties.

Deze benadering kan slechts zeer ten dele voldoen aan de gestelde criteria. De rationele afweging zou plaatsvinden op basis van een beperkt aantal aspecten zoals preferenties voor kinderen en andere zaken, geld, tijd en de financiële kosten van kinderen. De kosten en baten die twijfelaars percipiëren aan het hebben van kinderen, hebben echter niet alleen betrekking op geld en tijd, maar op een heel scala van sociale en psychologische afwegingen. Dus ook aan het eerste criterium voldoet deze benadering slechts zeer ten dele.

Verder zou de theorie ruimte moeten bieden voor de invloed van persoonsfactoren, sociale omgevings- en maatschappelijke contextfactoren (tweede criterium). De micro-economische benadering veronderstelt echter keuzevrijheid; er wordt weinig tot geen rekening gehouden met de invloed van de sociale en maatschappelijke omgeving op het gedrag. De gepercipieerde kosten en baten van het hebben van kinderen en de persoons- en contextfactoren die samenhangen met de ambivalentie zoals persoonlijkheidskenmerken, jeugdervaringen, kinderwens van de partner, de kwaliteit van de relatie met de partner, de beschikbaarheid van kinderopvang e.d., wijzen er echter op dat er niet zozeer sprake is van keuzevrijheid, maar veeleer van inperking van deze vrijheid door beperkende omstandigheden. Deze beperkingen liggen enerzijds in de vrouw zelf of in haar levensgeschiedenis (bepaalde persoonlijkheidskenmerken, jeugdervaringen) en anderzijds in de sociale en maatschappelijke omgeving waarin zij verkeert.

Tenslotte is deze benadering meer geïnteresseerd in de uitkomst van de besluitvorming dan in het proces zelf (derde criterium). Voor de vraag hoe het beslissingsproces van twijfelaars verloopt om tot een keuze te komen, vinden we geen aanknopingspunten. Hoe twijfelaars omgaan met hun onzekerheid en afhankelijkheid van de partner met betrekking tot de beslissing, hoe de onderhandelingen met de partner verlopen om gezamenlijk tot een besluit te komen, hoe ze omgaan met sociale druk en hoe er uiteindelijk een verschuiving plaatsvindt in de gepercipieerde kosten en baten van de alternatieven om tot een keuze te komen - kortom de meer dynamische aspecten van besluitvorming - blijven buiten beschouwing. Ook aan het vierde criterium wordt niet voldaan.

Deze benadering biedt dus slechts in zeer beperkte mate - alleen in zoverre er aandacht is voor de rationele kant van besluitvorming en geld en tijd een rol spelen in de afwegingen van de twijfelaars - aanknopingspunten ter verklaring voor de ambivalentie.

Integratie van sociologische en micro-economische benaderingen

In benaderingen waarin sociologische en micro-economische theorievorming worden geïntegreerd wordt verondersteld dat de culturele en maatschappelijke context en de rationele individuele afweging van kosten en baten van individuen beide een rol spelen bij de totstandkoming van vruchtbaarheidsgedrag. De culturele en maatschappelijke context beïnvloedt datgene wat individuen belangrijk vinden (hun preferenties), en deze preferenties beïnvloeden op hun beurt het gedrag. Ambivalentie zou men beschouwen als het resultaat van een rationele afweging van kosten en baten van verschillende alternatieven, waarbij rekening wordt gehouden met de invloed van de culturele en maatschappelijke context op datgene wat vrouwen belangrijk vinden. Culturele en maatschappelijke veranderingen veranderen de preferenties van vrouwen

in de richting van zelfontplooiing e.d. Onder invloed van deze veranderende preferenties verschuift de kosten-baten afweging in de richting van een toename van de kosten van kinderen en een afname van de baten. Veranderde opvattingen van vrouwen over sekserollen, moederschap, buitenshuis werken en/of carrière en persoonlijke vrijheid, zouden in een rationele kosten-baten afweging moeten concurreren met preferenties voor kinderen.

Hoewel de meerwaarde van deze benadering is dat een verbinding wordt gelegd tussen veranderingen op macro-niveau en de wijze waarop deze individuele afwegingen met betrekking tot het krijgen van kinderen beïnvloeden, blijven de genoemde bezwaren tegen de afzonderlijke benaderingen (sociologische en micro-economische) bestaan. Ook hier is de ambivalentie de uitkomst van een rationele afweging en is er geen aandacht voor niet-rationele aspecten in de besluitvorming (het vierde criterium). Hoewel men rekening houdt met culturele en maatschappelijke contextfactoren op de besluitvorming, wordt alleen verondersteld dat deze factoren de preferenties van individuen beïnvloeden. Dat de culturele en maatschappelijke context ook kan belemmeren dat gegeven preferenties in gedrag worden omgezet wordt geen aandacht besteed. Ook persoons- en sociale omgevingsfactoren zoals persoonlijkheidsfactoren, de relatie met of de kinderwens van de partner en jeugdervaringen, die volgens de literatuur een rol spelen bij de twijfel, blijven buiten beschouwing. Kortom, ook aan het tweede criterium wordt slechts ten dele voldaan. Tenslotte is er geen aandacht voor het proces van besluitvorming (derde criterium).

Sociaal-psychologische benaderingen

Het uitgangspunt van de sociaal-psychologische benadering is dat gedrag (i.c. het hebben van kinderen) bepaalde menselijke behoeften (sociale, psychologische e.d.) bevredigt. Mensen zouden voor kinderen kiezen omdat ze behoefte aan kinderen hebben, omdat het hebben van kinderen tegemoet komt aan voor hen belangrijke waarden. Er zijn twee lijnen van onderzoek: de *Value of Children*-benadering en de besluitvormingsmodellen-benadering.

In de *Value of Children*-benadering is een model ontwikkeld waarin het belangrijkste theoretisch concept is de waarde van kinderen (*perceived value of children*). Deze waarde van kinderen kan men meten via de percepties van de satisfacties en de kosten van kinderen. Deze benadering zou de ambivalentie verklaren vanuit de veronderstelling dat de percepties van de satisfacties en kosten van kinderen elkaar in evenwicht houden, waardoor geen keuze kan worden gemaakt. Het zijn met name sociaal-psychologische factoren - de sociale en psychologische 'waarde' die een kind kan hebben voor (potentiële) ouders ter bevrediging van de behoeften - die in de afwegingen worden meegenomen en die in het geval een vrouw geen keuze kan maken, naar verwachting even sterk zijn.

De tweede lijn van onderzoek tracht vruchtbaarheidsgedrag te verklaren door gebruik te maken van rationele besluitvormingsmodellen zoals het *subjective expected utility* model of gedrags-intentie-modellen zoals het *value-expectancy*-model (bijv. het Fishbein-model van *Reasoned Action*). Deze modellen concentreren zich op de besluitvorming als intermediërend mechanisme tussen achtergrondfactoren en gedrag. In het Fishbein-model wordt verondersteld dat vruchtbaarheidsgedrag (i.c. de keuze voor een kind) - en de intentie tot dit gedrag - zowel wordt bepaald door de verwachte

consequenties van de keuze en de persoonlijke evaluatie van die consequenties (attitude), als door de verwachtingen over hoe men zich zou moeten gedragen volgens belangrijke anderen in de omgeving en de persoonlijke evaluatie ervan (subjectieve norm). Ambivalentie zou ofwel verklaard worden van uit de veronderstelling dat zowel de verwachte consequenties van de keuze voor wel een kind en de persoonlijke evaluatie daarvan, als de verwachte consequenties voor geen kind en de persoonlijke evaluatie daarvan, even sterk negatief of positief zijn. Ofwel omdat de verwachte consequenties en evaluaties van één van beide opties negatief of positief zijn, maar dat de subjectieve norm vrouwen ervan weerhoudt te kiezen wat ze zouden willen. Met andere woorden: een vrouw zou of geen keuze kunnen maken omdat haar attitude ten opzichte van het krijgen van een kind negatief is, maar de mening van belangrijke personen in haar omgeving juist positief (aangenomen dat zij hier gevoelig voor is). Of zij heeft een positieve attitude ten opzichte van het krijgen van een kind, maar haar omgeving staat er negatief tegenover. Buiten het model vallende factoren (bijv. demografische, persoonlijkheidsvariabelen, situationele variabelen e.d.) zouden de intentie en dus de ambivalentie alleen via de attitude of de subjectieve norm of beide kunnen beïnvloeden. Er is geen rechtstreeks verband tussen de achtergrondfactoren en de intentie, en dus met het gedrag.

De sociaal-psychologische benadering lijkt op het eerste gezicht goed - en veel beter dan de micro-economische benadering - bij de literatuurgegevens over ambivalentie te passen. Zo is er uitgebreid aandacht binnen de *Value of Children*-benadering voor de sociale en psychologische kosten en baten van het hebben van kinderen; de afwegingen die worden gemaakt hebben niet alleen betrekking op economische aspecten (criterium één). De waarde van kinderen - de kosten en baten van het hebben van kinderen en van alternatieven - worden in de onderzoekspraktijk vaak gemeten met een mengeling van algemene attitudes ten opzichte van het hebben van kinderen en meer persoonlijke kosten en baten. Het is echter bekend dat algemene opvattingen vaak weinig voorspellende waarde hebben met het oog op het eigen gedrag, omdat deze vaak niet worden betrokken op het eigen gedrag. Hoewel men zegt attitudes te meten, worden in de praktijk niet alle drie de componenten waaruit een attitude bestaat, namelijk gevoelens, *beliefs* en gedragsdisposities gemeten, maar alleen het *belief*-aspect. De *beliefs* die een positieve beoordeling van het hebben van kinderen inhouden, verwijzen dan naar de satisfacties die men aan het hebben van kinderen kan ervaren; de *beliefs* die een negatieve beoordeling van het hebben van kinderen inhouden, verwijzen naar de kosten in sociale, psychologische of financiële zin (Niphuis-Nell, 1981).

In de *Value of Children*-benadering is weinig expliciete aandacht voor de invloed van persoonsfactoren, sociale omgevingsfactoren en maatschappelijke contextfactoren op de ambivalentie (tweede criterium). Zij worden niet als afzonderlijke beïnvloedende factoren geconceptualiseerd. Hoewel deze factoren deels vervat liggen in de percepties van de satisfacties en kosten van het hebben van kinderen en van alternatieven, zodat ze in het uiteindelijke besluit wel zijn meegewogen, zijn deze van erg algemene aard (zie boven). Om te begrijpen waarom vrouwen twijfelen is het evenwel belangrijk om juist ook inzicht te krijgen in de wijze waarop achtergrondfactoren de satisfacties en kosten beïnvloeden, en niet alleen in de percepties van de satisfacties en kosten zelf.

Ten slotte biedt de *Value of Children*-benadering eveneens geen aanknopingspunten voor de wijze waarop de besluitvorming verloopt (derde criterium). De keuze zou ook hier via een rationele afweging van kosten en baten totstandkomen, maar hoe dit gebeurt en welke elementen en processen hierin een rol spelen, wordt niet uitgewerkt.

Van de besluitvormingsmodellen die binnen de sociaal-psychologische benadering zijn gebruikt om vruchtbaarheidsgedrag te verklaren en voorspellen, zullen we hier nagaan of het Fishbein-model voldoet aan de gestelde eisen. In dit model zouden de attitudes van de vrouw en de normatieve invloed van de sociale context de intentie en de ambivalentie bepalen. Het gaat hier niet om algemene attitudes zoals deels het geval is bij de *Value of Children*-benadering, maar om de consequenties van de keuze en de persoonlijke evaluatie van die consequenties. Hoewel er in dit model dus aandacht is voor de sociale context is deze aandacht heel beperkt, namelijk alleen voor zover het de gepercipieerde opvattingen van belangrijke anderen betreft. Dat de sociale omgeving ook op andere wijze van invloed kan zijn bijvoorbeeld door te verhinderen dat een intentie in gedrag wordt omgezet blijft ter zijde. Ter verklaring van de ambivalentie wordt een tweezijdig gerichte intentie verondersteld (waaruit dan de ambivalentie volgt), maar de vraag hoe het komt dat hiervan sprake is kan niet worden beantwoord omdat persoonsfactoren, sociale omgevings- en maatschappelijke contextfactoren buiten het model vallen en dus niet verder zijn uitgewerkt. Aan het tweede criterium komt deze benadering dus nauwelijks tegemoet.

Ook het besluitvormingsproces zelf blijft buiten beschouwing (derde criterium). Hoewel de weging van de attitude en de subjectieve norm (perceptie van de mening van anderen) resulteert in een intentie, blijft onduidelijk hoe die afweging gaat. Dit betekent dat eveneens niet duidelijk wordt hoe de buiten het model vallende factoren (bijvoorbeeld persoonsfactoren, de interactie met anderen, de maatschappelijke context) het besluitvormingsproces beïnvloeden (zie voor een kritische beschouwing van het Fishbein-model o.a. De wit, Victoir & Van der Bergh, 1995).

Conclusies

De huidige theorievorming over vruchtbaarheidsgedrag blijkt slechts ten dele toereikend om de literatuurgegevens over de ambivalentie en besluitvorming van twijfelers te verklaren en te beschrijven. Geen van de bestaande benaderingen blijkt aan alle door ons gestelde criteria te voldoen. Wel bieden de sociologische, de integratie van sociologische en micro-economische benaderingen en de sociaal-psychologische benadering verschillende aanknopingspunten voor de ontwikkeling van een theoretisch kader ter verklaring van de ambivalentie. De eerste twee benaderingen bieden als belangrijk aanknopingspunt de invloed van maatschappelijke en culturele omstandigheden op het vruchtbaarheidsgedrag. Maatschappelijke en culturele veranderingen beïnvloeden de opvattingen en preferenties van vrouwen, die op hun beurt het vruchtbaarheidsgedrag beïnvloeden. In het te ontwikkelen raamwerk dient derhalve ruimte te zijn voor de invloed van de culturele en maatschappelijke context op de aspiraties en opvattingen van vrouwen. In de sociaal-psychologische benadering vonden we als belangrijk aandachtspunt het scala van gepercipieerde sociale en psychologische kosten en baten, en de invloed van de mening van belangrijke anderen op de besluitvorming.

De bestaande benaderingen bieden daarentegen minder aanknopingspunten voor de wijze waarop de overige factoren die uit de literatuur naar voren kwamen de ambivalentie beïnvloeden zoals jeugdervaringen, persoonlijkheidsfactoren, de relatie met en de kinderwens van de partner en de beperkende invloed van structurele maatschappelijke omstandigheden zoals bijvoorbeeld het overheidsbeleid met betrekking tot het krijgen van kinderen. Ook vonden we geen aanknopingspunten voor de beschrijving en verklaring van het besluitvormingsproces waarin ook ruimte is voor emotionele ele-

menten. De theorieën op het micro-niveau stellen het besluitvormingsproces voor als een individueel, rationeel afwegingsproces van kosten en baten, terwijl er op grond van de literatuur aanwijzingen zijn dat ook affectieve elementen een rol spelen in het beslissingsproces, en dat het niet zozeer een individueel maar een interactioneel proces is waarin anderen een grote rol spelen.

Een belangrijke reden waarom we voor ons doel relatief weinig aanknopingspunten vonden hangt samen met het feit dat de bestaande theorieën op de eerste plaats vooral betrekking hebben op het verklaren en voorspellen van vruchtbaarheidsbeslissingen, en niet op de vraag waarom mensen geen keuze kunnen maken. Op de tweede plaats besteden ze nauwelijks aandacht aan het beslissingsproces zelf. Het gaat vooral om de vraag waarom individuen (vooral vrouwen) kinderen willen of niet en welke factoren hierop van invloed zijn, en niet zozeer hoe zij tot een keuze komen. Kortom, voor de vragen waarom twijfelaars geen keuze kunnen maken en hoe zij uiteindelijk wel tot een keuze komen, biedt de bestaande theorievorming weinig aanknopingspunten. Hoewel de benaderingen op het micro-niveau de besluitvorming voorstellen als een rationeel, individueel afwegingsproces van kosten van baten van alternatieven, wordt verder niet uitgewerkt hoe dat afwegingsproces precies verloopt en welke strategieën en processen hierin zijn te onderscheiden.

Gezien de literatuurgegevens over de ambivalentie en gezien de verschillende aanknopingspunten die de vruchtbaarheidstheorieën bieden ter verklaring ervan, lijkt het echter belangrijk dat rekening wordt gehouden met interactie tussen persoonsfactoren, sociale omgevings- en culturele en maatschappelijke contextfactoren. Op drie verschillende niveaus is sprake van invloed van de omgeving op de persoon. Ten eerste beïnvloedt de culturele en maatschappelijke context (en veranderingen daarin) de waarden, opvattingen en zelfbeelden van vrouwen. Ten tweede beïnvloedt de culturele en maatschappelijke context de handelingsruimte van vrouwen om keuzen te maken omdat het hen confronteert met mogelijkheden en beperkingen om wensen te realiseren. Ten derde werkt de directe sociale omgeving (partner, kennissen etc.) eveneens beperkend dan wel faciliterend op de wensen van de vrouw.

Met interactie wordt hier bedoeld zowel de invloed die uitgaat van de directe sociale omgeving en bredere maatschappelijke context op de persoon als de invloed die uitgaat van de persoon naar deze contexten. Met deze laatste invloed wordt geen 'actieve' invloed bedoeld in die zin dat de persoon effect heeft op de sociale omgeving en maatschappelijke context (in de zin van 'verandert'), maar van een 'passieve' invloed in de zin van 'ontvankelijkheid voor'. Dit betekent dat de omgeving (sociale en culturele en maatschappelijke omgeving) de persoon alleen zal beïnvloeden als deze hier ook voor 'openstaat'. Alleen door de veronderstelling van interactie kan, gezien de literatuurgegevens, verklaard worden waarom bepaalde vrouwen wel en andere geen dilemma ervaren met betrekking tot de vraag of ze wel of geen kinderen zullen krijgen.

Ook ter verklaring van het besluitvormingsproces is de veronderstelling van interactieprocessen noodzakelijk. Meer dan bij de verklaring van ambivalentie, zal ter verklaring van het proces een 'actieve' invloed van de persoon naar de (sociale) omgeving uitgaan. Door het zoeken naar een oplossing voor het dilemma grijpt de vrouw in in haar sociale omgeving (bijv. door het praten met de partner en anderen over het probleem). Hierdoor reageert (beïnvloedt) deze omgeving 'anders' dan wanneer zij er niet over had gesproken of andere thema's had aangeroerd in deze interacties.

2.6 OP ZOEK NAAR EEN NIEUW THEORETISCH KADER

In paragraaf 2.5 heb ik laten zien dat de bestaande theorieën weliswaar aanknopingspunten bieden voor een verklaring van de ambivalentie, maar dat zij met name geen aandacht hebben voor interactieprocessen tussen persoons-, en sociale- en maatschappelijke contextfactoren, voor niet-rationele elementen van besluitvorming en voor het proces.

Binnen de demografie onderkent men eveneens steeds meer dat vruchtbaarheidskeuzes niet langer beschouwd kunnen worden als het resultaat van de invloed van de omgeving alleen of van een geïsoleerd individueel afwegingsproces, maar als de uitkomst van een complexe interactie tussen beide (de Bruijn, 1993; Keuzenkamp, 1994). Eveneens wordt steeds meer onderkend dat besluitvorming bij fertiliteit geen volledig rationeel proces is zoals eerder wel verondersteld werd, met name in de meer economisch getinte beslissingsmodellen (De Bruijn, 1992). Bij het zoeken naar een verklaring voor twijfel over het krijgen van kinderen en het verloop van het beslissingsproces, is het daarom noodzakelijk om uit te gaan van interactie tussen individu en sociale omgeving en culturele en maatschappelijke context en van een slechts ten dele rationeel handelend individu.

Enkele algemene sociologische theorieën die proberen een brug te slaan tussen het macro- en micro-niveau en deels ook zijn toegepast op vruchtbaarheidsgedrag, zijn evenmin bruikbaar in de onderhavige studie. Zo is recent binnen de demografie nagegaan of de benadering van de Franse socioloog Pierre Bourdieu aanknopingspunten biedt om het effect van emancipatiebeleid op de levensloop van vrouwen te verklaren (Keuzenkamp, 1995). Emancipatiebeleid als onderdeel van de maatschappelijke omgeving blijkt een verschillend effect te hebben op de arbeidsparticipatie en gezinsvorming van vrouwen met een verschillende habitus. Uit deze studie blijkt dat de invloed van de context op het gedrag gemedieerd wordt via de habitus, het belangrijkste begrip in deze theorie. Hieronder wordt verstaan: duurzame waarnemings-, waarderings- en handelingsschema's van de persoon. Met andere woorden, het is de interactie tussen context (in de termen van Bourdieu: *field*) en individu (*habitus*) die gedrag (praktijken) bepaalt. Deze theorie komt tegemoet aan de genoemde bezwaren tegen bestaande sociologische, micro-economische en sociaal-psychologische benaderingen, en betekent een theoretische vernieuwing binnen de demografie. Toch is ook deze benadering niet geschikt ter verklaring en beschrijving van het verschijnsel van deze studie. De belangrijkste reden hiervoor is dat het begrip *habitus* te beperkt en te zeer sociologisch van aard is. Psychologische factoren, zoals bijvoorbeeld jeugdervaringen die blijkens de literatuur een rol spelen bij ambivalentie, blijven hierdoor onderbelicht. Een ander bezwaar is dat geen aandacht wordt besteed aan het proces van besluitvorming zelf.

De sociologische theorie van Coleman (1990) poogt sociale verschijnselen (macro-niveau) te verklaren vanuit gedragingen van individuen (micro-niveau). Hierbij gaat hij uit van de rationale keuzetheorie omdat het concept van maximalisatie van persoonlijk nut het gemakkelijker maakt om te voorspellen, en vanwege de eenvoud van de theorie. Coleman heeft bewust niet gekozen voor een meer complexe psychologische theorie over keuzegedrag omdat de theorie anders te ingewikkeld zou worden. Omdat deze benadering op micro-niveau weinig is uitgewerkt en weinig rekening houdt met psychologische factoren van besluitvorming, is deze evenmin geschikt ter verklaring van de ambivalente kinderwens.

Een en ander maakt de ontwikkeling noodzakelijk van een theoretisch raamwerk waarin rekening wordt gehouden met de invloed van de sociale en maatschappelijke context, met de keuzevrijheid van individuen, met emotionele aspecten van de besluitvorming en met het beslissingsproces zelf. In de bestaande theorievorming zijn verschillende aanknopingspunten gevonden voor de ontwikkeling van een dergelijk kader. Zo bieden de sociologische en de integratie van sociologische en micro-economische benaderingen als aandachtspunt de invloed van culturele en maatschappelijke veranderingen op de opvattingen van vrouwen, die op hun beurt de (ambivalente) kinderwens beïnvloeden. De micro-economische en sociaal-psychologische benadering wijzen op de rationele afwegingen die plaatsvinden bij de besluitvorming over het krijgen van kinderen. De laatste benadering biedt bovendien als belangrijk aanknopingspunt de veronderstelling van een scala van sociale en psychologische kosten en baten die in de afweging worden betrokken.

Omdat slechts voor een deel aanknopingspunten gevonden zijn in de bestaande theorievorming, en er nog relatief weinig bekend is over de ambivalente kinderwens, worden zoals gezegd in hoofdstuk één, eerst de opzet (hoofdstuk drie) en de resultaten van het empirisch onderzoek beschreven (hoofdstuk vier, vijf en zes). In hoofdstuk zeven wordt dan aan de hand van de empirische gegevens nagegaan of de gevonden theorie-aanzetten voldoende zijn, of dat gezocht moeten worden naar een nieuw theoretisch kader.

2.7 SAMENVATTING EN CONCLUSIES

Wanneer we de theorievorming en het empirisch onderzoek dat in dit hoofdstuk is gepresenteerd proberen te overzien, komt het volgende beeld naar voren. Theorievorming over vruchtbaarheidsgedrag in het algemeen heeft vanuit drie verschillende benaderingen plaatsgehad: de sociologische, de micro-economische en de sociaal-psychologische. Globaal gezien ligt de nadruk in de sociologische benadering sterk op de rol van de maatschappelijke context, terwijl deze in de micro-economische en sociaal-psychologische benaderingen weinig aandacht krijgt. Het belang van de handelingsruimte van individuen wordt daarentegen in de sociologische benadering onvoldoende uitgewerkt en in de micro-economische en de sociaal-psychologische relatief overbelicht.

Uit de literatuurgegevens komt naar voren dat twijfel over het krijgen van kinderen een relatief nieuw verschijnsel is waarover nog weinig onderzoek en theorievorming voorhanden is. Uit onderzoek blijkt dat twijfelaars zowel kosten als baten percipiëren aan het hebben van kinderen. Deze kosten en baten blijken samen te hangen met ambivalentie over het krijgen van kinderen. De kosten van het hebben van kinderen zijn: de combinatie van het werken buitenshuis met de zorg voor een kind en de veranderingen in levensstijl, in taakverdeling tussen de partners en in de relatie met de partner die het hebben van een kind met zich meebrengt, de verantwoordelijkheid voor de opvoeding, en de financiële kosten. De baten van het hebben van kinderen - ofwel de redenen waarom vrouwen kinderen willen - zijn volgens de literatuur onder te brengen in een negental categorieën, die aangeven wat het hebben van een kind voor een vrouw betekent en die als volgt worden benoemd: de status van volwassene en sociale identiteit; expansie van het ego; moraliteit; relaties in een primaire groep, affectie; creativiteit, competentie; stimulering, nieuwheid, pret; macht, invloed; sociale competentie, prestige en economisch nut. Twijfelaars noemen de volgende redenen waarom zij een kind willen: kinderen zijn leuk, het is spannend een kind te zien

opgroeien, angst om later spijt te zullen krijgen, angst om zonder kind geïsoleerd te raken, en het niet willen missen van zwangerschap en bevalling. De kosten en baten van kinderloos blijven komen eveneens aan de orde.

Daarnaast blijken ervaringen in het gezin van herkomst, de persoonlijke identiteit van vrouwen, en een kinderwens die tegenovergesteld is aan die van de partner, samen te hangen met een ambivalente kinderwens. Kenmerken van twijfelaars en vrijwillig kinderloze vrouwen zijn: een hoog opleidingsniveau, een partner met een hoog opleidingsniveau, niet-kerkelijk zijn, woonachtig zijn in stedelijke gebieden, een relatief hoge huwelijksleeftijd, ongehuwd zijn of samenwonend, eerste of enig kind zijn geweest in het gezin van herkomst, een hoge graad van arbeidsparticipatie, en een hoog inkomen. Er zijn eveneens aanwijzingen dat overheidsmaatregelen die de combinatie van werk met de zorg voor kinderen vergemakkelijken, van invloed zijn op de (ambivalente) kinderwens. Het besluitvormingsproces van twijfelaars kenmerkt zich door uitstel van de beslissing en praten met anderen. Daarnaast zijn er indicaties dat twijfelaars minder zorgvuldig anticonceptie toepassen, om de beslissing als het ware aan het lot over te laten. Ook zijn er aanwijzingen voor een verband tussen klachten en de ambivalentieproblematiek; twijfelaars zouden zowel tijdens de twijfelperiode als na de keuze kans hebben op psychische klachten.

De bestaande vruchtbaarheidsbenaderingen bieden verschillende aanknopingspunten voor de verklaring van de ambivalente kinderwens en het proces van besluitvorming van twijfelaars. Zo benadrukken de sociologische benadering en de integratie van sociologische en micro-economische benaderingen als aandachtspunt de invloed van culturele en maatschappelijke veranderingen op de opvattingen van vrouwen, die op hun beurt de (ambivalente) kinderwens beïnvloeden. De micro-economische en sociaal-psychologische benadering wijzen op het belang van rationele afwegingen in de besluitvorming over het krijgen van kinderen. In de laatst genoemde benadering wordt bovendien benadrukt dat een scala van gepercipieerde sociale en psychologische kosten en baten in de afwegingen wordt betrokken. Hoewel de bestaande theorievorming aanknopingspunten biedt voor de verklaring van de ambivalentie en besluitvorming, zijn deze beperkt. Belangrijke gegevens uit de literatuur kunnen niet verklaard worden. Zo vonden we nauwelijks aanknopingspunten voor de beschrijving en verklaring van het besluitvormingsproces waarin rekening wordt gehouden met niet-rationele aspecten. Ook is er relatief weinig aandacht voor de invloed van andere factoren op micro-niveau zoals jeugdervaringen, persoonlijkheidsfactoren, de kwaliteit van de relatie met de partner e.d.

Op basis van het overzicht dat in dit hoofdstuk is gepresenteerd, kom ik tot de volgende conclusies:

1. Er is relatief weinig onderzoek naar de ambivalente kinderwens verricht. De schaarse studies die er zijn, zijn geen van alle representatief en hebben betrekking op beperkte en selecte respondentgroepen. We kunnen dan ook concluderen dat er behoefte bestaat aan representatief (kwantitatief en kwalitatief) onderzoek, zodat enerzijds duidelijk wordt in welke mate zich het verschijnsel van de ambivalente kinderwens voordoet, en anderzijds er een vollediger beeld ontstaat van de twijfels en dilemma's die hierbij een rol spelen en de factoren die hierop van invloed zijn.

2. Geen enkel onderzoek is opgezet vanuit een uitgewerkte theoretische benadering. De theoretische noties die er zijn, zijn ontwikkeld op basis van beperkte kwalitatieve

studies en hebben slechts betrekking op specifieke groepen, namelijk carrière-vrouwen die twifelen of twee-carrière-paren die het krijgen van kinderen uitstellen. Uit het overzicht van de literatuur blijkt echter dat ook vrouwen die niet of minder carrière-gericht zijn, een ambivalente kinderwens ervaren.

3. De perceptie van de kosten en baten van het hebben van kinderen en de verschillende factoren die samenhangen met de ambivalente kinderwens geven aan, dat zowel culturele, maatschappelijke, sociale en intrapsychische factoren een rol spelen bij dit verschijnsel. Geconcludeerd kan worden dat zowel omgevings- als persoonsgebonden factoren van invloed zijn op de ambivalente kinderwens.

4. De strategieën die twijfelaars hanteren om tot een keuze te komen, zoals uitstel van de beslissing en de aanwijzingen die er zijn voor een slordig anticonceptiegebruik en psychische klachten, duiden op een moeizaam beslissingsproces.

5. De bestaande theorievorming over vruchtbaarheidsgedrag in het algemeen biedt deels aanknopingspunten voor de verklaring van het ontstaan van de ambivalente kinderwens. De belangrijkste aanknopingspunten zijn: de invloed van culturele en maatschappelijke veranderingen op de opvattingen van vrouwen die op hun beurt de (ambivalente) kinderwens beïnvloeden; er is sprake van rationele afwegingen; een scala van gepercipieerde sociale en psychologische kosten en baten worden in de afwegingen betrokken; het gaat bij de beoordeling en waardering om percepties van de consequenties van de alternatieven voor de eigen situatie en de vraag hoe men deze consequenties waardeert (niet-rationele cognitieve processen).

We vonden daarentegen nauwelijks aanknopingspunten voor de beschrijving en verklaring van het besluitvormingsproces waarin rekening wordt gehouden met emotionele aspecten, en voor de invloed van andere factoren op micro-niveau zoals jeugdervaringen, persoonlijkheidsfactoren, en de kwaliteit van de relatie met de partner e.d.

6. Theorieën waarin pogingen zijn ondernomen om een verbinding te leggen tussen het micro- en macro-niveau zoals de opvattingen van Coleman en Bourdieu, voldoen niet als theoretisch kader voor het onderhavige onderzoek, omdat te weinig aandacht uitgaat naar de psychologische factoren die een rol spelen bij de besluitvorming en naar het proces van besluitvorming.

7. Om de afzonderlijke factoren (culturele, maatschappelijke, sociale en intrapsychische) die volgens de literatuur een rol spelen bij dit verschijnsel op een inzichtgevende manier te integreren, is het ons inziens noodzakelijk om uit te gaan van een theoretische invalshoek waarin aandacht wordt besteed aan de interactie tussen context en individu, en waarin voldoende rekening wordt gehouden met psychologische aspecten van besluitvorming. Bovendien dient dit theoretisch kader aandacht te besteden aan het proces van besluitvorming zelf, waarin ook rekening wordt gehouden met niet-rationele elementen van besluitvorming. Voor de ontwikkeling van een dergelijk raamwerk biedt de bestaande theorievorming verschillende aanknopingspunten zoals we gezien hebben.

Hoofdstuk 3

OPZET EN UITVOERING VAN HET ONDERZOEK

3.1 RESULTATEN VAN HET VOORONDERZOEK

Voorafgaande aan dit onderzoek is een voorstudie verricht naar de problematiek van de ambivalente kindervens (Parent, 1987). In deze studie is naast een literatuurverkenning een exploratief kwalitatief onderzoek verricht naar de achtergronden en consequenties van twijfel over het krijgen van kinderen. In dit kader zijn kwalitatieve interviews afgenomen bij 30 vrouwen in de leeftijd van 24 tot 42 jaar die moeite hebben met het nemen van de beslissing over het al dan niet krijgen van kinderen. De respondenten zijn via de sneeuwbalmethode en advertenties in huis-aan-huisbladen geworven. Ook zijn enkele vrouwen via Stimezo-abortusklinieken benaderd. De belangrijkste conclusies van deze voorstudie zijn:

1. Er lijkt zich een nieuwe risicogroep af te tekenen met betrekking tot het gebruik van anticonceptie. Een aanzienlijke groep vrouwen gebruikt door twijfel over het krijgen van kinderen minder goed anticonceptie.
2. De belangrijkste redenen van twijfel hebben te maken met het willen blijven werken en het somber inzien van de combinatie van het werken met het hebben van een kind, de veranderingen in seksuolopvattingen, de twijfel aan de eigen capaciteiten als moeder, opzien tegen veranderingen in de huidige levensstijl en tegen de zware verantwoordelijkheid van het opvoeden van een kind.
3. Deze risicogroep maakt deel uit van de maatschappelijke voorhoede (hoog opgeleid en hoge arbeidsparticipatie). Dit lijkt erop te duiden dat dit verschijnsel de komende jaren in omvang zal toenemen en zich zal uitbreiden naar andere lagen van de bevolking.
4. Deze problematiek lijkt consequenties met zich mee te brengen voor de gezondheidszorg, zoals een toename van de vraag naar medische voorzieningen die samenhangen met het uitstellen van de leeftijd waarop men het eerste kind krijgt, en een toename van het aantal (min of meer) ongewenste kinderen.
5. Ook lijken demografische ontwikkelingen onder invloed hiervan onvoorspelbaarder te worden.

Op grond van de resultaten van deze voorstudie werd geconcludeerd dat er grote behoefte bestaat aan representatief onderzoek onder Nederlandse vrouwen. Op die manier kan duidelijkheid verkregen worden omtrent relevante beleidsvragen, zoals de omvang van deze problematiek in Nederland en het relatieve gewicht van de verschillende overwegingen waarop vrouwen hun beslissing over het krijgen van kinderen baseren.

Het onderzoek waarvan in dit boek verslag wordt gedaan, voorziet in deze behoefte en is gebaseerd op de gegevens uit het literatuuroverzicht en op de belangrijkste bevindingen uit die voorstudie (Parent, 1987) en werd gedeeltelijk eerder gepubliceerd (Van Luijn & Parent, 1990; Van Luijn, 1990a,b; Van Luijn, 1993c).

3.2 OPZET VAN HET HOOFDONDERZOEK

3.2.1 Uitgangspunten bij de opzet van het onderzoek

Zoals we in hoofdstuk twee hebben gezien, biedt de theoretische literatuur over vruchtbaarheidsgedrag in het algemeen weinig aanknopingspunten ter verklaring van de ambivalente kinderwens. Geen van de afzonderlijke theorieën bleken in hun geheel bruikbaar als toetsingsuitgangspunt voor het empirisch onderzoek. Ook is nog relatief weinig onderzoek verricht naar dit verschijnsel. In deze studie is daarom gekozen voor een exploratieve onderzoeksopzet. Dit wil zeggen dat het empirisch onderzoek is opgezet op grond van de kennis die het literatuuroverzicht en de voorstudie (30 open interviews) hebben opgeleverd, en niet op basis van een uitgewerkt theoretisch kader. Ook zijn een aantal elementen uit de bestaande theorieën gebruikt die aanknopingspunten boden (gezien de resultaten uit de literatuurstudie) voor een verklaring van de ambivalentie en de besluitvorming.

Deze verschillende uitgangspunten hebben de basis gevormd voor de empirische studie. Ik ontleen aan de bestaande theorieën: de invloed van culturele en maatschappelijke veranderingen op de opvattingen van vrouwen over de waarde van buitenshuis werken, over sekserollen en moederschap. Deze opvattingen zouden op hun beurt de ambivalentie beïnvloeden. Ook ontleen ik hieraan de aandacht voor rationele afwegingen in de besluitvorming en voor het scala van gepercipieerde economische, sociale en psychologische kosten en baten van het hebben van kinderen die in de afwegingen worden meegewogen. Aan de open interviews en aan het literatuuronderzoek ontleen ik onder andere de volgende variabelen voor een verdere exploratie van de ambivalentie: het belang van buitenshuis werk, de werkmotivatatie en werkambitie, opvattingen over sekserollen, moederschap en taakverdeling met de partner, de mate van zelfstandigheid van vrouwen in de relatie met hun partners, de kwaliteit van de relatie met de partner, de kinderwens van de partner, het algemeen welbevinden, de besluitvaardigheid, jeugdervaringen en overheidsmaatregelen. Voor nader onderzoek van het besluitvormingsproces ontleen ik: het uitstellen van de beslissing, praten met anderen, minder zorgvuldig anticonceptiegebruik en het voorkomen van psychische klachten.

Dit leidt ertoe dat voorlopig de volgende deelthema's relevant lijken voor een verdere exploratie in het empirisch onderzoek. Deze worden aan de hand van een exploratieve benadering verder onderzocht.

Enerzijds betreft het aspecten die betrekking hebben op de perceptie van de kosten en baten van het krijgen van kinderen en op de achtergrondfactoren die naar verwachting van invloed zijn op het ontstaan van de ambivalentie. Anderzijds gaat het om gedrags- en belevingsaspecten die een rol spelen bij het besluitvormingsproces van twijfelaars.

De achtergrondfactoren die zijn onderzocht kunnen worden onderscheiden in: (1) sociaal-demografische kenmerken; (2) persoonskenmerken waaruit blijkt wat vrouwen belangrijk vinden, wat belangrijke waarden en doelen voor hen zijn (bijvoorbeeld de houding van vrouwen ten aanzien van het werken buitenshuis); en (3) (persoons- en context)factoren die op andere wijze naar verwachting faciliterend of beperkend werken om een keuze te kunnen maken (bijvoorbeeld de mate van besluitvaardigheid van vrouwen of de kwaliteit van de partnerrelatie).

Perceptie van de kosten en baten van het wel of niet krijgen van een kind

Uit de literatuur blijkt dat twijfelaars een scala van kosten en baten percipiëren aan het wel of niet hebben van kinderen. In het onderzoek is nagegaan welke redenen twijfelaars hebben om enerzijds geen kind te willen en anderzijds wel.

Achtergrondfactoren

Sociaal-demografische kenmerken

Uit het vooronderzoek en de literatuur komt naar voren dat twijfel over het krijgen van kinderen vooral voorkomt bij hoog opgeleide, buitenshuis werkende vrouwen. Ook zijn er aanwijzingen dat het vooral gaat om wat oudere vrouwen (eind dertig), die net voor het einde van hun vruchtbare leeftijd hevig twijfelen of ze nog een kind willen of om vrouwen zonder partner. Om dit te onderzoeken zijn leeftijd, opleidingsniveau, burgerlijke staat, en het buitenshuis werken van vrouwen onderzocht.

Persoonskenmerken

Volgens de literatuur hechten twijfelaars een grote waarde aan een gelijkwaardige positie in de relatie met hun partner, en zijn zij sterk gemotiveerd om buitenshuis te werken en hogerop te komen in hun werk. In het onderzoek wordt daarom aandacht besteed aan het belang van buitenshuis werk, werkmotivatie en werkambitie, opvattingen over sekserollen, de taakverdeling met de partner en moederschap, en aan de mate van zelfstandigheid van vrouwen in de relatie met hun partners.

Hulpbronnen en beperkingen

a. Persoonlijkheidsfactoren en jeugdervaringen. Ook zou de twijfel samenhangen met bepaalde persoonlijkheids- en identiteitsfactoren. Zo zouden twijfelaars überhaupt moeite hebben met het nemen van beslissingen en zich over het algemeen wat minder prettig voelen. De (vroeg)kinderlijke relatie met de ouders (met name met de moeder) en de positie in het gezin van herkomst zouden eveneens van invloed zijn op de ambivalentie. Derhalve wordt in het onderzoek aandacht besteed aan het algemeen welbevinden, de besluitvaardigheid, jeugdervaringen, de relatie met de eigen moeder, en de positie in het gezin van herkomst.

b. Partnervariabelen. De stabiliteit van de partnerrelatie en de tevredenheid over de emotionele en praktische steun van de kant van de partner zouden samenhangen met de ambivalentie. Vrouwen met een minder stabiele relatie en vrouwen die zich minder gesteund voelen door hun partners zouden vaker twijfelen of ze met deze partner een kind willen. Daarentegen zijn er ook aanwijzingen dat vrouwen die zeer tevreden zijn met hun relatie juist twijfelen, omdat ze bang zijn dat het kind de goede relatie met hun partner verstoort. Met name vrouwen van wie de kinderwens tegenovergesteld is aan die van hun partners zouden twijfelen. In het onderzoek is dan ook aandacht besteed aan de kwaliteit van de partnerrelatie en aan de houding van de partner ten aanzien van het krijgen van kinderen.

c. Overheidsmaatregelen. Uit de literatuur blijkt dat maatregelen zoals kinderopvang, zwangerschapsverlof, ouderschapsverlof en kinderbijslag, de keuze voor het krijgen van kinderen kunnen beïnvloeden. Er is dan ook nagegaan in hoeverre de keuze van

twijfelaars mede door een verandering in deze maatregelen zou kunnen worden beïnvloed.

Besluitvormingsproces

De manier waarop twijfelaars proberen om tot een keuze te komen zou, volgens de literatuur, vooral worden gekenmerkt door uitstel van de beslissing, praten met anderen, minder zorgvuldig anticonceptiegebruik en psychische klachten. Bovendien zijn er aanwijzingen dat de partner, van wie de kinderwens tegenovergesteld is aan die van zijn vrouw, haar dwingt zijn wens te realiseren. In het onderzoek wordt daarom aandacht besteed aan informatiezoekgedrag, de communicatie met de partner over het krijgen van een kind, uitstel van de beslissing, anticonceptiegebruik, en aan de rol van de partner en anderen bij de besluitvorming. Tot slot is ook enige aandacht geschonken aan de situatie nadat de beslissing is genomen. Aan vrouwen die in het verleden twijfelden en inmiddels moeder zijn, is gevraagd welke aspecten van het moederschap vooral mee- dan wel tegengevallen zijn. Door ook deze fase in het onderzoek te betrekken, kan immers duidelijk worden in hoeverre twijfelaars op realistische wijze anticiperen op het moederschap.

Definiëring van twijfel

Twijfel is een centraal concept in dit onderzoek. Wat moeten we precies verstaan onder twijfel of ambivalentie? Wat is de gangbare betekenis van deze begrippen en wat wordt er in deze studie mee bedoeld?

In Koenen lezen bij het woord twijfel onder andere het volgende. Twijfel is onzekerheid, gebrek aan vastheid van wil of besluit, besluiteloosheid. Ambivalent wordt gedefinieerd als: dubbelwaardig; twee verschillende waarden hebbende, en ambivalentie als dubbelwaardigheid.

In dit onderzoek is er voor gekozen om twijfel over het krijgen van een kind heel eenvoudig als volgt te definiëren: het niet weten of men kinderen wil(de). Vrouwen die tenminste gedurende een jaar niet weten of wisten of ze wel of geen kind will(d)en, worden in dit onderzoek als twijfelaars beschouwd. In paragraaf 3.4.1 zal hierop bij de toelichting op de analyses van de survey-gegevens nog nader worden ingegaan.

3.2.2 Fasering van het onderzoek

Gezien de aard van de vraagstelling van het onderzoek zijn verschillende onderzoeksmethoden gehanteerd. Deze methoden zijn in de volgende twee onderzoeksfasen toegepast:

fase 1: Een survey-onderzoek naar de omvang van twijfel over het krijgen van kinderen en het gewicht van de verschillende overwegingen bij twijfel. Tevens is in het survey de relatie van dit verschijnsel met een groot aantal sociaal-demografische kenmerken, persoonlijkheidskenmerken, werkmotivatie en ambitie en anticonceptiegedrag onderzocht. De voor dit doel ontwikkelde vragenlijst is afgenomen bij 1201 Nederlandse vrouwen in de leeftijd van 20 tot en met 40 jaar.

fase 2: Diepte-interviews met 69 vrouwen die als twijfelaars in het survey naar voren zijn gekomen.

3.2.3 Verantwoording van de gebruikte methoden

Er is zowel kwantitatief als kwalitatief onderzoek verricht naar het verschijnsel van de ambivalente kinderwens. Hiervoor is gekozen vanwege de volgende redenen:

- Inzicht in de mate waarin dit verschijnsel zich voordoet is alleen mogelijk door middel van een representatieve steekproef onder de Nederlandse vrouwen.
- Het onderzoek is uitgevoerd in samenhang met een onderzoek naar opvattingen over en het gebruik van anticonceptie (Vennix, 1990). Op deze wijze is het mogelijk de relatie tussen twijfel over het krijgen van kinderen en het gebruik van anticonceptie te bestuderen.
- Middels een survey-onderzoek bij een representatieve steekproef is het mogelijk om twijfelaars te vergelijken met vrouwen die niet twijfelen over het krijgen van kinderen en belangrijke kenmerken van twijfelaars op het spoor te komen.
- Survey-onderzoek geeft de mogelijkheid om bestaande gevalideerde persoonlijkheids- en attituden-schalen af te nemen.
- Het survey kan worden gebruikt als selectiemiddel voor de vervolginterviews.
- Door middel van de diepte-interviews is het mogelijk om de gevonden verbanden die in het kwantitatieve deel naar voren zijn gekomen te nuanceren en te verfijnen. De interpretatie van de aard van de relaties geschiedt op basis van de kwalitatieve aanvulling op de kwantitatieve gegevens.
- Verschillende relevante aspecten met betrekking tot twijfel over het krijgen van kinderen, zoals betekenisgevingen, verwachtingen, de beleving van de eigen jeugd, de relatie met de partner, en het besluitvormingsproces, zijn alleen adequaat via diepte-interviews te onderzoeken.

In dit onderzoek is de survey-fase voorafgegaan aan de interviews. Door middel van het survey zijn de relaties tussen twijfelen over het krijgen van kinderen en de onderzochte variabelen vastgesteld door twijfelaars en vrouwen die niet twijfelen met elkaar te vergelijken. Door middel van het interviewmateriaal, alleen verzameld bij twijfelaars, is er meer diepte gegeven aan deze verbanden. Daarnaast zijn vooral tijdens de diepte-interviews gegevens verzameld over het besluitvormingsproces van twijfelaars om tot een keuze te komen.

3.3 ONDERZOEKSINSTRUMENTEN

3.3.1 Vragenlijsten

De vragenlijst die ten behoeve van het survey-onderzoek is ontwikkeld, bestaat naast een mondeling gedeelte uit verschillende losse vragenlijsten die schriftelijk konden worden ingevuld. Verreweg de meeste vragen hadden gesloten antwoordcategorieën. De vragenlijst begint met het mondeling gedeelte dat door de enquêtrice is afgenomen. In dit gedeelte komt een aantal zaken aan de orde die van belang zijn om, afhankelijk van de situatie van de betreffende respondente, tot een juiste keuze uit de overige lijsten te komen. Het betreft met name vragen met betrekking tot het hebben van betaald werk, de relatie met de partner en het wel of niet hebben van kinderen. Ook zijn in dit gedeelte vragen gesteld over het twijfelen over het krijgen van kinderen en

de duur van deze twijfel. Na dit mondelinge deel kregen alle vrouwen een vragenlijst aangeboden die betrekking had op een aantal persoonlijkheidskenmerken, algemene attitudes, demografische gegevens en attitudes ten aanzien van diverse vormen van anticonceptie. Terwijl deze lijst werd ingevuld, had de enquêtrice de gelegenheid om na te gaan welke vragen voor de betreffende vrouw verder van toepassing waren. Alleen vrouwen die tenminste gedurende één jaar twijfelen of getwijfeld hebben over het krijgen van kinderen, hebben de vragen met betrekking tot de redenen van twijfel ingevuld.

Aangezien zoals vermeld dit onderzoek in samenhang met een onderzoek naar anticonceptie is uitgevoerd, heeft slechts een deel van de vragenlijst expliciet betrekking op de ambivalentie-problematiek.

De volgende clusters variabelen met betrekking tot twijfel over het krijgen van kinderen zijn in de vragenlijst opgenomen:

- sociaal-demografische en persoonlijkheidsvariabelen
- sekserolopvattingen
- redenen waarom wel of geen kind
- communicatie over dit probleem
- relatie met de partner
- werkmotivatie en werkambitie
- moederschapsevaluatie
- anticonceptie
- overheidsmaatregelen

De vragenlijsten die zijn ontwikkeld met betrekking tot twijfel over het krijgen van kinderen en attitudes en gebruik van anticonceptie, nemen in totaal 87 pagina's in beslag en zijn als interne NISSO-publikatie verschenen (Vennix en Van Luijn, 1989).

3.3.2 Schalen

Afzonderlijke delen van de vragenlijst zijn aan een aantal principale componentenanalyses onderworpen. Exploratief werd steeds een verschillend aantal componenten volgens het varimax-criterium geëxtraheerd. Ten behoeve van de itemselectie voor de schalen werd steeds van de meest heldere factorenoplossing uitgegaan. De gekozen factorstructuren met de bijbehorende communaliteiten, eigenwaarden, verklaarde variantiepercentages en factorladingen zijn te vinden in bijlage één. Opname van items in een schaal geschiedde op grond van gangbare criteria: (1) de lading van een item op een factor die de betreffende schaal vertegenwoordigt is groter dan .35 (2) het item mag niet reeds in een andere schaal zijn opgenomen; en (3) de betrouwbaarheid van de schaal mag niet dalen als gevolg van opname van het betreffende item. Bij de presentatie van de items van de schalen is steeds de items-rest-correlatie weergegeven. De beschrijving van de verschillende schalen, de belangrijkste steekproefkenmerken en de non-respons, die verderop in dit hoofdstuk aan de orde komen, is deels ontleend aan het rapport 'De pil en haar alternatieven' (Vennix, 1990).

Persoonlijkheidsschalen

1. Algemeen welbevinden

Teneinde een aantal persoonlijkheidsvariabelen in de analyse te betrekken, werden enige items opgenomen in de vragenlijst uit bestaande schalen die depressiviteit, neuroticisme, vitaliteit en algemeen welbevinden meten. Deze items bleken te clusteren rondom een dimensie waaraan het label 'Algemeen welbevinden' is toegekend. De betrouwbaarheid (alfa) van de schaal bedraagt .85. Een hoge score duidt op een hoog algemeen welbevinden. Het gaat om de volgende items:

Ik ben vaak gespannen ¹	.67
Ik voel me vaak neerslachtig	.67
Ik voel me vaak nutteloos	.61
Ik ben vaak zenuwachtig	.57
Ik word gauw moe	.57
Ik voel me meestal opgewekt (o)	.56
Ik vind het leven vaak zinloos	.51
Ik sta 's morgens fris en uitgerust weer op ² (o)	.45
Als ik ergens mee bezig ben dwalen mijn gedachten vaak af	.44
Ik vind heel wat geluk in mijn leven (o)	.44
Ik heb een goede gezondheid (o)	.41
Naar mijn gevoel ziet mijn toekomst er zeer goed uit (o)	.39

2. Besluiteloosheid

Naast bovengenoemde clustering van persoonlijkheidsvariabelen bleken ook items rondom het domein van besluiteloosheid en zelfvertrouwen gezamenlijk een factor te vormen. Hoewel inhoudelijk niet alle items direct het concept 'besluiteloosheid' dekken, is toch tamelijk arbitrair voor dit label gekozen. De items die directer verband lijken te houden met zelfvertrouwen blijken, gelet op de onderlinge correlatieve samenhang tussen deze items, ook besluiteloosheid te meten. Met andere woorden: laag zelfvertrouwen blijkt zeer vaak sterk samen te gaan met besluiteloosheid. De betrouwbaarheid (alfa) van deze schaal is .80. Een hoge score verwijst naar sterke besluiteloosheid. De volgende items vindt men in deze schaal:

Ik wou dat ik meer zelfvertrouwen had ³ (o)	.63
Ik heb het gevoel dat andere mensen allerlei dingen beter doen dan ik (o)	.59
Ik ben gemakkelijk door anderen te leiden (o)	.58
Ik kan moeilijk beslissingen nemen (o)	.58
Ik laat beslissingen aan anderen over	.55
Ik laat anderen een sterke invloed op mijn handelen uitoefenen (o)	.54

3. Sekserolrigiditeit

Het gaat hier om items uit de sekserolrigiditeitschaal (SRR) (Vennix 1983, 1989) die gezamenlijk in de principale componentenanalyse bleken te clusteren. Eén item over

buitenshuis werkende vrouwen is hieraan toegevoegd, daar het een substantiële variantiebinding had met de overige items uit deze schaal. De betrouwbaarheid (alfa) van deze schaal bedraagt .76. Een hoge score duidt hier op een sterke sekserolrigiditeit. De volgende items zijn in deze schaal vertegenwoordigd:

Het is goed dat een gehuwde vrouw indien zij dat wil haar eigen achternaam kan behouden ⁴	.55
Het zou goed zijn wanneer de verschillen tussen mannen en vrouwen wat meer zouden verdwijnen	.50
De emancipatie van de vrouw is een goede en noodzakelijke zaak	.50
Homoseksualiteit is niet slechter dan seksualiteit tussen man en vrouw	.48
Een man behoort zich als man te gedragen (o)	.46
Wat is over het algemeen uw mening over buitenshuis werken van vrouwen met kleine kinderen?	.47
Het is goed wanneer jongens op de basisschool school ook leren breien	.36

Partnerrelatie-schalen

Aan vrouwen met een vaste partner zijn vragen gesteld omtrent de perceptie van deze partner en de interactie in de relatie. Uit deze items konden twee dimensies worden gedestilleerd: afhankelijkheid in de relatie en conflictvermijding binnen de relatie. De betrouwbaarheid (alfa) van deze schalen bedraagt voor afhankelijkheid en conflictvermijding respectievelijk .84 en .63. Een hoge score op de eerste schaal duidt hier op een sterke afhankelijkheid. Een hoge score op de tweede schaal wijst op veel conflictvermijding. De betrouwbaarheden (alfa's) van deze schalen bedroegen voor afhankelijkheid en conflictvermijding respectievelijk .84 en .60.

Afhankelijkheid in de relatie

Zonder mijn partner zou het leven niet veel zin hebben (o)	.70
Vaak voel ik dat ik niet zonder mijn partner kan leven (o)	.75
Mijn partner is de drijvende kracht in mijn leven (o)	.67

Conflictvermijding binnen de relatie

Hoe vaak komt het voor dat uw partner zijn/haar zin doordrijft? ⁵ (o)	.43
Trekt u zich stilzwijgend terug als u kwaad bent op uw partner? (o)	.31
Vermijdt u onenigheid met uw partner omdat deze anders kwaad op u wordt? (o)	.44
Wil uw partner tijdens discussies het laatste woord hebben? (o)	.36

Anticonceptie-attitude-schalen

Deze schalen hebben betrekking op de algemene attitude ten aanzien van de pil, de gemakkelijker gebruik van de pil en opvattingen over anticonceptie in het algemeen. Omdat de houding ten opzichte van de pil en anticonceptie in het algemeen in dit onderzoek slechts indirect van belang is voor inzicht in ambivalentie over het krijgen van kinderen, en de anticonceptieschalen bovendien vrij veel items bevatten, is er voor gekozen deze schalen weer te geven in de bijlagen (zie bijlage twee).

3.3.3 Diepte-interview-checklist

Voor de diepte-interviews is gebruik gemaakt van een checklist. Deze bevatte de volgende thema's:

1. Redenen om wel of geen kind te willen krijgen
2. Verwachtingen van een toekomst met kinderen/ideale situatie met een kind
3. Beleving van de twijfel/klachten
4. Relatie met de partner
5. Communicatie over wel/geen kinderen met de partner en anderen
6. Beleving van de eigen jeugd
7. Werkmotivatie en werkambitie
8. Het gebruik van anticonceptie
9. Besluit en besluitvormingsproces
10. Evaluatie van het moederschap
11. Behoeftte aan informatie en hulpverlening

Tevens zijn moederschapsopvattingen gemeten met een lijst met 21 uitspraken over het moederschap welke is ontleend aan een studie van Knijn & Verheijen (1988).

Veel aspecten uit de checklist zijn ook in het survey aan de orde geweest. Maar niet allemaal. Deels levert het interviewmateriaal verdieping van de gevonden verbanden uit het kwantitatieve gedeelte van het onderzoek, deels levert het nieuwe informatie op. Het diepte-interview bestond grotendeels uit open vragen. Op sommige punten in de checklist is aan de hand van de beschikbare survey-gegevens doorgevraagd over aspecten die voor een betreffende respondente van belang waren. Deze procedure is gevolgd bij de vragen over de redenen van twijfel en de evaluatie van het moederschap. Tijdens de proefinterviews bleek dit noodzakelijk om over deze thema's voldoende informatie te kunnen verzamelen. Ook over een aantal demografische variabelen zoals burgerlijke staat en arbeidsparticipatie, waren de interviewsters vooraf geïnformeerd. Hierdoor was het voor de interviewsters duidelijk welke delen van de checklist op een bepaalde respondente van toepassing waren.

3.4 DATAVERZAMELING, SELECTIE EN RESPONS

3.4.1 Survey

Het veldwerk

Het veldwerk ten behoeve van het survey is uitbesteed aan het bureau *Research voor Beleid* te Leiden. Uit alle Nederlandse gemeenten werd evenredig naar inwonertal een naar urbanisatiegraad gestratificeerde steekproef getrokken van vijftig gemeenten. Binnen deze gemeenten is evenredig naar inwonertal een aselechte steekproef getrokken van 751 startadressen.

In totaal werden 25 hoog gekwalificeerde enquêtrices voor dit onderzoek geselecteerd.⁶ Deze enquêterden in totaal 1201 vrouwen met de Nederlandse nationaliteit. Per startadres is door de enquêtrices een vaste procedure doorlopen om de juiste respondenten te lokaliseren. Van 1 juni tot 15 juli 1988 zijn 4553 adressen bezocht waarbij aan de deur is gevraagd of er op het betreffende adres een vrouw met de Nederlandse nationaliteit in de leeftijd van 20 tot en met 40 jaar woonachtig was. Indien er meerdere vrouwen op één adres binnen deze leeftijdsklassen woonden, werd er slechts één vrouw genquêteerd volgens een van te voren afgesproken selectie criterium. Tabel 1 laat zien dat op 477 van de bezochte adressen tot driemaal toe niemand thuis bleek. Dit resulteerde dus in 4106 contacten. Hiervan waren er 198 (4.8%) directe weigeringen, 2431 van de contacten (59.2%) vielen buiten het steekproefkader - dat wil zeggen dat er geen vrouwen in de leeftijdsklasse van 20 t/m 40 jaar op dat adres woonden of dat het vrouwen betrof zonder de Nederlandse nationaliteit - en 1477 contacten vielen binnen het steekproefkader. Verder laat Tabel 1 zien dat van deze 1477 contacten er 231 (15.6%) weigerden aan het onderzoek deel te nemen, en de overige uitval 45 betrof. Dit betekent dat uiteindelijk 1201 vrouwen zijn geënquêteerd. Een uitgebreide beschrijving van de gang van zaken voorafgaande aan en tijdens de interviews vindt men in Vennix en Van Luijn (1989). Indien de adressen waarop driemaal niemand thuis werd getroffen en de directe weigeringen evenredig binnen en buiten het steekproefkader zouden zijn verdeeld, zouden 1721 adressen (inclusief evenredig deel van driemaal niet thuis en directe weigering) binnen het steekproefkader vallen.

Tabel 1: *Veldwerkverantwoording Research voor Beleid*

Aantal bezochte adressen	4553
3x niet thuis (9.8%)	477
Aantal contacten	4106
Directe weigeringen (4.8%)	198 (leeftijdsgrenzen niet bekend)
Buiten steekproefkader (59.2%)	2431
Binnen steekproefkader	1477
Weigeringen (15.6%)	231
Overige uitval (3.0%)	45 (afgezegde afspraken e.d)
Netto respons	1201

We nemen het percentage vrouwen dat binnen de steekproef valt en berekenen dit percentage over het aantal keer dat men drie-maal niemand thuis trof, en over het aantal directe weigeringen. Vervolgens tellen we dit op bij de weigeringen (15.6%) en

de overige uitval. Hiermee komen we uit op een totaal van 1721 bezochte adressen die binnen het steekproefkader vallen waarvan de respons en nonrespons als volgt verdeeld zijn:

Respons	1201	(69.8%)
Nonrespons		
- weigeringen	306	(17.8%)
- driemaal niet thuis	169	(9.8%)
- overige uitval	45	(2.6%)
Totaal	1721	

Met andere woorden naar schatting heeft 70% van de bezochte vrouwen in de leeftijdsklasse van 20 t/m 40 jaar aan het onderzoek deelgenomen. Dit responspercentage steekt gunstig af bij andere survey-studies die vaak nauwelijks boven de 50% uitkomen (Draijer, 1988; Vennix, 1989).

De representativiteit van de steekproef

Ten einde na te gaan in welke mate de steekproef representatief is voor de vrouwen in Nederland in de leeftijdsklasse van 20 t/m 40 jaar zijn twee wegen bewandeld. Op de eerste plaats is nagegaan wat de reden van weigering was om aan het onderzoek deel te nemen. Op de tweede plaats is de steekproef vergeleken met landelijke gegevens.

Reden van weigering

Van 231 vrouwen die weigerden aan het onderzoek deel te nemen, is de reden van weigering bekend. Deze gegevens zijn verzameld middels een aantal vragen die de enquêtrice aan de deur heeft gesteld. In Tabel 2 vindt men de redenen van weigering.

Tabel 2: *Reden weigering*

	(N=231)
Geen zin/geen tijd	6.4%
Niet geïnteresseerd	32.0%
Onderwerp niet bespreekbaar	6.9%
Onderwerp te persoonlijk	8.2%
Enquête-moeheid	2.2%
Echtgenoot oneens	4.3%
Religieuze overwegingen	1.3%
Geen duidelijke opgave	10.8%
Anders	7.8%

Uit Tabel 2 blijkt dat men meestal geen zin of geen tijd had om aan het onderzoek deel te nemen. Relatief weinig vrouwen (16.4%) gaven te kennen vanwege het onderzoeksthema te weigeren. De kans dat de weigeraarsters systematisch van de niet-weigeraarsters verschillen op grond van het onderzoeksthema wordt hierdoor kleiner.

Het percentage lesbische vrouwen in de steekproef (vrouwen die aangeven zich seksueel alleen tot vrouwen aangetrokken te voelen) is 0.8% (10 op de 1201 vrouwen). Landelijke cijfers over het aantal lesbische vrouwen van 20 tot en met 40 jaar ontbreken. Van alle Nederlandse vrouwen had 4% ooit sekscontact met een vrouw, 3% heeft ooit gedacht dat ze lesbisch was en 0.4% beschouwt zichzelf als lesbisch (Van Zessen & Sandfort, 1991). Onvrijwillig kinderloze vrouwen waren met een aantal van 10 sterk ondervertegenwoordigd, gezien het feit dat ongeveer één op de zes paren met problemen rond de vruchtbaarheid te maken heeft en ongeveer 10% ongewild kinderloos blijft (Van Balen, 1991). Lesbische en onvrijwillig kinderloze vrouwen is niet gevraagd of ze twijfelen over het krijgen van kinderen. Enerzijds is hiertoe besloten vanwege het geringe aantal vrouwen binnen deze categorieën, anderzijds vanwege de thematiek (wellicht pijnlijk voor onvrijwillige kinderlozen).

Vergelijking steekproef met CBS-gegevens

De steekproef is vergeleken met CBS-gegevens uit 1988 over vrouwen met de Nederlandse nationaliteit van 20-37 jaar met betrekking tot burgerlijke staat, opleidingsniveau, leeftijdsopbouw, kerkelijke gezindte, politieke voorkeur en urbanisatiegraad. Het gaat om gegevens uit het onderzoek Gezinsvorming (N=5158) die ten behoeve van dit onderzoek door het CBS opnieuw zijn geanalyseerd voor de gewenste leeftijdsgroep en variabelen.

Tabel 3 laat zien dat vrouwen in de leeftijdsklasse van 20-24 jaar in de steekproef wat zijn ondervertegenwoordigd. Ook wat de urbanisatiegraad betreft komt de verdeling in de steekproef niet geheel overeen met die in de Nederlandse populatie (tabel 4). Met name de plattelandsgemeenten zijn ondervertegenwoordigd in de steekproef. De verstedelijkte plattelandsgemeenten zijn daarentegen iets oververtegenwoordigd. De verschillen kunnen hier echter voor een deel het gevolg zijn van verschillen in leeftijdsopbouw in de diverse soorten gemeenten.

Tabel 5 laat zien dat er relatief veel gehuwden in de steekproef vertegenwoordigd zijn. Omdat de leeftijdscategorieën niet helemaal overeenkomen (CBS-gegevens gaan over 20-37 jaar, terwijl onze steekproef gaat over 20-40 jaar), kan het relatief grote aantal gehuwden wellicht worden toegeschreven aan het feit dat wat oudere vrouwen vaker gehuwd zijn. Volgens het CBS kan dit verschil echter niet meer zijn dan ongeveer 3%. Dit betekent dus dat er sprake is van een oververtegenwoordiging van gehuwden in de steekproef. Verder blijken vrouwen met een LAT-relatie en vrouwen zonder vaste partner ondervertegenwoordigd te zijn. Ook zijn er gegevens bekend over de relatieduur van de gehuwden en samenwonenden in de steekproef. Ruim vijftien procent (15.4%) is korter dan vijf jaar getrouwd of samenwonend, 35% vijf tot tien jaar en 34% vijftien jaar of langer. Landelijke gegevens hierover ontbreken zodat een vergelijking op dit punt niet mogelijk is.

Verder blijkt uit Tabel 6 dat vrouwen met een opleiding op lager niveau, dat wil zeggen met LBO, LHNO of MAVO als hoogste voltuioide opleiding, zeer sterk zijn vertegenwoordigd. Daarentegen zijn het allerlaagste niveau (alleen basisschool) en het middelbare niveau (HAVO/VWO/MBO) relatief weinig vertegenwoordigd. Meer dan de helft (52.4%) van onze steekproef bestaat uit relatief laag opgeleiden (basisschool en LBO/LHNO/MAVO); landelijk is dit 39.4%.

Tabel 7 laat zien dat de politieke voorkeur nagenoeg vergelijkbaar is; alleen Klein Links is wat oververtegenwoordigd. Ten slotte blijkt uit Tabel 8 dat de steekproef relatief veel vrouwen bevat die geen lid zijn van een kerkgenootschap.

Tabel 3: Leeftijdsopbouw steekproef (percentage tussen haakjes alleen berekend over vrouwen van 20-39 jaar) in vergelijking met landelijke cijfers over vrouwen van 20-39 jaar

	steekproef	landelijk ⁷
20-24 jaar	14.4% (15.1%)	20.1%
25-29 jaar	25.6% (26.9%)	24.6%
30-34 jaar	28.7% (30.0%)	27.6%
35-39 jaar	26.7% (28.0%)	27.3%
40 jaar	4.6%	

Tabel 4: Urbanisatiegraad steekproef in vergelijking met landelijke gegevens

	steekproef	landelijk
A1-A4	6.2%	11.6%
B1-B2	33.8%	12.8%
B3	10.2%	12.9%
C1-C3	15.5%	16.6%
C4	5.7%	9.0%
C5 zonder A'dam, R'dam, D.Haag	14.9%	27.1%
A'dam, R'dam, D.Haag	13.7%	12.3% ⁸

A1-A4 = plattelandsgemeenten (tenminste 20% van de mannelijke beroepsbevolking werkzaam in de agrarische sector)

B1-B2 = verstedelijkte plattelandsgemeenten tot 30.000 inwoners

B3 = specifieke forensengemeenten

C1-C3 = gemeenten met een stedelijk karakter van 2.000 tot 50.000 inwoners

C4 = idem van 50.000 tot 100.000

C5 = gemeenten boven 100.000 inwoners

Tabel 5: Burgerlijke staat

	Steekproef	Landelijk	Non-respons (N=231)
Gehuwd	73.2%	55.7%	59.7%
Samenwonend met vaste partner	11.1%*	12.7%	3.0%
Vaste partner, niet samenwonend	6.9%*	14.3%	12.6%
Geen vaste partner	8.7%	17.2%	zit in v. part.n.s.
Geen informatie	n.v.t.		24.7%

*4x vrouw als partner

Tabel 6: *Opleidingsniveau steekproef*

	Steekproef	Landelijk
Basis	5.4%	10.7%
Lager	47%	28.7%
Middelbaar	32.4%	45.9%
Semi-hoger/Hoger	15.3%	14.7%

Tabel 7: *Politieke voorkeur*

	Steekproef	Landelijk
CDA	19.0%	18.3%
PvdA	29.7%	28.5%
VVD	10.0%	9.8%
D'66	8.0%	6.6%
Klein Rechts ^a	2.2%	3.2%
Klein Links	8.3%	5.7%
Geen partij	20.9%	23.5%
Anders	1.9%	1.3%
Onbekend	n.v.t.	2.9%

Tabel 8: *Kerkgenootschap*

	Steekproef	Landelijk
Geen lid kerkgenootschap	42.4%	36.9%
Rooms-Katholiek	30.0%	35.3%
Nederlands Hervormd	15.3%	15.1%
Gereformeerd	8.6%	7.4%
Anders	3.3%	4.7%

De generaliseerbaarheid van de resultaten

Mede gelet op de lage non-respons is de representativiteit van de steekproef hoger dan in veel vergelijkbaar onderzoek. In het bijzonder kan de oververtegenwoordiging van gehuwden en lageropgeleiden betekenen, dat een iets lager percentage twijfelaars is gevonden dan wanneer de steekproef geheel representatief zou zijn. De breedte van de steekproef waarborgt verder een helder beeld van de meest voorkomende problemen rondom twijfel over het krijgen van kinderen.

Samenvattend: In totaal namen 1201 vrouwen deel aan het onderzoek. De non-respons van naar schatting 30% is laag te noemen. Verder weigerden relatief weinig vrouwen aan het onderzoek deel te nemen vanwege het onderzoeksthema. Dit betekent niet dat de steekproef volstrekt representatief is voor de Nederlandse bevolking. Er is in de steekproef een oververtegenwoordiging van gehuwden en lageropgeleiden. Verder

zijn jongere vrouwen, vrouwen met een LAT-relatie en alleenstaande vrouwen ondervertegenwoordigd. Ook onvrijwillig kinderloze vrouwen voelden zich meestal niet geroepen om aan het onderzoek deel te nemen. Deze laatste groep is, evenals lesbische vrouwen, niet genquêteerd over twijfel over het krijgen van kinderen en het gebruik van anticonceptie.

Analyse van het survey-materiaal

De gegevens die in het survey bij 1201 vrouwen zijn verzameld zijn met SPSS geanalyseerd. Vrouwen die tenminste gedurende één jaar twijfelen of getwijfeld hebben over het krijgen van kinderen zijn vergeleken met vrouwen die überhaupt niet getwijfeld hebben over het krijgen van kinderen of over het tijdstip waarop ze het eerste kind willen. Het criterium van tenminste één jaar twijfel is gekozen omdat verwacht werd dat zo een zo homogeen mogelijke groep twijfelaars verkregen werd. Ook speelde een rol dat op grond hiervan de omvang van de groep twijfelaars voldoende was voor de vergelijkende analyse van twijfelaars en niet-twijfelaars. Dit betekent dat vrouwen die korter dan een jaar twijfelen of getwijfeld hebben over het krijgen van kinderen niet in deze analyse zijn betrokken. Dit geldt eveneens voor vrouwen die twijfelen of hebben getwijfeld over het tijdstip waarop ze hun eerste kind willen krijgen en voor ongewild kinderloze en lesbische vrouwen. Twijfelaars over het tijdstip zijn niet meegenomen in deze analyse, omdat op deze wijze de groep niet-twijfelaars zo zuiver mogelijk is samengesteld. Ook de vragenlijsten die voor een belangrijk deel niet zijn ingevuld zijn van analyse uitgesloten. Dit heeft ertoe geleid dat de uiteindelijke analyses zijn verricht op de antwoorden van een totaal van 973 vrouwen.

Omdat zowel is gevraagd naar twijfel op het moment van onderzoek als in het verleden, en een deel van de vrouwen die in het verleden heeft getwijfeld inmiddels kinderen heeft, hebben de analyses steeds betrekking op wisselende groepen vrouwen.

3.4.2 Diepte-interviews

Selectie van de interviewgroep

Aan alle vrouwen die op grond van de vragenlijst één jaar of langer twijfelen of getwijfeld hebben over het krijgen van kinderen, is gevraagd of ze bereid waren om deel te nemen aan een vervolginterview. Ruim 60% bleek hiertoe bereid. Uit deze groep zijn de vrouwen geselecteerd voor de diepte-interviews. Om een zo representatief mogelijke groep twijfelaars te selecteren voor deze interviews, zijn hierbij de volgende criteria gehanteerd:

- het opleidingsniveau
- twijfelt op dit moment of heeft getwijfeld in het verleden
- voor de twijfelaars in het verleden: een evenredige vertegenwoordiging van vrouwen die inmiddels een kind hebben en vrouwen die geen kind hebben na de periode van twijfel
- voor de vrouwen die in het verleden twijfelden en inmiddels een kind hebben: bij voorkeur vrouwen met jonge kinderen
- een evenredige vertegenwoordiging van gehuwden, samenwonenden, vrouwen met een LAT-relatie en vrouwen zonder partner

De vrouwen zijn op grond van de hoogste voltooide opleiding ingedeeld in laag, middelbaar en hoog opgeleiden (laag opgeleid=basisschool/LHNO; middelbaar opgeleid=MAVO/HAVO/VWO en MBO; hoog opgeleid=HBO/Universiteit). Er is naar gestreefd deze verschillende opleidingsniveaus zo goed mogelijk vertegenwoordigd te laten zijn in de interviewgroep.

Een belangrijke vraag in dit onderzoek is hoe het besluitvormingsproces verloopt en welke keuze uiteindelijk na een periode van twijfel wordt gemaakt. Daarom zijn ook vrouwen die in het verleden getwijfeld hebben voor het interview geselecteerd.

De groep vrouwen die in het verleden getwijfeld hebben, bestaat zowel uit vrouwen met als zonder kinderen. Er is naar gestreefd beide groepen vertegenwoordigd te laten zijn in de diepte-interviewgroep. Aangezien voor deze vrouwen het interview betrekking heeft op een situatie in het verleden, is gepoogd zoveel mogelijk vrouwen met jonge kinderen te selecteren voor het interview. Voor deze vrouwen is de periode van twijfel het minst lang geleden en verondersteld mag worden, dat zij beter in staat zijn zich de deze periode voor de geest te halen dan vrouwen van wie het eerste kind al wat ouder is. In totaal zijn 69 diepte-interviews afgenomen.

Tabel 9: Samenstelling van de diepte-interviewgroep

	Laag	Midden	Hoog	Totaal
Twijfelgroep 1*	5	13	7	25
Twijfelgroep 2**	2	8	9	19
Twijfelgroep 3***	3	10	12	25
Totaal	10	31	28	69

* Vrouwen die in het verleden hebben getwijfeld en inmiddels kinderen hebben

** Vrouwen die in het verleden hebben getwijfeld, maar geen kinderen hebben. In deze groepen zijn vrouwen vertegenwoordigd die:

- besloten hebben dat ze zo snel mogelijk een kind willen
- de komst van een kind of de beslissing erover hebben uitgesteld
- besloten hebben om geen kinderen te nemen

*** Vrouwen die op het moment van het onderzoek nog twijfelen

Gezien het geringe aantal laag opgeleide twijfelende vrouwen (21 vrouwen) dat in het survey-onderzoek naar voren was gekomen en die tevens bereid waren aan een vervolgesprek deel te nemen, was het niet mogelijk om de verschillende opleidingsniveaus evenredig te vertegenwoordigen in de interviewgroep.

Alle vrouwen die hebben deelgenomen aan de diepte-interviews (69), zijn op een aantal punten vergeleken met de totale groep twijfelaars (tenminste één jaar twijfel) in de totale steekproef (183). Er blijkt geen verschil te bestaan in de mate waarin men de twijfel als een probleem ervaart, de duur van de twijfel, de mate van welbevinden, besluitvaardigheid en sekserolrigiditeit, of in de redenen van twijfel. Alleen de leeftijd verschilt. De vrouwen in de diepte-interviews zijn gemiddeld twee jaar jonger dan de vrouwen die niet geïnterviewd zijn. Men kan dan ook aannemen dat de diepte-interviews representatief zijn voor de totale groep twijfelaars in de steekproef.

Afname van de diepte-interviews

Het veldwerk voor de diepte-interviews is eveneens grotendeels verricht door het bureau *Research voor Beleid*. Zes ervaren interviewsters die tevens hadden deelgenomen aan het survey-gedeelte, hebben de interviews afgenomen. Na uitgebreide instructie met betrekking tot het gebruik van de checklist, heeft elk van deze interviewsters in december 1988 twee proefinterviews afgenomen. Deze zijn gezamenlijk besproken en hebben geleid tot enige wijzigingen in de checklist en de afnameprocedure. Zoals reeds vermeld bleek tijdens de proefinterviews dat het noodzakelijk was ten behoeve van sommige onderdelen van de checklist vooraf achtergrondinformatie te verstrekken aan de interviewsters. Deze achtergrondinformatie stelde hen in staat zich beter voor te bereiden op de specifieke situatie van een respondente.

In de periode eind januari tot begin maart 1989 zijn de 69 diepte-interviews afgenomen. De gesprekken zijn volledig op cassetteband opgenomen en integraal uitgetypt. Twee maanden later heeft nog in enkele gevallen waar relevante informatie ontbrak, een aanvullende dataverzameling plaatsgevonden.

Het verloop van de diepte-interviews

Het diepte-interview duurde anderhalf tot twee uur en heeft bij de respondenten thuis plaatsgevonden. Voorafgaand aan het interview is gevraagd of men bezwaar had tegen bandopname en of men ervoor wilde zorgen dat geen derden bij het interview aanwezig zouden zijn. Zowel interviewsters als geïnterviewden hebben het gesprek geëvalueerd. Deze evaluaties bleken over het algemeen zeer positief te zijn: beide partijen voelden zich zeer betrokken bij het onderzoeksonderwerp. De respondenten vonden het vooral positief dat ze door het interview zelf weer meer over de keuze zouden gaan nadenken, en het idee kregen om bepaalde aspecten nog eens met de partner te bespreken. Vrouwen die in het verleden hadden getwijfeld vonden het soms moeilijk om de periode van twijfel weer voor de geest te halen. Door de vele vragen lukte dit meestal toch. Ook vrouwen die nog in twijfel verkeerden, vonden bepaalde vragen soms niet eenvoudig, juist omdat ze nog zo twijfelden. Af en toe leidde dit tot verontschuldigheden om het chaotische verhaal of de warboel van twijfel. Vooral de open vragen met betrekking tot de persoonlijkheid van vrouwen, de communicatie met de partner over het onderwerp, en verwachtingen over een toekomst met kinderen, bleken moeilijk. De hoop er zelf iets van op te steken, tot nieuwe inzichten te komen of zaken beter op een rijtje te krijgen, gaf vaak de doorslag om aan het interview mee te werken.

Analyse van de diepte-interviews

De analyse van het diepte-interviewmateriaal is uitgevoerd met behulp van het kwalitatieve data-analyse computerprogramma *Kwalitan*.

Hoofdstuk 4

OMVANG, DUUR, ERNST EN AARD VAN DE AMBIVALENTIE

4.1 INLEIDING

Hoeveel Nederlandse vrouwen twijfelen nu over de vraag of ze al dan niet een kind willen, hoe lang tobben ze hierover en hoe ernstig is die twijfel? En wat zijn de redenen van twijfel? Met andere woorden: welke kosten en baten percipiëren twijfelaars aan het al dan niet hebben van een kind, en in hoeverre houden deze kosten en baten risico's in voor belangrijke doelen van deze vrouwen? Welke risico's zijn dat en welke belangrijke doelen worden bedreigd? En wat maakt de keuze zo moeilijk en de twijfel tot een probleem? Om inzicht te krijgen in de overwegingen die een rol spelen bij de twijfel komt tevens aan de orde in hoeverre de redenen van twijfelaars om geen kind te willen verschillen van redenen van vrouwen die kiezen voor kinderloosheid. Ook is de motivatie om wel kinderen te willen vergeleken met die van vrouwen die, zonder hierover te twijfelen, weten dat ze een kind willen. Bovendien zullen in dit hoofdstuk op grond van de belangrijkste redenen van twijfel verschillende groepen twijfelaars worden onderscheiden. Verder is een belangrijke vraag waarom de keuze voor wel of geen kind nu zo moeilijk is voor deze vrouwen. Het zal blijken dat verschillende dilemma's en onzekerheden gepaard gaan met het nemen van een beslissing.

Allereerst wordt in paragraaf 4.2 aandacht besteed aan de mate waarin het verschijnsel zich voordoet en de duur en ernst van twijfel. In paragraaf 4.3 komen vervolgens de redenen van twijfel en de vraag wat de keuze nu zo moeilijk maakt, uitgebreid aan de orde. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een conclusie en samenvatting.

4.2 OMVANG, DUUR EN ERNST VAN DE AMBIVALENTIE

4.2.1 Hoeveel vrouwen twijfelen?

Bijna een op de vijf vrouwen (18.4%) in de steekproef in de leeftijd van 20 tot en met 40 jaar heeft weleens getwijfeld over het krijgen van kinderen. Ruim driekwart van deze vrouwen (83%) is één jaar of langer met deze vraag bezig. Dit betekent dat één op de zes à zeven vrouwen (15.2%) in deze leeftijdscategorie tenminste een jaar twijfelt over deze beslissing.

Wanneer we deze gegevens vergelijken met enkele andere onderzoeken die informatie hebben opgeleverd over het aantal vrouwen dat erover twijfelt of ze wel of geen kinderen willen krijgen, dan blijkt deze vergelijking niet eenvoudig te zijn. In het onderzoek Gezinsvorming 1988 van het CBS is de vraag gesteld naar het verwachte kindertal. Hieruit blijkt dat van de 18-37-jarige vrouwen die in 1988 geen kinderen hebben, 8% niet weet of men kinderen wil of niet. Dit is een verdubbeling ten op zichte van vijf jaar daarvoor. Deze cijfers zijn echter niet direct vergelijkbaar met onze gegevens, daar onze gegevens zowel betrekking hebben op vrouwen die in het verleden getwijfeld hebben als op vrouwen die op dit moment twijfelen. Tevens

komen de leeftijdscategorieën niet helemaal overeen. In een onderzoek onder studentes naar anticonceptie en kindwens blijkt dat maar liefst 45% van de vrouwen ouder dan 30 jaar niet weet of ze kinderen willen of niet (Meijman et al., 1983). Dit betreft echter een onderzoek onder een zeer specifieke groep. Het gaat hier op de eerste plaats om studenten en op de tweede plaats om studenten boven de dertig jaar. Deze gegevens zijn dan ook zeker niet generaliseerbaar en zonder meer vergelijkbaar met onze bevindingen.

4.2.2 Hoe lang duurt de twijfel?

Tabel 11 laat zien dat 221 vrouwen op het moment van het onderzoek twijfelen of in het verleden ooit getwijfeld hebben over het krijgen van wel of geen kind. Bij 17% van hen is of was de duur van de twijfel minder dan een jaar; bij 183 vrouwen (83%) een jaar of langer. In dit onderzoek worden alleen die vrouwen als twijfelaars beschouwd die tenminste gedurende een jaar twijfelen of getwijfeld hebben over de vraag of ze wel of geen kind willen. Er blijkt nogal wat verschil te bestaan in de duur van twijfel. Zoals Tabel 10 laat zien zijn de meeste vrouwen drie jaar of korter met deze vraag bezig. Maar langer dan drie jaar twijfelt toch nog 37%. Van deze vrouwen worstelen enkele zelfs zes jaar of langer met dit probleem.

Tabel 10: *Duur van de twijfel*

	(N=221)
Minder dan 1 jaar	17%
1-3 jaar	46%
4-6 jaar	26%
Meer dan 6 jaar	11%
Totaal	100%

Gemiddeld neemt deze vraag vrouwen zo'n drieëneenhalf jaar in beslag. Gemiddelde duur van twijfel in het verleden is drie jaar en drie maanden. Gemiddelde duur van twijfel op het moment is drie jaar en acht maanden. Dit betekent dat men er tegenwoordig duidelijk langer mee bezig is dan in het verleden. Het percentage vrouwen dat op dit moment langer dan zes jaar twijfelt, is bijna tweemaal zo hoog als het percentage vrouwen dat in het verleden getwijfeld heeft.

4.2.3 Is de twijfel een probleem?

Een ruime meerderheid (75%) van de onderzochte twijfelaars die tenminste een jaar twijfelen (N=183) ervaart de beslissing 'wel of geen kinderen' op de een of andere manier als een probleem. Iets minder dan een derde (32%) van de twijfelaars noemt het zelfs een zeer groot tot tamelijk groot probleem. Bijna de helft van de vrouwen heeft ook weleens het gevoel dat men er niet uit komt. Ruim eenderde wil er ook af en toe echt niet aan denken, met andere woorden men zet het bewust van zich af. Veelal gebeurt dit omdat men het gevoel heeft dat men vastloopt, men komt er niet verder mee. Vaak is uitstel het gevolg, zoals deze vrouw aangeeft:

"Ik kom er op dit moment niet uit, dus leg ik het naast me neer. Ik zet het maar even in de ijskast".

Bijna tweederde deel van de vrouwen blijkt de beslissing dan ook voor zich uit te schuiven.

4.3 BEOORDELING EN WAARDERING VAN DE KEUZE

Wat zijn de redenen waarom vrouwen twijfelen over het al dan niet krijgen van kinderen? Waarom wil men aan de ene kant wel een kind en aan de andere kant toch weer niet? Welke belemmeringen bestaan er voor deze vrouwen om voor een kind te kiezen of voor kinderloosheid? Betekent een kind vooral een obstakel in het streven naar zelfontplooiing op het gebied van werk buitenshuis of andere activiteiten, of spelen met name persoonlijke en relationele overwegingen een rol bij de beslissing?

4.3.1 Redenen waarom vrouwen geen kind willen

In het survey-gedeelte van dit onderzoek is aan alle vrouwen die tenminste een jaar twijfelen of getwijfeld hebben, gevraagd aan te geven in hoeverre bepaalde overwegingen een rol spelen om te kiezen voor geen kind. Men kon meerdere redenen noemen. De percentages in Tabel 11 geven het aantal vrouwen weer voor wie genoemde redenen een zeer belangrijke of tamelijk belangrijke rol spelen om geen kind te willen. Uit Tabel 11 blijkt duidelijk het grote belang van de factoren verlies van vrijheid, de combinatie met werk en/of studie en het opzien tegen de zware verantwoordelijkheid die het hebben van een kind met zich meebrengt.

Tabel 11: Redenen waarom twijfelaars geen kind zouden willen

	Twijf. vrouwen (N=183)
Ik wil mijn vrijheid behouden om te gaan en te staan waar ik wil	55%
Ik zie op tegen de zware verantwoordelijkheid die een kind opvoeden met zich meebrengt	54%
Ik vind het moeilijk een kind met mijn werk en/of studie te combineren	50%
Ik vind het niet verantwoord kinderen op deze wereld te zetten	42%
Ik ben bang niet meer genoeg tijd te kunnen besteden aan vrienden en kennissen	20%
Ik heb te weinig inkomsten	16%
Ik heb geen geschikte woning	16%
Mijn partner wil geen kind	15%
Ik weet niet zeker of ik met mijn partner verder wil	11%
Ik heb geen partner	10%
Mijn partner wil te weinig de verzorging van een kind op zich nemen	8%
Ik vind mijn gezondheid te zwak	7%
Ik ben bang dat een kind een ongunstige invloed heeft op mijn huwelijk/relatie	5%

Met behulp van een principale componentenanalyse zijn de verschillende redenen geclusterd in een beperkt aantal factoren. Omdat niet alle redenen voor elke vrouw van toepassing waren, zijn om de analyse te kunnen doen voor de ontbrekende waarden gemiddelden ingevuld.¹ Dit resulteerde in een viertal factoren: (1) bedreiging van zelfstandigheid en zelfontplooiing, (2) materiële belemmeringen, (3) opzien tegen de zware verantwoordelijkheid van de opvoeding, en (4) de partner wil geen kind of wil te weinig zorgtaken delen. De redenen 'niet zeker weten of men met de partner verder wil' en 'geen partner' bleken niet te clusteren in een factor. De factorstructuren met de bijbehorende communaliteiten, eigenwaarden en verklaarde variantiepercentages zijn te vinden in bijlage drie.

Tabel 12: Factoren waarom twijfelaars geen kind zouden willen

Omschrijving	Factorlading
<i>1. Bedreiging zelfstandigheid en zelfontplooiing</i>	
Verlies van vrijheid	0.82
Niet genoeg tijd voor vrienden e.d.	0.82
Moeilijke combinatie kind met werk en/of studie	0.69
<i>2. Materiële belemmeringen</i>	
Te weinig inkomsten	0.83
Geen geschikte woning	0.70
Kind heeft ongunstige invloed op partnerrelatie	0.59
<i>3. Opzien tegen verantwoordelijkheid van de opvoeding</i>	
Niet verantwoord een kind op de wereld te zetten	0.77
Opzien tegen de zware verantwoordelijkheid van de opvoeding	0.73
Gezondheid te zwak	0.47
<i>4. Partner wil geen kind of wil te weinig zorgtaken delen</i>	
Partner wil liever geen kind	0.78
Partner wil te weinig zorgtaken delen	0.71

Bedreiging van zelfstandigheid en zelfontplooiing

Zoals Tabel 12 laat zien hebben de redenen die deel uitmaken van deze factor betrekking op angst de eigen vrijheid en zelfstandigheid te verliezen door de komst van een kind en op de moeilijke combinatie van een kind met werk en/of studie. Met vrijheid bedoelt men vaak het kunnen handhaven van een bepaalde levensstijl, kunnen gaan en staan waar men wil, alleen rekening hoeven houden met zichzelf en de eventuele partner (bijv. 's avonds uit kunnen gaan zonder het geregeld van een oppas). Ook schrikt de verwachting dat het leven een vast patroon krijgt zo gauw er een kind is, sommigen af. Soms verwacht men ook dat een kind de eigen ontwikkeling in de weg zal staan.

De moeilijke combinatie van kind met werk en/of studie speelt voor de helft van de vrouwen een grote rol bij hun twijfels. De meesten willen werk en kind combineren, maar voorzien hierbij allerlei moeilijkheden. Vooral het gebrek aan voldoende kinderopvang speelt hierbij een belangrijke rol. Vaak verwacht men dat men daarom zal moeten stoppen met werk. Zoals deze 24-jarige medewerkster in een ziekenhuis:

"Ik zeg in principe, wil ik kinderen dan zorg ik voor een oppas, vind ik die mogelijkheid niet, dan houd ik op met werken. En mijn moeder dat kon niet, mijn schoonmoeder zou eventueel wel willen, maar ja..".

Onregelmatige werktijden en weekenddiensten zijn volgens sommige vrouwen niet te combineren met de zorg voor een kind. Een vorm van opvang vanuit het werk zou dan soms een oplossing zijn, maar die is er meestal niet. Het wordt dan wel erg moeilijk, zoals deze 31-jarige gezinsverzorger vertelt. Inmiddels heeft zij een kind van vijf maanden en is gestopt met werken:

"Het was niet te combineren met mijn werk. Wat de stichting voor gezinszorg betreft, er is totaal geen kinderopvang. Daar wordt veel over geklaagd. En je komt in situaties terecht dat je met mensen mee moet naar het ziekenhuis en totaal niet kunt overzien wanneer je dan thuis bent. De werkuren kloppen dan niet meer. Je moet soms om half acht beginnen en soms tot half zeven werken. Nou dat kan niet met oppas".

Ook beperkte openingstijden van opvangvoorzieningen kunnen soms een probleem zijn.

Sommige twijfelaars willen eigenlijk graag blijven werken, maar willen liever geen kinderopvang door derden. In zo'n geval zal de partner moeten bijspringen. Bij anderen ligt de situatie omgekeerd en is het met name de partner die tegen opvang is. Deze vrouwen zouden graag willen blijven werken en hebben zelf geen bezwaar tegen een vorm van opvang, maar gezien de opstelling van de partner wordt hun het blijven werken onmogelijk gemaakt.

Financiën kunnen ook een rol spelen. Soms overweegt men de mogelijkheid om beiden part-time te gaan werken, maar omdat het in de meeste gevallen nog steeds de man is die meer verdient, betekent dit in de praktijk dat de vrouw meestal niet in staat is het weggefallen salaris van haar partner voldoende te compenseren.

Weer anderen betwijfelen of de combinatie van werk en kind wel zo ideaal is. Men vraagt zich af: 'kan ik zo'n kind dan wel voldoende aandacht geven?' en 'kun je er dan werkelijk goed voor zorgen?' Ook ziet men soms op tegen al het geregeld en georganiseerd.

Tevens zijn er vrouwen die wel willen stoppen met werk - vaak omdat men dit het beste vindt voor jonge kinderen - maar zij zijn bang dat ze later, wanneer de kinderen wat ouder zijn, geen baan meer te kunnen vinden. Soms is het gezien de aard van het werk echter onmogelijk te stoppen of zelfs minder te gaan werken. Dergelijke uitstapjes betekenen het einde van een carrière. Een 30-jarige chemisch analiste vertelt er het volgende over:

"Ik heb nu een onderzoeksbaan van 30 uur. Als ik daarmee zou stoppen en ik zou er bijvoorbeeld vijf jaar tussenuit gaan, dan kan ik hem niet meer oppakken. De technologische ontwikkelingen gaan zo snel, dan heb je gewoon de boot gemist. Bovendien kun je ook niet zeggen, ik houd feeling met het werk, ik ga minder werken bijvoorbeeld 20 uur. Want dat is eigenlijk gewoon te weinig voor zo'n baan. Als ik wist dat het te combineren viel, dan had ik die beslissing niet uitgesteld".

Voor de meeste vrouwen heeft de twijfel in verband met werk vooral te maken met gebrek aan goede kinderopvang. Hierbij dient men niet alleen te denken aan opvang buitenshuis zoals crèches en kinderdagverblijven e.d. maar ook aan de eigen partner. Sommige vrouwen willen helemaal geen opvang buiten de deur maar zouden het liefst de verzorging van een kind samen met de partner delen. Bovendien blijkt een belangrijke belemmerende factor de wijze waarop werk is georganiseerd in deze maatschappij.

Materiële belemmeringen

De redenen die tot deze factor behoren zijn overwegend van praktische aard: men heeft niet voldoende inkomsten of geen geschikte woonruimte om voor een kind te kunnen kiezen. Daarnaast blijkt ook de angst dat een kind een ongunstige invloed zal hebben op de relatie met de partner tot deze factor te behoren. Deze redenen zijn door een relatief gering aantal vrouwen genoemd, respectievelijk door 16%, 16% en 5%. Men zou verwachten dat de laatstgenoemde reden zou clusteren met factor vier. De partner wil geen kind of wil te weinig zorgtaken delen. De factorlading op deze factor is echter slechts .21, terwijl deze op factor twee .59 is. Dit betekent dat deze reden vooral samenhangt met de praktische omstandigheden. Naarmate deze minder ongunstig zijn voor de komst van een kind, verwacht men, wellicht daardoor, ook een negatievere invloed op de relatie.

Opzien tegen de verantwoordelijkheid van de opvoeding

De redenen 'het niet verantwoord vinden om een kind op de wereld te zetten', 'opzien tegen de zware verantwoordelijkheid van de opvoeding' en 'een zwakke gezondheid' vormen de derde factor. Vrouwen die opzien tegen de zware verantwoordelijkheid van de opvoeding zijn vaak bang dat ze het allemaal niet aankunnen en vinden het niet verantwoord om een kind op de wereld te zetten. Vooral onzekerheid over de eigen capaciteiten als moeder speelt hierbij een rol. Vaak heeft men angst allerlei dingen verkeerd te zullen doen of vindt men zichzelf niet goed genoeg voor een kind. Sommigen noemen zichzelf labiel of zeggen dat ze zelf nog vreselijk in de knoop zitten. Anderen zijn vooral ook bang dat de hele onderneming een grote mislukking wordt, zoals deze 33-jarige verpleegkundige:

"Ik heb heel lang het gevoel gehad dat ik het niet aan zou kunnen, dat ik niet garant zou kunnen staan voor een goede opvoeding. En ook gewoon de angst dat het een mislukking wordt. Ik bedoel dat je het misschien toch besluit en dan heel erg spijt krijgt en niet meer terug kunt".

Angstgevoelens om dezelfde opvoedingsfouten te maken als de eigen ouders, spelen eveneens een rol. Deze angst heeft dan ook veelal te maken met de eigen opvoeding. Aan deze negatieve jeugdervaringen wordt in het volgende hoofdstuk uitgebreid aandacht besteed.

Partner wil geen kind of wil te weinig zorgtaken delen

De laatste factor bevat slechts twee redenen om geen kind te willen: de partner wil liever geen kind of de partner wil te weinig de verzorging van het kind delen. Bij 15% van deze vrouwen wil de partner geen kind. Het niet samen kunnen delen van verzorging en opvoeding met de partner, speelt bij 8% van de vrouwen een belangrijke rol om niet voor een kind te kiezen. Men wil dit graag samen doen maar verwacht

dat het grootste deel of in ieder geval de eindverantwoordelijkheid toch bij henzelf komt te liggen. Vaak bestaat bij de partner wel de bereidheid om de verzorging en opvoeding te delen, maar is het voor hem onmogelijk om part-time te werken. Echter ook gebrek aan vertrouwen dat de partner zijn belofte over samen delen daadwerkelijk zal nakomen, speelt soms een rol.

Afzonderlijke redenen

Zoals Tabel 11 laat zien is voor 11% van de twijfelaars niet zeker of ze met de partner verder willen en voor 10% van de vrouwen vormt het ontbreken van een vaste partner een reden van twijfel.

Overige redenen

Naast de redenen die uit het survey naar voren kwamen, zijn in de diepte-interviews nog enige andere redenen van twijfel gevonden. Zo blijken sommige vrouwen bang dat men niet voldoet aan de voorwaarden van een goede moeder. Voor sommigen is een goede moeder iemand die altijd aanwezig is voor de kinderen of iemand die de hele dag met een kind bezig is, kortom iemand die veel tijd en aandacht aan het kind besteedt. Dit is echter niet iets wat men zichzelf ziet doen. Vaak is men bang dat men hiervoor niet het geduld kan opbrengen of dat als er eenmaal een kind is, men daar eigenlijk alle tijd en aandacht aan wil besteden, terwijl men tegelijkertijd ook wil blijven werken. Het lijkt alsof bij deze vrouwen een traditionele opvatting over het moederschap, naast andere redenen een rol speelt bij de twijfel.

Ook angst voor zwangerschap en bevalling en een lichamelijk of geestelijk gehandicapt kind, speelt bij enkele vrouwen een rol. Soms heeft men deze angst ontwikkeld door het zien van een film over een bevalling of is in de naaste omgeving sprake van een gehandicapt kind.

Verder blijken angst voor het onbekende en voor verandering in het algemeen en de behoefte om op zeker te spelen, redenen te zijn waarom men twijfelt over het krijgen van een kind.

Tot slot maakt een enkeling zich zorgen of ze de zorg voor een kind ook alleen aan zou kunnen, wanneer de partner weg zou vallen.

Deze bevindingen lijken grotendeels overeen te komen met wat uit eerder onderzoek bekend is over redenen van twijfel en motivatie voor kinderloosheid. Buitenshuis willen blijven werken terwijl men de mogelijkheid om werk en kind te combineren somber inzielt en carrièreplannen zijn de belangrijkste overwegingen om kinderloos te blijven of aan de wenselijkheid van een kind te twijfelen (Den Bandt, 1982; Rubin, 1984). Ook het belang dat men hecht aan een kinderloze levensstijl, met veel vrijheid om te kunnen doen wat men wil, de mogelijkheid van reizen, relatief grote welvarendheid en tijd en ruimte voor het onderhouden van sociale contacten, komt naar voren als overweging om niet te kiezen voor kinderen (Veevers, 1973; Niphuis-Nell, 1981; Den Bandt, 1982). Verder heeft men ook angst dat de komst van een kind een negatieve invloed zal hebben op de relatie. Men is vaak bang dat door een kind een traditionele taakverdeling zal ontstaan of dat men minder tijd zal over hebben voor elkaar (Niphuis-Nell, 1981; Den Bandt, 1982). Tot slot blijkt ook het opzien tegen de zware verantwoordelijkheid van het hebben van een kind een reden om niet voor een kind te kiezen (Niphuis-Nell, 1981).

4.3.2 Redenen waarom vrouwen wel een kind willen

Om te onderzoeken waarom twijfelaars wel een kind zouden willen, werd hun ook een lijst van redenen voorgelegd. Ook hier was het mogelijk meerdere redenen te noemen. De percentages in Tabel 13 geven het aantal vrouwen weer voor wie genoemde redenen een zeer belangrijke of tamelijk belangrijke rol spelen om wel een kind te willen.²

Ook de redenen waarom twijfelaars wel een kind willen, bleken te clusteren in een viertal factoren: (1) stimulering, nieuwheid, pret, (2) de partner wil een kind en een kind ter verrijking van de relatie, (3) relaties in een primaire groep, affectie, en (4) angst zonder kind een buitenstaander te worden. Evenals bij de redenen waarom vrouwen geen kind willen zijn ook hier voor de ontbrekende waarden gemiddelden ingevuld. De factorstructuren met de bijbehorende communaliteiten, eigenwaarden en verklaarde variantiepercentages zijn te vinden in bijlage drie.

Tabel 13: Redenen waarom twijfelaars wel een kind zouden willen

	Twijf. vrouwen (N=183)
Ik vind het leuk een kind te zien opgroeien en zich te zien ontwikkelen	84%
Ik vind kinderen leuk	69%
Ik wil graag zwangerschap en bevalling meemaken	53%
Ik ben bang spijt te krijgen als ik niet kies voor een kind	42%
Mijn partner wil graag een kind	39%
Ik wil meer zin geven aan mijn leven	32%
Ik wil een kind omdat vrienden en kennissen in de omgeving kinderen krijgen	26%
Ik wil op mijn oude dag niet alleen zijn	24%
Ik wil de relatie met mijn partner verrijken	22%
Met een kind heeft iemand me echt nodig	20%

Stimulering, nieuwheid, pret

Deze eerste factor heeft betrekking op het plezier en de nieuwe ervaringen die gepaard gaan met het krijgen en hebben van een kind. Men vindt het vooral een aantrekkelijk idee te zien hoe een nieuw mens zich ontwikkelt en om alle fasen van de ontwikkeling van een kind mee te maken. Het zien opgroeien van een kind lijkt deze vrouwen een heel leuke ervaring, vooral het idee dat het iets is van jezelf dat je ziet opgroeien. Meestal is men zeer nieuwsgierig of men bepaalde eigenschappen zal terugzien in het kind. Sommige vrouwen hebben ook behoefte aan iemand die echt bij hen hoort, de belevenis van een mensje dat een deel van henzelf is. Ook trots zijn op een kind of een kind hebben om mee te pronken speelt bij sommigen een rol.

Zoals Tabel 13 laat zien speelt voor meer dan de helft van de vrouwen het feit dat men graag een zwangerschap zou willen meemaken een belangrijke rol bij hun twijfel. Voor deze vrouwen heeft een zwangerschap een zeer speciale betekenis. Sommigen willen het allemaal weleens meemaken als vrouw, het hele biologische proces. Het lijkt hun heel spannend om te voelen wat er in hun lichaam gebeurt. Enkelens lijkt het

vooral prettig dat men dan volledig in de belangstelling staat en alle aandacht krijgt. Men noemt het heel bijzonder en iets dat waarschijnlijk veel bij je losmaakt. Sommigen vinden het ook zonde om de mogelijkheid om een kind te dragen en te baren, niet te benutten. Bovendien vindt men het ook een hele ervaring om dat samen met de partner mee te maken. Soms worden zwangerschap en bevalling in één adem genoemd, maar de meesten benadrukken alleen de zwangerschap.

Partner wil graag een kind en een kind ter verrijking van de relatie

Een deel van de vrouwen noemt ook het feit dat de partner graag een kind wil als reden waarom zij voor een kind zouden willen kiezen. Sommigen bedoelen hiermee dat ze het heel leuk vinden om van deze partner een kind te hebben. Vaak speelt mee dat men heel nieuwsgierig is naar wat eruit komt en of men karaktereigenschappen van elkaar kan herkennen. Ook vindt men dat een kind een manier is om uitdrukking te geven aan de liefde voor elkaar. Soms heeft men ook het idee dat de relatie goed genoeg is voor een kind, dat men samen iets te bieden heeft.

Er zijn echter ook vrouwen die zelf helemaal niet zo'n behoefte hebben aan een kind, maar die een partner hebben die juist wel graag een kind wil. Sommige van deze vrouwen hebben dan ook geen redenen om een kind te willen. Alleen het feit dat de partner het graag wil, wordt als reden naar voren gebracht om toch een kind te willen.

Relaties in een primaire groep, affectie

Het kind als emotionele oudedagsvoorziening is voor 24% van de vrouwen een zeer belangrijke of tamelijk belangrijke reden om een kind te willen. Vaak vertelt men erbij dat men oudere mensen kent van wie men weet hoe belangrijk de kinderen voor hen zijn en hoeveel vreugde het de eigen ouders doet wanneer de kinderen op bezoek komen. Sommige vrouwen zeggen wel dat het waarschijnlijk maar een idee is dat je alleen zult zijn als je geen kinderen hebt. Vaak speelt het meer als vage voorstelling dat men later zal gaan denken: had ik toch maar kinderen genomen.

Ook het idee dat een kind meer zin geeft aan het leven, wordt als reden genoemd om een kind te willen krijgen. Soms denkt men dat het leven completer en gelukkiger wordt door het vormen van gezin. Soms ook vraagt men zich af of het wel zo leuk is als het leven altijd hetzelfde blijft, in de zin van 'carrière maken, is dat alles?' Anderen vinden dat je aan kinderen iets hebt om voor te leven.

Angst zonder kind een buitenstaander te worden

Voor 42% van de vrouwen speelt de angst dat men later spijt zal krijgen een zeer belangrijke of tamelijk belangrijke rol bij hun twijfel. Verschillende aspecten spelen hierbij een rol. Sommige vrouwen zijn bang dat, wanneer men niet kiest voor kinderen, men op de een of andere manier een buitenstaander wordt. De meeste mensen in de omgeving zullen dan kinderen hebben, en zelf blijft men dan met zijn tweeën over. Soms heeft men het idee dat men eigenlijk iets overslaat en is bang iets kostbaars te missen. Andere vrouwen hebben ook angst om alleen achter te blijven en belangrijke ervaringen niet met anderen te kunnen delen. Men verwacht dat het contact met familie anders zal worden wanneer iedereen een gezinnetje heeft.

Voor anderen is met name de situatie waarin de partner wegvalt en zichzelf alleen over zouden blijven, een reden om voor een kind te kiezen. Het zou dan prettig zijn kinderen te hebben om daar op terug te vallen. Vooral wanneer de partner een stuk ouder is, kan dit aspect een rol spelen. Ook kennen vrouwen soms mensen in de omgeving die spijt hebben dat ze niet aan kinderen zijn begonnen.

Tabel 14: Factoren waarom twijfelaars wel een kind zouden willen

Omschrijving	Factorlading
<i>1. Stimulering, nieuwheid, pret</i>	
Leuk een kind te zien opgroeien en zich zien ontwikkelen	0.85
Graag zwangerschap en bevalling meemaken	0.72
Kinderen zijn leuk	0.64
<i>2. Partner wil kind en een kind ter verrijking van de relatie</i>	
Partner wil graag een kind	0.88
Relatie verrijken	0.84
<i>3. Relaties in een primaire groep, affectie</i>	
Met een kind heeft iemand je echt nodig	0.78
Meer zin geven aan het leven	0.74
Wil op oude dag niet alleen zijn	0.65
<i>4. Angst zonder kind een buitenstaander te worden</i>	
Vrienden/kennissen krijgen kinderen	0.78
Bang om spijt te krijgen als gekozen wordt voor geen kind	0.62

4.3.3 Welke groepen twijfelaars zijn te onderscheiden?

Op grond van de belangrijkste redenen van twijfel die naar voren zijn gekomen in de diepte-interviews zijn verschillende groepen te onderscheiden. Het betreft een globale typering van de groepen: niet alle vrouwen zijn duidelijk in een van de groepen te plaatsen. Dit komt doordat soms meer dan één reden is genoemd als belangrijkste reden van twijfel. Bij deze indeling gaat het dan ook met name om het accent dat wordt gelegd, teneinde inzicht te krijgen in de kern van de ambivalentie-problematiek bij de onderzochte vrouwen. De percentages vrouwen binnen een groep zijn berekend op basis van de belangrijkste reden van twijfel die vrouwen in de diepte-interviews hebben aangegeven.

Bij 20% van de twijfelaars (N=69) is duidelijk sprake van een discrepantie tussen de kinderwens van de vrouw en die van haar partner. Deze vrouwen hebben een kinderwens die tegengesteld is aan die van de partner: of men wil zelf wel een kind maar de partner niet, of men wil geen kind en de partner juist wel. In dit geval weet men in feite wat men zelf wil, maar de opstelling van de partner weerhoudt de vrouw ervan haar keuze zonder meer te kunnen realiseren.

In de ene helft van de gevallen is het de vrouw die een kind wil en de partner niet, terwijl in de andere helft de partner een kind wil en de vrouw niet.

Eveneens bij 20% vormt de moeilijke combinatie van kind en werk de kern van de ambivalentie-problematiek. Welke aspecten hierbij een rol spelen hebben we in paragraaf 4.3.1 reeds gezien. Naast verlies van vrijheid worden ook de angst er alleen voor te staan als de partner wegvalt, opzien tegen de zware verantwoordelijkheid van een kind en de angst geen goede moeder te zijn door enkelen uit deze groep als belangrijke redenen van twijfel genoemd. Bij al deze vrouwen echter ligt het accent duidelijk op de combinatie van kind en werk.

Bij 18% van de vrouwen is de angst de situatie met een kind niet aan te kunnen de belangrijkste reden van twijfel.

Ruim 13% twijfelt vooral aan de wenselijkheid van een kind vanwege het verlies van vrijheid die deze keuze voor hen betekent. Hoewel deze reden door meer dan de helft van de twijfelaars is genoemd als een van de redenen die een rol spelen bij hun twijfels, blijkt dus uit de diepte-interviews dat dit aspect voor een veel geringer deel van de vrouwen tot de kern van de problematiek behoort.

Tot slot is er een vijfde groep vrouwen, voor wie de kern van de ambivalentie--problematiek gevormd wordt door andere dan de hiervoor genoemde redenen. Voorbeelden van deze redenen zijn: angst voor zwangerschap en bevalling, twijfels aan de eigen geschiktheid als moeder, het ontbreken van een partner en financiële redenen.

4.3.4 Verschillen deze motieven met de motieven van niet-twijfelaars?

In hoeverre hebben vrouwen die twijfelen nu andere redenen waarom ze wel of geen kind willen dan vrouwen die niet met deze vraag worstelen? Het is niet ondenkbaar dat onze onderzoeksgroep een ander belang hecht aan bepaalde redenen om te kiezen voor wel of geen kind. Om deze vraag te kunnen beantwoorden zijn de vrouwen die op dit moment twijfelen wat betreft de motivatie voor het ouderschap respectievelijk voor kinderloosheid vergeleken zowel met vrouwen die zeker weten dat ze een kind willen als met vrouwen die kiezen voor kinderloosheid.

De eerste vergelijking betreft de vrouwen die op dit moment twijfelen ($N=41$) met kinderloze vrouwen die een kind willen ($N=108$). De tweede vergelijking betreft vrouwen die op dit moment twijfelen ($N=41$) met vrouwen die bewust kiezen voor kinderloosheid ($N=28$). Twijfelaars konden op dit punt niet worden vergeleken met vrouwen met kinderen die zonder twijfel voor het moederschap kozen, omdat deze groep niet is onderzocht op ouderschapsmotivatie.

Verskil twijfelaars en vrouwen die een kind willen

Vergelijken we twijfelaars met vrouwen die een kind willen, dan blijkt de motivatie voor het ouderschap te verschillen. Twijfelaars willen minder vaak een kind omdat men het zo leuk vindt een kind te zien opgroeien en te zien hoe het zich ontwikkelt of gewoon omdat kinderen leuk zijn ($t=3.23$, $p<.01$; $t=5.31$, $p<.001$). Ook het willen meemaken van een zwangerschap en bevalling is voor de twijfelaars minder een reden ($t=2.64$, $p<.01$). Dit geldt tevens voor de overweging dat met een kind iemand je echt nodig heeft en een kind meer zin geeft aan het leven ($t=4.29$, $p<.001$; $t=2.39$, $p<.05$).

Ook het feit dat de partner graag een kind wil is voor de twijfelaars minder een reden om voor een kind te kiezen ($t=4.54$, $p<.001$).

Angst voor spijt als men niet voor een kind kiest of dat men alleen zal zijn op de oude dag, blijkt voor beide groepen geen verschil op te leveren. Dat vrienden en kennissen kinderen hebben gekregen en dat men vindt dat een kind de relatie met de partner zal verrijken, onderscheidt beide groepen evenmin. Dit betekent dat de meeste van de onderzochte aspecten van ouderschapsmotivatie voor twijfelaars minder een reden zijn om een kind te kiezen dan voor vrouwen die niet twijfelen en een kind willen.

Verskil twijfelaars en vrijwillig kinderlozen

Wanneer we de redenen van twijfelaars om geen kinderen te willen vergelijken met die van vrouwen die kiezen voor kinderloosheid, blijkt minder verschil. Het enige aspect waarop twijfelende vrouwen zich onderscheiden van vrouwen die kiezen voor kinderloosheid, is de combinatie van kind en werk. Dit is voor de twijfelaars een belangrijker reden om niet voor een kind te kiezen dan voor vrouwen die kiezen voor kinderloosheid ($t=-2.17$, $p<.05$). Dit betekent dat twijfelaars vaker eventueel van een kind willen afzien omdat ze het moeilijk vinden om de zorg voor een kind te combineren met werk buitenshuis, terwijl bij vrijwillig kinderlozen andere redenen belangrijker zijn voor hun keuze.

4.3.5 Wat maakt de keuze zo moeilijk?

Ruim een vijfde van de vrouwen vindt de beslissing vooral zo moeilijk vanwege de grote consequenties die de keuze voor een kind voor hun eigen leven heeft. Vaak verwacht men dat het leven heel anders zal worden vanwege de moeilijke combinatie van buitenshuis werken en een kind. Zoals een 30-jarige chemisch analiste aangeeft, die indien ze hier een oplossing voor had gezien de beslissing niet had uitgesteld. Ze heeft inmiddels besloten een kind te krijgen maar ze heeft nog geen oplossing gevonden voor de opvang van haar kind.

"Omdat het een zeer ingrijpende beslissing is. Het is natuurlijk niet de eerste keer dat je zo'n beslissing neemt: als je voor een baan of een opleiding kiest, weet je ook niet wat je te wachten staat, dan kies je ook voor iets onbekends. Dus je neemt wel vaker beslissingen waarvan je eigenlijk niet kunt overzien waarvoor je kiest. Maar ik heb er vooral zo eindeloos over gedaan, omdat het zoveel consequenties heeft voor mijn leven. Bovendien is het zo dat wij bijzonder happy zijn met het leven dat wij nu leiden. En dan komt toch op een gegeven moment een moment waarop je zegt van ja, zal dat wel altijd zo blijven? En niet dat je twijfelt aan die relatie maar..."

Ook bedoelt men met grote consequenties voor het eigen leven, de enorme verantwoordelijkheid die de opvoeding van een kind met zich meebrengt. Zo zegt iemand:

"Het beïnvloedt je leven natuurlijk gigantisch, je krijgt natuurlijk toch een heel ander leven door de verantwoordelijkheid en de zorg. Het is nog helemaal niets en het kan niets, en is helemaal afhankelijk van je".

Door anderen is vooral het definitieve karakter van het besluit benadrukt, als juist datgene wat de beslissing zo moeilijk maakt. Een kind is iets waar je je hele leven aan vast zit. Het is een beslissing die je niet zomaar kan nemen, want als je de verkeerde beslissing neemt kan je niet meer terug. Het wordt een zeer rigoureuze beslissing genoemd omdat je kiest voor de rest van je leven.

"Omdat het toch blijvend is, waar je een verantwoording over moet dragen en dat hoeft je over een ding niet. Kijk als je een ding koopt en je vindt het niet leuk meer of het staat je niet meer aan, dan doe je het gewoon weg, maar een kind kan je niet wegdoen. Dat kan je natuurlijk wel ergens heen brengen, maar dat vond ik toen en nou nog onmenselijk, als je toch voor

een kind gekozen hebt dan zal je daar toch voor moeten opdraaien en voor moeten opkomen".

Ook wordt door enkelen benadrukt dat het een beslissing betreft die je niet kunt overzien: je weet niet waar je aan begint.

"Nou als je er goed over na gaat denken, wil ik het wel, wil ik het niet.... Ik maak me nu niet zo'n zorgen dat ik het niet zou kunnen, maar het willen. Dat is nou juist het punt. Dat is gewoon heel moeilijk, je hebt het nooit meegemaakt. Je hebt wel voor andere kinderen gezorgd, maar je hebt het nooit in je eigen situatie meegemaakt. Dan is heel moeilijk te zeggen, waarom je het wel of niet zou willen. Je zou eigenlijk nooit kunnen zeggen 'ik wil het pertinent niet, want je weet het helemaal niet'".

Het kan ook betekenen dat men nostalgisch terugblijkt naar vroeger toen er nog geen sprake was van kiezen voor kinderen, zoals deze vrouw aangeeft:

"Ja, het is niet te berekenen, het is zo vaag eigenlijk. Dat heb ik weleens gezegd, vroeger kon je niet kiezen, je kreeg ze of je kreeg ze niet. Nu kun je ervoor kiezen of je ze niet wil en of je ze wel wil. En het is nog maar afwachten of je ze wel kunt krijgen. Ik denk dat ik duidelijk in die tijd had moeten leven. Je krijgt ze en dan had ik er misschien met zes gezeten. Ja ik vind het echt heel moeilijk want ik moet kiezen".

Er zijn ook enkele vrouwen die het met name zo'n moeilijke beslissing vinden omdat men überhaupt moeite heeft met het nemen van beslissingen.

"Het is zo'n moeilijke beslissing omdat ik van nature te besluiteloos ben. Dat vind ik heel erg jammer van mezelf. Die grote onzekerheid en besluiteloosheid. Ik zou wel willen dat ik gewoon normaal beslissingen kon nemen en daar ook achter kon staan. Maar dat komt denk ik omdat ik niet weet wat ik wil, dat niet duidelijk voor me zie".

Anderen vinden het vooral zo moeilijk omdat de partner iets anders wil dan zijzelf willen.

"Omdat ik moest kiezen tussen mijn eigen behoefte en de behoefte van mijn ex-man en dat vond ik een heel moeilijke beslissing. Nu kan ik zien dat het zo ligt maar dat had ik toen niet. Ik had toen iets van, ik wil hem niet kwijt, koste wat het kost wil ik hem niet kwijt, want hij hoort bij me. En nu denk ik, je koos gewoon niet voor jezelf. Als je zelf wat wil dan moet hij maar zien wat hij ermee doet, maar dat durfde ik toen niet en dat maakte het zo moeilijk".

Ook zijn er enkele vrouwen die vooral benadrukken dat het zo moeilijk is omdat het een beslissing is over het leven van een ander mens.

"Omdat kinderen nergens om vragen. Het heeft niet alleen met mezelf te maken maar ook met het kind wat ik op de wereld zet. Ik kan kiezen voor een bepaalde baan, dat is alleen mijn pakkie-an en als het dan tegenvalt dan heb ik daar de pech van. Maar valt mij het kind tegen, dan heb ik daar niet alleen pech van, daar heeft het kind net zo hard pech van".

Een enkeling vindt dat ze ook moet kunnen verantwoorden naar het kind toe waarom het op de wereld gezet is. Soms heeft dit duidelijk met een eigen levensgevoel te maken, zoals deze vrouw vertelt:

"Ik bedoel met name dat ik kinderen wil kunnen verantwoorden waarom zij ter wereld zijn. Als kinderen naderhand tegen mij zeggen: "Mam, ik ben helemaal niet gelukkig of ik wou dat ik nooit geboren was". Ik wilde daar wel een antwoord op kunnen geven. Dat heeft veel te maken met mijzelf. Het heeft jaren geduurd voor ik echt kon zeggen vanuit diep in mijn hart, ik ben echt blij met mijn eigen leven, ik ben echt blij dat ik geboren ben. Hoe wil ik, als ik alleen maar kan accepteren dat ik er ben en dat ik er iets van moet maken, dan mis ik net die vonk om ècht.... waarvan ik kan zeggen, het leven is ècht de moeite waard om te leven en daarom wil ik jou geboren laten worden. Dat was voor mij in essentie het gevoel van, als ik dat zelf niet zo kan ervaren, als ik zelf niet tegen mijn kind kan zeggen van het leven is de moeite waard, hoe kan ik dan in hemelsnaam een kind ter wereld brengen en zeggen ga het leven maar in".

Samenvattend: de keuze voor wel of geen kind blijkt voor twijfelaars vooral zo moeilijk vanwege de consequenties van de keuze voor de inrichting van het eigen leven, het definitieve karakter van de keuze, de onzekerheid die met de keuze gepaard gaat, het feit dat men geen helderheid kan krijgen over wat men zelf wil, en het besef dat realisering van de eigen wensen er wellicht toe leidt dat men de partner verliest. Duidelijk blijkt wat het voor deze vrouwen betekent om wel of niet te kiezen voor een kind, en hoe deze keuze kan ingrijpen in hun persoonlijk leven.

4.3.6 Waarom is de twijfel een probleem?

Voor een deel van de vrouwen vormt de twijfel vooral een probleem omdat men een sterke behoefte heeft aan zekerheid. Men wil er zeker van zijn dat een kind datgene is wat men wil voordat men de beslissing neemt.

"Ik weet dat ik heel vaak dacht van ik weet niet wat ik wil. Hoe kan ik nou weten wat ik wil, als ik niet weet wat het is. Dat heeft te maken met mezelf, dat je op zeker wilt spelen en dingen die je doet heel goed wil doen. Liever een opdracht niet accepteren als je denkt, nou ik weet niet of ik dat wel kan doen. Als ik het doe, dan wil ik het voor 100% goed doen".

Ook de angst voor een gehandicapt kind of voor de bevalling is door sommigen genoemd als juist datgene waarom de twijfel zo moeilijk is. Voor vrouwen die vooral twifelen doordat hun partners een kinderwens hebben die tegengesteld is aan die van henzelf, is het met name de afhankelijkheid van de partner voor wat betreft deze keuze die het zo moeilijk maakt.

Bovendien maakt de tijdsdruk waaronder de beslissing genomen moet worden het voor sommigen extra moeilijk. Hierbij speelt niet alleen leeftijd een rol, maar ook de ervaring van sommige vrouwen dat hun leven als het ware stagneert, op een dood punt is beland. Er kunnen vaak geen andere belangrijke keuzen worden gemaakt zonder eerst duidelijkheid over de vraag of men wel of niet een kind wil (bijv. cursus volgen op werk, andere werktijden of aan opleiding beginnen e.d.). Ook een situatie van langdurige werkloosheid kan het voor sommigen erg moeilijk maken: men ervaart de situatie als uitzichtloos en heeft niet voldoende financiële middelen om een kind te

kunnen onderhouden. Tot slot zijn er enkele vrouwen die hun twijfel vooral als probleem ervaren omdat ze eigenlijk helemaal niet begrijpen waarom ze nou eigenlijk twijfelen.

Een kwart van de vrouwen (N=183) vindt het niet kunnen kiezen niet zo problematisch. Belangrijk hierbij is, zo blijkt uit de diepte-interviews, de mogelijkheid om over de keuze te kunnen praten, vooral met de eigen partner. Enkel ervaren hun twijfels juist als positief: men vindt het prettig nog met het idee te kunnen spelen en geen beslissing te hoeven nemen. Sommigen verwachten wel dat het in de toekomst een probleem kan worden. Leeftijd speelt hierbij een rol zoals het volgende citaat weergeeft:

"Nee, ik denk dat het pas komt als ik 35 ben, en dus moet kiezen, en dan nog niet de keuze heb gemaakt. Ik denk dat het dan wel heel moeilijk wordt. Zo'n laatste-kansmoeder noemen ze dat geloof ik. Ik heb weleens het idee dat ik dat misschien nog wel word ook".

Samenvattend: de twijfel vormt vooral een probleem vanwege de behoefte aan zekerheid, de afhankelijkheid voor wat betreft deze keuze van de partner, de tijdsdruk die vrouwen ervaren vanwege hun leeftijd, de uitzichtloosheid van langdurige werkloosheid, of omdat men eenvoudig niet begrijpt waarom men geen keuze kan maken. Met name de sterke behoefte aan zekerheid (voor 100% zeker weten dat dit is wat ik wil) blijkt ook uit ervaringen in de hulpverlening met vrouwen die ambivalentie ervaren over het krijgen van een kind (Stam, 1991).

4.4 SAMENVATTING EN CONCLUSIE

De keuze voor 'wel of geen kind' leidt bij één op de zes à zeven Nederlandse vrouwen in de leeftijd van 20 tot en met 40 jaar tot langdurige twijfel: gemiddeld tobben deze vrouwen er zo'n drieëneenhalf jaar over. Voor driekwart van de vrouwen vormt de twijfel daadwerkelijk een probleem en de helft heeft weleens het gevoel dat men er niet uitkomt. De omvang van de ambivalentie, de lengte van de duur van de twijfel en het percentage vrouwen dat de twijfel als probleem ervaart, wijzen in de richting van een nieuw maatschappelijk probleem. De wijze waarop vrouwen de keuze beoordelen en waarderen zoals blijkt uit de redenen van twijfel, geeft duidelijk aanwijzingen over de risico's die de ene dan wel de andere optie voor hen met zich meebrengt.

De motivatie voor ouderschap of kinderloosheid van twijfelaars en niet-twijfelaars verschillen. Twijfelaars zijn minder geneigd voor een kind te kiezen omdat kinderen zo leuk zijn en het leuk is ze te zien opgroeien, men graag een zwangerschap en bevalling zou willen meemaken, een kind meer zin geeft aan het leven of dat wanneer men een kind heeft, iemand je echt nodig heeft. Aan de andere kant zijn twijfelaars vaker geneigd niet voor een kind te kiezen vanwege de moeilijke combinatie van het hebben van een kind met werk en/of studie.

De keuze voor het al dan niet krijgen van een kind brengt voor twijfelaars risico's met zich mee voor belangrijke doelen in hun leven. Vrouwen zijn bijvoorbeeld bang dat ze, wanneer ze kiezen voor een kind, hun baan buitenshuis zullen moeten opgeven of ze zien op tegen het geregeld en georganiseerd dat 'De combinatie' met zich meebrengt. Ook is er angst om door de komst van een kind een groot deel van de persoonlijke vrijheid te verliezen. Als de partner een tegengestelde kinderwens heeft, zijn vrouwen

soms bang hun partner te verliezen als ze voor zichzelf kiezen. Anderen zijn onzeker over hun eigen capaciteiten als moeder of zijn bang dezelfde opvoedingsfouten te zullen maken als de eigen ouders. Ook zijn er angsten voor zwangerschap en bevalling, verandering of het onbekende in het algemeen. Naast al deze angsten zijn er ook enkele praktische redenen van twijfel: men heeft geen partner of heeft financiële redenen. Uit dit overzicht blijkt dat belangrijke doelen van deze vrouwen worden bedreigd door de komst van een kind, namelijk: hun baan buitenshuis, de persoonlijke vrijheid, de relatie met de partner, de interne consistentie (in geval een vrouw bang is de opvoeding niet aan te kunnen). Belangrijke doelen die worden bedreigd als men niet kiest voor een kind zijn grotendeels samen te vatten als: relaties in een primaire groep, affectie, stimulering, nieuwheid, pret, de status van volwassene en sociale identiteit.

Zowel de keuze voor wel een kind als die voor geen kind vormt een bedreiging van belangrijke doelen in het leven van deze vrouwen. De beslissing blijkt vooral zo moeilijk vanwege de grote consequenties voor het eigen leven, het definitieve karakter van de keuze, de onzekerheid, het feit dat men niet duidelijk voor zich ziet wat men wil, men wellicht de partner kwijtraakt, of omdat men eenvoudig niet begrijpt waarom men geen besluit kan nemen.

Hoofdstuk 5

ACHTERGRONDEN VAN DE AMBIVALENTIE

5.1 INLEIDING

Wie zijn die twijfelaars eigenlijk? Gaat het vooral om vrouwen die overal een probleem van maken en in het algemeen moeilijk beslissingen kunnen nemen en daarom zo twijfelen? Of zijn het vrouwen die wel weten dat ze een kind willen maar van wie de partner geen kind wil, of vrouwen wier relatie niet al te best is? Misschien hecht men wel bijzonder veel waarde aan het buitenshuis werken en twijfelt men eraan of dit te combineren is met het hebben van een kind?

Een belangrijke vraag in dit onderzoek is welke persoons-, sociale omgevings- en maatschappelijke omgevingsfactoren een rol spelen bij de ambivalentie. Hangt twijfel over het krijgen van kinderen vooral samen met de persoonlijkheid van vrouwen, met de relationele sfeer en/of met het voortschrijdende emancipatieproces en de maatschappelijke omstandigheden? In dit hoofdstuk worden de resultaten gepresenteerd met betrekking tot de factoren die samenhangen met de ambivalente kinderwens. Evenals in hoofdstuk vier zal afwisselend gebruik worden gemaakt van gegevens uit het survey en de diepte-interviews.

De indeling van het hoofdstuk is als volgt. In paragraaf 5.2 worden allereerst enkele sociaal-demografische factoren van twijfelaars weergegeven. Vervolgens worden in paragraaf 5.3, 5.4 en 5.5 de verschillende factoren besproken die naar verwachting samenhangen met de ambivalentie. Besloten is om de beïnvloedende factoren gegroepeerd weer te geven in persoonsfactoren (paragraaf 5.3), sociale omgevingsfactoren (paragraaf 5.4) en maatschappelijke contextfactoren (paragraaf 5.5). Vervolgens wordt in paragraaf 5.6 aandacht besteed aan het gewicht van de verschillende beïnvloedende factoren en aan de samenhang tussen verschillende factoren en de aard, ernst en duur van de twijfel anderzijds. Het hoofdstuk sluit af met een samenvatting en conclusie.

5.2 SOCIAAL-DEMOGRAFISCHE KENMERKEN

In deze paragraaf komen enkele sociaal-demografische factoren van de twijfelaars aan de orde. Het betreft algemene achtergrondgegevens die samen een eerste indruk geven van de groep twijfelaars. Hoewel arbeidsparticipatie hier ook bij hoort, is besloten om dit gegeven in paragraaf 5.3 te bespreken samen met de werkmotivatie en werkambitie van vrouwen. Daar worden de factoren besproken die betrekking hebben op datgene wat vrouwen belangrijk vinden, op voor hen belangrijke waarden en doelen.

Leeftijd

Zoals uit Tabel 16 blijkt gaat het vooral om wat jongere vrouwen. Van alle vrouwen die op dit moment twijfelen is 76% dertig jaar of jonger. De meeste twijfelaars (56%) zijn te vinden in de leeftijdscategorie van 26 tot 30 jaar.

Tabel 15: *Leeftijd van twijfelaars in het verleden*

	(N=142)
21-25 jaar	15%
26-30 jaar	22%
31-35 jaar	44%
36-40 jaar	19%
Totaal	100%

Tabel 16: *Leeftijd van twijfelaars in het heden*

	(N=41)
21-25 jaar	20%
26-30 jaar	56%
31-35 jaar	17%
36-40 jaar	7%
Totaal	100%

Bij de interpretatie van de percentages voor twijfelaars in het verleden dient men er rekening mee te houden, dat deze betrekking hebben op de leeftijd op het tijdstip van het onderzoek en niet op de leeftijd ten tijde van de twijfel. Ondanks dat blijkt ook uit deze gegevens dat de meerderheid van de vrouwen voor de leeftijd van 35 jaar twijfelt over het krijgen van kinderen.

Van de totale groep twijfelaars is de gemiddelde leeftijd 30,5 jaar. De gemiddelde leeftijd van vrouwen die in het verleden hebben getwijfeld is 31 jaar, van vrouwen die nu twijfelen is die 28 jaar. Van de groep die nu twijfelt is driekwart 30 jaar of jonger. Hiervan is een ruime meerderheid tussen de 26 en 30 jaar. Van de rest is 7% 36 jaar of ouder. Vrouwen die in het verleden twijfelden krijgen hun eerste kind op gemiddeld 28,5 jarige leeftijd, zoals we in hoofdstuk zes zullen zien. Dit komt dus overeen met de gemiddelde leeftijd van deze groep ten tijde van het onderzoek.

Men kan dan ook concluderen dat deze problematiek zich zeker niet alleen bij vrouwen achter in de dertig voordoet. Integendeel, de meeste vrouwen worstelen reeds veel eerder met dit probleem.

Burgerlijke staat

Zijn het met name gehuwde vrouwen die twijfelen of heeft de meerderheid een andere samenlevingsvorm? Of zijn het juist vooral vrouwen zonder vaste partner? Kinderen krijgt men meestal plaats in een relatie met een partner. Ook worden nog steeds de meeste kinderen in een huwelijkse relatie geboren worden (90%). Er is dan ook gevraagd naar de burgerlijke staat ten tijde van de twijfel. Tabel 17 laat zien dat de meeste twijfelaars te vinden zijn onder vrouwen die samenwonen met een vaste partner. Ruim een op de drie van de samenwonende vrouwen heeft ooit getwijfeld

over het krijgen van kinderen. Ook vrouwen die niet samenwonen met hun partner en vrouwen die geen partner hebben, twijfelen in verhouding vaker.

Tabel 17: *Burgerlijke staat*

	Twijf. (N=183)	Geen twijf. (N=790)	Totaal (N=973)
Gehuwd (N=728)	14%	86%	100%
Samenwonend met vaste partner (N=98)	39%	61%	100%
Vaste partner, niet samenwonend (N=55)	33%	67%	100%
Geen partner (N=90)	26%	74%	100%

Opleidingsniveau

Het opleidingsniveau is vastgesteld aan de hand van de hoogste voltooide opleiding. Vrouwen die op dit moment twijfelen (N=41) blijken gemiddeld hoger opgeleid dan vrouwen die niet twijfelen (N=136, $t=6.50$, $p<.001$). Tabel 19 laat zien hoe groot het percentage twijfelaars is van de totale groep twijfelaars (N=183) dat men aantreft binnen de verschillende opleidingsniveaus. Het blijkt dat ruim een op de drie hoog opgeleide vrouwen twijfelt over het krijgen van kinderen. Dit is tweemaal zoveel als bij de middencategorie en zelfs vijfmaal zoveel als bij de laag opgeleiden. Dit betekent dat twijfel met name een probleem is van hoog opgeleide vrouwen. Maar ook een op de vijf middelbaar opgeleiden heeft moeite met deze keuze. Daarentegen is het bij laag opgeleide vrouwen nog een vrij zeldzaam verschijnsel: slechts een op de dertien van deze vrouwen twijfelt over de vraag 'wel of geen kinderen'.

Tabel 18: *Opleidingsniveau*

	Twijf. (N=183)	Geen twijf. (N=790)	Totaal (N=973)
Laag (N=271)	8%	92%	100%
Middelbaar (N=537)	20%	80%	100%
Hoog (N=137)	41%	59%	100%

5.3 PERSOONSFACTOREN

In deze paragraaf komt aan de orde welke persoonsfactoren de beoordeling en waardering van de keuze voor wel of geen kind beïnvloeden. Het gaat enerzijds om factoren waaruit blijkt wat vrouwen belangrijk vinden, wat belangrijke waarden en doelen voor hen zijn, anderzijds om het algemeen welbevinden en de besluitvaardigheid van vrouwen. Achtereenvolgens wordt aandacht besteed aan: arbeidsparticipatie, werkmotivatie, werkambitie, opvattingen over sekserollen en moederschap, de mate van zelfstandigheid in relaties, het algemeen welbevinden en de besluitvaardigheid.

5.3.1 Buitenshuis werken, werkmotivatie en werkambitie

Zijn het nu vooral vrouwen met een sterke gerichtheid op werk buitenshuis? Om dit te onderzoeken zijn verschillende vragen gesteld over het hebben van betaald werk. Er is niet alleen onderzocht of men betaald werk verricht, maar ook hoeveel uur per week men werkt en hoeveel uur men zou willen werken. Tevens is gekeken naar de motivatie die men heeft om betaald te werken en de waarde die men hecht aan het hebben van een betaalde baan. Deze vragen hebben alle betrekking op de huidige situatie. De gegevens die hier worden gepresenteerd hebben dan ook alleen betrekking op de vrouwen die op dit moment twijfelen ($N=41$). Deze groep wordt vergeleken met vrouwen die niet getwijfeld hebben en een kind willen, maar nog geen kind hebben. Dit betrof in de steekproef een groep van 136 vrouwen.

Er bestaat geen verschil tussen beide groepen in het percentage vrouwen dat betaald werk verricht (73%). Deze groepen verschillen ook niet wat betreft het aantal uren dat men aan betaald werk besteedt. Dit geldt tevens voor het aantal uren dat men aan werk zou willen besteden.

Ook de werkmotivatie van de huidige twijfelaars wijkt niet af van die van de niet-twijfelaars zonder kind. Beide groepen hechten wat betreft hun werkmotivatie evenzeer waarde aan de onderzochte aspecten:

- Ik vind dat ik voor mijzelf moet kunnen zorgen
- Om het geld
- Om de sociale contacten
- Omdat men mij daar nodig heeft
- Omdat het interessant en leuk werk is

Wat betreft de waarde die men hecht aan het hebben van betaald werk, blijkt tevens geen verschil tussen deze groepen. Vruut de meeste vrouwen vinden het zeer belangrijk tot tamelijk belangrijk om een betaalde baan te hebben (92% van de twijfelaars en 86% van de niet-twijfelaars).

Ook de werkambitie is alleen bekeken voor de vrouwen die op dit moment twijfelen. Wanneer men deze groep ($N=41$) vergelijkt met vrouwen die niet twijfelen en geen kind hebben ($N=136$), dan blijkt dat er bij de groep twijfelaars sprake is van een sterkere werkambitie. Men vindt het belangrijker dan vrouwen die niet twijfelen, om hogerop te komen in het werk ($t=-2.31$, $p<.05$). Uit de diepte-interviews blijken de belangrijkste redenen te zijn waarom men hogerop wil komen vooral de uitdaging en de kans op ontplooiing die het werk dan biedt. Zo zegt men bijvoorbeeld graag werk te willen waar het hoofd bij nodig is. De volgende redenen kwamen onder andere in de diepte-interviews naar voren: moet mijzelf kunnen bedruipen later, heb eigen bedrijf, meer verantwoordelijkheid, graag elke keer stapje hoger, afwisseling en ontwikkeling. Men kan dan ook concluderen dat deze vrouwen het belangrijker vinden om iets te bereiken in hun werk dan vrouwen die niet twijfelen (zie ook Van Luijn, 1990b).

Samenvattend: twijfelaars hebben een sterkere werkambitie dan niet-twijfelaars. Daarentegen hebben ze niet vaker een betaalde baan, werken niet meer uren betaald en zouden ook niet meer uren betaald willen werken, dan vrouwen die niet twijfelen. Ook onderscheidt men zich niet door de waarde die men hecht aan het hebben van betaald werk of door een andere motivatie om betaald werk te verrichten. Men kan dan ook

concluderen dat twijfelaars zich wel van anderen onderscheiden door hun werkambitie, maar niet door een sterkere of andere gerichtheid op betaald werk.

5.3.2 Opvattingen over sekserollen en moederschap

Opvattingen over sekserollen spelen een belangrijke rol ter verklaring van vruchtbaarheidsgedrag (Thorton & Camburn, 1979; Den Bandt, 1982; Scott & Morgan, 1983). Opvattingen over moederschap hangen samen met de ervaring van een dilemma met betrekking tot het combineren van betaald werk met de zorg voor kinderen (Wilbrink-Griffioen, Vliet & Elzinga, 1987). In deze paragraaf wordt aandacht besteed aan opvattingen over sekserollen en moederschap. In hoeverre hebben twijfelaars andere opvattingen dan niet-twijfelaars? Ook komen wensen van twijfelaars met betrekking tot de taakverdeling met de partner aan de orde.

Opvattingen over sekserollen

Geëmancipeerde vrouwen vinden het belangrijk dat de sociale en maatschappelijke verschillen die op grond van het biologische verschil tussen mannen en vrouwen bestaan, afnemen. Deze vrouwen hebben dan ook over het algemeen minder rigide opvattingen over sekserollen dan niet-geëmancipeerde vrouwen. In dit onderzoek is daarom een schaal opgenomen die de mate van sekserolrigiditeit meet (Vennix, 1983). Aan alle vrouwen zijn zeven uitspraken met een emancipatorisch karakter voorgelegd, met de vraag aan te geven in hoeverre zij het met deze uitspraken eens waren (de uitspraken zijn te vinden in hoofdstuk drie). Het blijkt dat vrouwen die op dit moment twijfelen ($N=41$) meer instemmen met deze uitspraken dan vrouwen die niet twijfelen en nooit getwijfeld hebben ($N=790$, $t=-6.60$, $p<.001$). Men kan dan ook concluderen dat minder sekserolrigide opvattingen deze groep vrouwen kenmerken: men hecht grote waarde aan het afnemen van de sociale en maatschappelijke verschillen tussen mannen en vrouwen.

Taakverdeling met de partner

In het survey-gedeelte is nagegaan hoe belangrijk twijfelaars het vinden om de verzorging van een kind samen met hun partners te delen. Van de vrouwen die op dit moment twijfelen ($N=41$) vindt 88% het zeer belangrijk tot tamelijk belangrijk, dat de partner een flink deel van de verzorging van het kind op zich neemt (68% vindt dit zeer belangrijk). Twijfelaars ($N=41$) hechten een grotere waarde aan dit aspect dan vrouwen die niet twijfelen en geen kind hebben ($N=136$, $t=2.55$, $p<.05$). Ook uit de diepte-interviews blijkt dat twijfelaars de taakverdeling met betrekking tot de verzorging en de opvoeding van het kind het liefst gelijkelijk zouden willen verdelen. In de diepte-interviews is gevraagd: "wat vindt u een goede vader?" Uit de beantwoording van deze vraag komt naar voren welke verwachtingen twijfelaars hebben van de partner als vader. Bijna driekwart van de vrouwen (73%) antwoordt op deze vraag: "hetzelfde als een goede moeder." Vaak geeft men er verduidelijkingen bij, als: een goede vader moet ook tijd hebben voor de kinderen; je behoort er allebei te zijn; een vader is niet alleen iemand die voor de centen zorgt want met hem heb je geen contact. Eén respondente formuleert het als volgt:

"Dat komt op hetzelfde neer voor mij, een goede moeder en een goede vader. Ik denk dat ik graag gewild zou hebben dat mijn vader dezelfde rol als mijn moeder had vervuld. Dus ook iemand die je kunt vertrouwen, tegen wie je alles kunt zeggen en die je ook vrij laat op zijn tijd."

En een ander:

"Eigenlijk iemand die hetzelfde doet als een goede moeder, dezelfde betrokkenheid en dezelfde zorg."

Ook de rest van de vrouwen benadrukt dat een goede vader iemand is die zich ook met de kinderen bezighoudt. Hiermee bedoelt men niet alleen met het kind spelen en het ergens mee naar toe nemen, maar vooral zich niet afzijdig houden van de opvoeding, verzorging en huishouding. Een kleine minderheid echter noemt een goede vader vooral ook streng en een steunpilaar: iemand die het kind met raad en daad bijstaat en meer de zakelijke begeleiding voor zijn rekening neemt. Kortom, de meer traditionele, vaderlijke eigenschappen.

Het algehele beeld dat van een goede vader naar voren komt, weerspiegelt echter duidelijk een gelijksoortig beeld als dat van een goede moeder. Dit duidt erop dat die eigenschappen die eertijds bijna uitsluitend werden toegeschreven aan de moeder, nu ook tot het terrein van de vader worden gerekend. Hiermee verliest het beeld van de moeder zijn exclusieve karakter.

De helft van de vrouwen die op dit moment twijfelen, zou ook willen dat de partner 30 uur of minder per week zou werken wanneer er een kind is. Bij niet-twijfelaars geldt dit voor 21%. Dit is een significant verschil ($t=2.59$, $p<.05$). Ruim de helft van de twijfelaars (58%) die wenst dat de partner 30 uur of minder gaat werken, denkt ook dat de partner daartoe bereid is. Een kwart zou willen dat de partner tussen de 32 en 39 uur per week zal gaan werken en men denkt ook dat de partner hiertoe bereid is. Twijfelaars en niet-twijfelaars verschillen niet wat betreft hun inschatting van de bereidheid van hun partners om het aantal uren te werken dat zij zouden willen. Ruim driekwart van de vrouwen die nu twijfelen ($N=41$) wil blijven werken wanneer er een kind is (27 vrouwen); voor de niet-twijfelaars geldt dit voor 41%. Tabel 19 laat zien hoeveel uren per week men dan het liefst zou willen werken. De tabel heeft betrekking op vrouwen die nu twijfelen en buitenshuis werken ($N=27$). Niet is onderzocht hoeveel uur per week niet-twijfelaars het liefst buitenshuis willen werken als ze een kind zullen hebben.

Tabel 19: Aantal uren dat men wil blijven werken na de komst van het kind

	Twijf. heden ($N=27$)
Minder dan 20 uur	7%
20 uur	52%
21-30 uur	30%
Meer dan 30 uur*	11%
Totaal	100%

*Hiervan wil een vrouw 38 uur werken en twee 40 uur per week

Aan de vrouwen die op dit moment twijfelen (N=41) is gevraagd hoe men de opvang van het kind het liefst zou willen regelen wanneer men een kind heeft. Alleen twijfelaars die willen (blijven) werken (N=32) als er een kind is, hebben deze vraag beantwoord, zoals Tabel 20 laat zien. Deze groep is iets groter dan de groep van 27 uit Tabel 19 (vrouwen met een baan), omdat het hier gaat om vrouwen die werken en willen blijven werken, en om de vijf vrouwen zonder baan die graag willen werken (ook als er een kind is).

Tabel 20: *Hoe zou men opvang het liefst willen regelen indien er een kind is?*

	Twijf. heden (N=32)	Niet-twijf. (N=76)
Met mijn partner werk en zorg voor het kind delen	72%	47%
Met hulp van goede vrienden, burens en/of familie	41%	20%
Betaalde oppas thuis	41%	17%
Kinderdagverblijf	34%	9%
Crèche op werkplek	28%	11%
Kind meenemen naar het werk	19%	5%
Gastouders	9%	0%

Tabel 20 telt niet op tot 100% omdat meerdere mogelijkheden konden worden genoemd. Zoals Tabel 20 laat zien wil bijna driekwart van de vrouwen het liefst dat de partner deelt in de zorg voor het kind. De opvang van het kind zouden de meesten idealiter samen met de partner willen regelen zodat opvang door anderen niet nodig is. Van degenen die opvang door derden wel als ideaal zien, denkt de meerderheid aan betaalde oppas in huis. Ook een kinderdagverblijf of opvang op het werk zou men ideaal vinden. In de diepte-interviews is ook de mogelijkheid van opvang van het kind op het werk van de partner door sommige vrouwen als ideale oplossing naar voren gebracht.

Moederschapsopvattingen

Hoe denken twijfelaars over het moederschap? Opvattingen over het moederschap zijn alleen onderzocht bij de diepte-interviewgroep (N=69) en zijn op twee manieren gemeten. Op de eerste plaats is aan de vrouwen die nog in twijfel verkeerden uit deze groep (N=25) een lijst met 21 uitspraken over het moederschap voorgelegd. Deze lijst meet twee onderscheiden dimensies namelijk: de exclusiviteit van de moeder-kind band en de zelfstandigheid van de vrouw (Knijn en Verheijen, 1988: 115). Op de tweede plaats is aan alle twijfelaars (N=69) de volgende open vraag gesteld: "Wat vindt u een goede moeder?" Omdat de gegevens over de moederschapsopvattingen alleen tijdens de diepte-interviews zijn onderzocht, kunnen we twijfelaars en niet-twijfelaars op dit punt helaas niet met elkaar vergelijken.

Enkele van de gemeten uitspraken op de hierboven beschreven dimensies van exclusiviteit en zelfstandigheid zullen hier kort worden besproken. Met betrekking tot de exclusiviteit van de moeder-kind relatie zijn alle vrouwen zonder uitzondering van mening, dat vaders net zo goed als moeders in staat zijn kleine kinderen te verzorgen en op te voeden en een intieme relatie met hen op te bouwen. Ook vinden veruit de

meesten dat hoewel de vrouw de kinderen krijgt, dat nog niet wil zeggen dat zij ook het best in staat is ze op te voeden en te verzorgen. De meesten zijn het dan ook oneens met de uitspraak, dat vooral heel jonge kinderen in de eerste plaats de liefde en toewijding van hun moeder nodig hebben om goed op te groeien. Niet alleen kan de vader de taken van de moeder overnemen, ook zijn de meesten van mening dat als een kind er aan toe is, een peuterspeelzaal een goede aanvulling kan zijn op de opvoeding thuis. Duidelijk blijkt dat twijfelaars niet van mening zijn dat er een exclusieve moeder-kind band bestaat: de verzorgende en opvoedende taken kunnen evenzeer door anderen dan de moeder worden vervuld.

Met betrekking tot de zelfstandigheid van de vrouw zijn bijna alle vrouwen van mening dat man en vrouw samen moeten afspreken, welke taakverdeling in hun situatie de beste is: de vrouw kan net zo goed kostwinner zijn en de man huisman. De meesten zijn het dan ook oneens met de gedachte dat als een vrouw buitenshuis werkt, ze dan het beste een baan kan nemen die niet teveel tijd en aandacht vraagt met het oog op haar verantwoordelijkheid in het gezin. Met de uitspraak 'ook al heeft een moeder eigen wensen en behoeften, de belangen van het kind gaan altijd voor', is de meerderheid het dan ook oneens.

Wat verstaan twijfelaars nu onder een goede moeder? Deze vraag is gesteld aan alle twijfelaars die hebben deelgenomen aan diepte-interviews (N=69). Vergelijking met niet-twijfelaars is daarom, zoals gezegd, niet mogelijk. Daar er geen verschil werd aangetroffen tussen vrouwen die in het verleden twijfelden en vrouwen die nog in twijfel verkeerden met betrekking tot het beeld van de goede moeder, is besloten deze gegevens gezamenlijk te presenteren. Het beeld dat naar voren komt is gedifferentieerd: het omvat verschillende facetten.

Tabel 21: *Meest genoemde aspecten van goed moederschap*

	Twijfelaars (N=69)
Openstaan voor de signalen van het kind	46%
Iemand die ook haar eigen leven behoudt	27%
Er zijn als het kind je nodig heeft	21%
Kind vrijlaten en ruimte geven om zichzelf te zijn	21%
Liefde als basis	16%
Thuis zijn als het kind thuiskomt	14%
Dingen bespreekbaar maken, uitleggen en niet zomaar opleggen	11%
Consequent zijn	11%
'De goede moeder' bestaat niet	11%

N.B. De tabel telt niet op tot 100% omdat meer dan één aspect genoemd kon worden

Tabel 21 laat zien dat voor bijna de helft van de vrouwen goed moederschap zich vooral kenmerkt door ontvankelijkheid voor datgene wat het kind aangeeft. Een minderheid is van mening dat er zijn als het kind de moeder nodig heeft en in mindere mate thuis zijn als het kind thuiskomt, aspecten zijn van goed moederschap. De meer opvoedkundige aspecten echter zoals het kind de ruimte geven om zichzelf te zijn, dingen bespreekbaar maken en consequent zijn, worden minder vaak genoemd. Aan de andere kant is voor ruim een kwart van de vrouwen een goede moeder iemand die haar

eigen leven behoudt. Kortom, een goede moeder is enerzijds open en ontvankelijk voor het kind, anderzijds dient zij niet volledig opgeslokt te worden door haar moederlijke taken. Het zijn niet zozeer algemene, opvoedkundige ideeën die het beeld van de goede moeder bepalen, maar veeleer de concrete interactie tussen moeder en kind. Centraal hierbij lijkt te zijn het vinden van het juiste evenwicht tussen aandacht voor de behoeften en verlangens van het kind en de eigen behoeften en verlangens.

Bij sommigen klinkt het beeld van 'de goede moeder' door in hun twijfels. Zo zegt een respondente:

"Een kind vereist heel veel aandacht, ik weet niet of ik daar het geduld voor op kan brengen. Ik weet niet of ik die verantwoordelijkheid aan kan. Ik weet niet of ik een geschikt type ben als moeder."

En een ander:

"Ik denk dat ik niet echt een perfecte moeder zou zijn, omdat ik niet heel consequent ben in alles. Als ik een kind zou nemen dan zou ik ook al mijn tijd eraan willen besteden, maar dat zou betekenen dat ik niet meer zou kunnen werken. Op dit moment vind ik dat gewoon heel belangrijk. Ik zou niet de hele dag thuis kunnen zitten met een kind."

Bij deze vrouwen is er duidelijk sprake van een strijdigheid in opvattingen. Aan de ene kant is men van mening dat moeders helemaal beschikbaar dienen te zijn voor hun kind, maar aan de andere kant komt deze houding in conflict met het verlangen naar ruimte voor zichzelf en de eigen ontplooiing. Met andere woorden, de opvattingen over hoe moeders moeten zijn botsen met datgene wat deze vrouwen naast het moederschap eveneens willen. Bij deze twijfelaars lijkt een deel van de twijfel veroorzaakt te worden door de hoge eisen die aan het moederschap worden gesteld. Dat deze nogal geïdealiseerde opvattingen over goed moederschap beïnvloed kunnen zijn door het type moederschap dat zijzelf hebben meegemaakt, blijkt uit het verhaal van een 32-jarige wijkverpleegkundige:

"Toen ik al die redenen opschreef waarom wel en waarom geen kind, kwam ik uiteindelijk terecht bij mijn eigen moeder. Ik denk dat ondanks alle andere factoren, mijn eigen moeder het dichtst bij de gevoelsmatige bezwaren ligt. Ik heb mijn moeder als een heel warme vrouw ervaren, soms weleens teveel van het goede. Ik had bij haar als kind zoiets van, wat jij allemaal voor een ander over kan hebben dat zou ik nooit opgebracht hebben, ik had allang de kont tegen de krib gegooid. Dat zou ik nooit gedaan hebben voor kinderen of voor wat dan ook. Dus ik had zo'n beeld bij haar, zo'n moeder als zij, kan ik nooit worden. Maar ik had toch ook zoiets van als ik moeder wil zijn, dan wil ik ook een moeder zoals zij zijn. Ik wil eigenlijk een hele liefderijke vrouw zijn, die echt een moeder is voor haar kinderen. Dat conflict van als ik moeder wil worden dan wil ik ook een hele goede zijn, dan wil ik zijn zoals zij was, maar tegelijkertijd het gevoel van zoals zij het gedaan heeft, kan ik het niet, en wil ik het ook niet. Er zat iets heel dubbels in. Maar hoe wil ik het dan wel?"

5.3.3 Zelfstandigheid in relaties

Uit de literatuur blijkt dat de keuze voor kinderloosheid of het overwegen hiervan samenhangt met een grote waarde die deze vrouwen hechten aan een gelijkwaardige, niet op traditionele sekserollen gebaseerde relatie met de partner (Niphuis-Nell, 1979; Veenhoven, 1979; Den Bandt, 1982).

De mate van zelfstandigheid in de relatie is gemeten met een drietal uitspraken. Deze uitspraken luiden: (1) Vaak voel ik dat ik niet zonder mijn partner kan leven; (2) Zonder mijn partner zou het leven niet veel zin hebben; en (3) Mijn partner is de drijvende kracht in mijn leven. De vrouwen die op dit moment twijfelen ($N=41$) zijn het vaker oneens met deze uitspraken dan vrouwen die niet twijfelen ($N=136$, $t=2.51$, $p<.05$; $t=4.40$, $p<.001$; $t=3.71$, $p<.001$). Dit duidt erop dat twijfelaars in mindere mate afhankelijk zijn van hun partners dan niet-twijfelaars.

In de diepte-interviews is verder ingegaan op de mate van zelfstandigheid van vrouwen in hun relatie met de partner. Er is gevraagd of men veel samen met de partner doet of meer alleen. Hieruit komt naar voren dat bijna twee derde van de twijfelaars in hun vrije tijd veel samen met hun partners doen, en af en toe wel eens wat alleen. De meesten van hen benadrukken wel dat men er aan hecht ook dingen alleen te doen en 'elkaar wat vrij te laten'. Een derde van de twijfelaars doet het meeste of in ieder geval veel alleen. Soms is men hier niet zo tevreden mee en zou men eigenlijk meer samen willen doen. Drukke werkzaamheden zijn vaak de reden waarom dit niet gebeurt. Anderen zijn juist heel tevreden met de situatie. Men is van mening dat als de een iets niet leuk vindt, je het dan niet moet laten, maar alleen moet doen. Ook het hebben en houden van eigen vrienden wordt benadrukt als reden waarom men ook veel alleen doet. Soms kan dit betekenen dat men door de week niet veel samen doet. Zo zegt een vrouw met een LAT-relatie:

"Dingen ontdekken voor onszelf en dan weer bij elkaar, heel verrijkend".

5.3.4 Algemeen welbevinden en besluitvaardigheid

In hoeverre hangt het twijfelen over het krijgen van kinderen samen met de persoonlijkheid van vrouwen? Zijn het vooral de wat tobberige, besluiteloze vrouwen die blijven twijfelen en geen echte beslissing durven nemen?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden zijn in dit onderzoek het algemeen welbevinden en de mate van besluitvaardigheid onderzocht. Uiteraard kan het zich niet welbevinden ook het gevolg zijn van de twijfel, dit kan echter op grond van onze gegevens niet worden vastgesteld.

Algemeen welbevinden

Om het algemeen welbevinden te onderzoeken, zijn aan alle vrouwen twaalf uitspraken voorgelegd met de vraag aan te geven in hoeverre men het met deze uitspraken eens dan wel oneens was. Deze uitspraken luiden:

- Ik ben vaak gespannen
- Ik voel me vaak neerslachtig
- Ik voel me vaak nutteloos
- Ik ben vaak zenuwachtig

Ik word gauw moe
Ik voel me meestal opgewekt
Ik vind het leven vaak zinloos
Ik sta 's morgens fris en uitgerust weer op
Als ik ergens mee bezig ben, dwalen mijn
gedachten vaak af
Ik vind heel wat geluk in mijn leven
Ik heb een goede gezondheid
Naar mijn gevoel ziet mijn toekomst er
zeer goed uit

Deze uitspraken worden niet anders gewaardeerd door vrouwen die twijfelen dan door vrouwen die niet twijfelen. Verschil in algemeen welbevinden is dan ook geen kenmerk van twijfelaars.

In de diepte-interviews is aan twijfelaars (N=69) gevraagd of ze een beschrijving konden geven van zichzelf. De vraag luidde: 'Kunt u iets vertellen over uzelf, wat voor persoon u bent?' Vervolgens is gevraagd of men tevreden is met het leven, gelukkig en psychisch stabiel is. Als antwoord op deze vraag blijken sommige vrouwen zichzelf te typeren als onzeker, angstig, instabiel en kwetsbaar. Zo zegt een 33-jarige administratief medewerkster:

"Ik ben niet stabiel genoeg, ik zou stabielere willen zijn. Ik zou willen dat ik zelfverzekerder was en beter zou weten wat ik echt wil. Dat is mijn grootste probleem: niet altijd exact weten wat ik wil".

Of deze 28-jarige vrouw:

"Nou ik denk dat ik zelf bijzonder kwetsbaar ben. Ik heb nogal eens last van wegdromen, zeker als ik verliefd word. Daarom ben ik de laatste tijd ook niet meer verliefd geworden. Ik houd het bewust af. Want als ik verliefd word dan laat ik mijzelf helemaal wegglijden, ik ben mezelf niet meer. Alles wordt bepaald door degene waarop ik verliefd ben. Dat heb ik ook met andere dingen. Ik stort me helemaal ergens op en de omgeving vervaagt dan eigenlijk. Dus ik ben nu druk bezig de dingen wat globaler, wat rustiger te overzien".

Anderen omschrijven zichzelf niet zozeer als onzeker en angstig, maar hebben wel te kampen met problemen door omstandigheden. Sommigen van hen zijn ontevreden over hun werk. Soms betreft dit de werksfeer, soms ook heeft men ambities die men niet kan waarmaken. Er zijn ook vrouwen die wat onzeker zijn door een opleiding of omdat ze net een nieuwe baan hebben. Het overlijden van een van de ouders, een ernstige ziekte of het beëindigen van een relatie, zijn gebeurtenissen waardoor men zich eveneens minder optimaal voelt. Sommigen benadrukken dat ze in een moeilijke levensfase hebben verkeerd, maar er langzaam weer bovenop komen, zoals deze 30-jarige vrouw die net een relatie heeft afgesloten:

"Ik kom uit een gigantisch gat. Nu heb ik het gevoel dat ik heel duidelijk omhoog krabbel. Als ik terugkijk heb ik heel veel gewonnen en ben ik daar ook heel trots op. Juist door mijn ervaring dat ik kan vechten ben ik me sterker en stabielere gaan voelen".

De overigen hebben nergens last van en beschrijven zichzelf met name als optimistisch en zelfstandig, zoals deze vrouw over zichzelf zegt:

"Ik weet over het algemeen wel wat ik wil en ik zet alle puntjes op de i, alleen al om mijn weg ernaar toe te banen. Ik ben wel een vrolijk type over het algemeen en maak me weinig zorgen over dingen. Ik kan ook heel attent zijn en wel evenwichtig, denk ik".

Dit betekent dat een deel van de twijfelaars zichzelf omschrijft als onzeker en angstig en dat enkelen zich gezien de omstandigheden niet in een optimale levensfase bevinden. In hoofdstuk vier is duidelijk geworden dat deze aspecten bij sommige vrouwen samenhangen met hun twijfels. Het is wel van belang te bedenken dat deze aspecten alleen naar voren zijn gekomen in de diepte-interviews. Men kan dan ook concluderen dat twijfelaars zich wat betreft het algemeen welbevinden niet onderscheiden van vrouwen die niet twijfelen.

Besluitvaardigheid

Het zou ook zo kunnen zijn dat het met name vrouwen betreft die in het algemeen moeite hebben met het nemen van beslissingen. Teneinde dit te kunnen onderzoeken is in de vragenlijst tevens een aantal uitspraken opgenomen die betrekking hebben op het nemen van beslissingen. Deze uitspraken luiden:

Ik wou dat ik meer zelfvertrouwen had
Ik heb het gevoel dat andere mensen allerlei
dingen beter doen dan ik
Ik ben gemakkelijk door anderen te leiden
Ik kan moeilijk beslissingen nemen
Ik laat beslissingen aan anderen over
Ik laat anderen een sterke invloed op
mijn handelen uitoefenen

Ook deze uitspraken worden niet anders gewaardeerd door vrouwen die twijfelen ($N=41$) dan door vrouwen die niet twijfelen ($N=136$, $t=.73$, n.s.). Er is dan ook geen verschil tussen twijfelende en niet-twijfelende vrouwen in de mate waarin zij in staat zijn beslissingen te nemen. Een niet-besluitvaardige persoonlijkheidsstructuur hangt niet samen met de ambivalentie.

Ook middels de diepte-interviews is de mate van besluitvaardigheid onderzocht. Gevraagd is hoe men over het algemeen beslissingen neemt over belangrijke zaken, zoals studie, werk en relatie etc. Een deel van de vrouwen twijfelt lang wanneer het gaat om het nemen van belangrijke beslissingen. Anderen gaan daarentegen weer heel impulsief te werk. Zowel lang twijfelen als impulsief beslissen vormen het tegendeel van weloverwogen tot een keuze komen. Van degenen die lang twijfelen heeft de helft (nog) last van twijfel of spijt wanneer het besluit eenmaal is genomen; bij degenen die impulsief te werk gaan, is dit zelfs bij de helft het geval.

Tevens is nagegaan of men veel met anderen (ook de partner) praat voor men uiteindelijk de beslissing neemt. Hiervoor is gekozen omdat de mate waarin men anderen tot deelgenoot maakt van het eigen beslissingsprobleem wel eens een indicatie zou kunnen zijn van de moeite die men heeft met het nemen van beslissingen. Veruit

de meeste vrouwen praten met anderen over belangrijke beslissingen. Meestal is dit met de eigen partner, maar vaak ook met een goede vriendin, de eigen ouders of andere vrienden en kennissen. Het is gebruikelijk om met anderen over belangrijke zaken van gedachten te wisselen. Het is echter wat anders wanneer dit gebeurt vanuit een extreme onzekerheid over het eigen standpunt. Dit lijkt bij een aantal vrouwen duidelijk het geval te zijn, zoals bij deze 26-jarige verloskundige:

"Ik praat erover met mijn vriend, vrienden en mijn vader. Misschien heb ik onbewust al wel een beslissing genomen, maar alleen om te horen dat het de juiste is".

Of deze 24-jarige lerares die zegt heel moeilijk beslissingen te kunnen nemen omdat ze van huis uit gewend is dat er voor haar gedacht werd:

"Ja, daar gaan een heleboel telefoontjes aan vooraf".

Samenvattend: op grond van het survey blijkt er geen verschil te zijn tussen twijfelende en niet-twijfelende vrouwen in de mate waarin zij in staat zijn om beslissingen te nemen. Op grond van de diepte-interviews daarentegen zijn er aanwijzingen, dat de mate van besluitvaardigheid van vrouwen wel een rol speelt bij de keuze om wel of geen kind te krijgen.

5.4 SOCIALE OMGEVINGSFACTOREN

In deze paragraaf worden factoren besproken die naar verwachting faciliterend of beperkend werken met betrekking tot het maken van een keuze voor wel of geen kind. Achtereenvolgens wordt aandacht besteed aan ervaringen in het gezin van herkomst, de kinderwens van de partner en de kwaliteit van de relatie met de partner.

5.4.1 Ervaringen in het gezin van herkomst

Uit de literatuur blijkt dat twijfelaars en vrijwillig kinderloze vrouwen wat vaker een minder prettige jeugd hebben gehad (zie o.a. Niphuis-Nell, 1979; Den Bandt, 1982; Veenhoven, 1979). Ook in dit onderzoek is het van belang te weten in hoeverre jeugdervaringen van invloed zijn op de keuze voor een eigen kind. Wanneer deze vrouwen vaker minder prettige jeugdervaringen achter de rug hebben, kan dit erop duiden dat de twijfel niet zozeer veroorzaakt wordt door recente maatschappelijke veranderingen.

Strikt genomen zijn ervaringen in het gezin van herkomst niet van hetzelfde niveau als de andere factoren die in deze paragraaf worden besproken. Het gaat om ervaringen in het verleden, die wellicht in het heden nog hun uitwerking hebben, omdat zij de vrouw gevormd hebben. Eigenlijk zou deze factor dan ook apart besproken moeten worden, omdat verondersteld kan worden dat deze factor andere factoren (bijv. de mate van het algemeen welbevinden of besluitvaardigheid) als een soort achtergrondfactor beïnvloedt. Een ander punt is dat ervaringen in het gezin van herkomst een onderdeel vormen van de persoonlijke geschiedenis van de vrouw, en strikt genomen niet gerangschikt kunnen worden onder sociale omgevingsfactoren. In de sociale wetenschappen wordt onder sociale omgevingsfactoren namelijk over het algemeen 'de huidige sociale omgeving' verstaan en niet de invloed van deze

omgeving in het verleden. Er is echter vanwege de overzichtelijkheid besloten om deze factor hier te bespreken.

Ervaring eigen jeugd

Alle vrouwen is gevraagd hoe zij hun eigen jeugd hebben ervaren. Het blijkt dat vrouwen die twijfelen ($N=183$) de eigen jeugd gemiddeld als minder prettig hebben ervaren dan vrouwen, die niet te kampen hebben met de ambivalentie-problematiek ($N=790$, $t=4.18$, $p<.001$). Deze bevindingen komen overeen met datgene wat uit onderzoek bekend is over de jeugd van twijfelaars en vrijwillig kinderloze vrouwen. Ongeveer een derde van de twijfelaars heeft een niet zo prettige jeugd gehad. Een greep uit de minder prettige jeugdervaringen die in de diepte-interviews naar voren komen:

- Ik heb als kind allerlei verzorgende taken op me genomen om maar een beetje aandacht te krijgen.
- Ik ben heel autoritair opgevoed 'dit mag je niet en dit kan je niet'. Hierdoor heb ik een enorme angst dingen verkeerd te doen.
- Ik ben overbeschermd en autoritair opgevoed en niet klaargestoomd voor het leven in de maatschappij. Ik heb onvoldoende voorbeeld gehad hoe je met mensen omgaat.
- Ik ben heel streng opgevoed, mijn vader maakte volledig de dienst uit en mijn ouders leefden helemaal voor de kinderen, dat wil ik niet.
- Mijn moeder was ziekelijk, ik moest veel zorgen voor de baby en mijn ouders hadden een eigen zaak, daarom kreeg ik weinig aandacht en heb ik geen onbezorgde jeugd gehad.
- We hadden een groot gezin met negen kinderen, en er was weinig aandacht. Ik ben bang door een kind zelf te weinig aandacht te krijgen.
- Er lag veel nadruk op status en geld verdienen maar niet dat de relatie tussen mensen ook belangrijk is.
- Heel slechte jeugd gehad, beide ouders zijn overleden en op mijn tiende kwam ik in een pleeggezin en kreeg daar weinig aandacht.
- Hele rotperiode, veel in internaten. Heel hard, prestatiegericht en zonder knuffel opgevoed.

Het merendeel van deze vrouwen heeft zelf ook het idee dat deze jeugdervaringen van invloed zijn geweest op hun twijfel over wel of geen kind. Sommigen geven zelf aan op welke wijze zij denken dat hun jeugd van invloed is geweest. Anderen denken wel dat het van invloed is geweest maar weten niet precies op welke manier.

Er zijn ook enkele vrouwen die wel een prettige jeugd hebben gehad en tevens vinden dat hun jeugd van invloed is geweest op hun twijfel. Soms is men van mening dat men te vroeg over allerlei moeilijke dingen moest nadenken. Ook te weinig steun en het te vroeg al beslissingen nemen zijn in dit kader naar voren gebracht. Anderen zijn heel solitair opgegroeid omdat er sprake was van een groot leeftijdsverschil tussen de kinderen, en weten daardoor niet hoe om te gaan met kleine kinderen. Weer anderen (vooral uit grote gezinnen) hebben thuis gezien dat je financieel een veer moet laten als je kinderen hebt, en vragen zich af of ze dat zelf willen. Tot slot is er ook een vrouw die zegt:

"Er is mij thuis geleerd dat je niet mag ingrijpen in de natuur en in die zin heeft het wel invloed".

Vaak is men bang dezelfde opvoedingsfouten te maken als de eigen ouders, zoals deze vrouw die zeer prestatiegericht en zonder knuffel is opgevoed:

"Ik denk laat ik het maar niet doen. Ik ben namelijk bang, ook al neem je je voor het anders te doen, dat je toch in dezelfde kuil valt".

Ook kan het zijn dat men angst heeft ontwikkeld om dingen verkeerd te doen, zoals deze vrouw die heel autoritair en met grote overbezorgdheid is opgevoed:

"Het was altijd zo, dit mag je niet en dat kun je niet. Door mijn opvoeding ben ik ontzettend bang fouten te maken en niets te kunnen. Daarom zou ik bij de opvoeding van een eigen kind ontzettend bang zijn dat ik dingen verkeerd doe".

Het willen genieten van veel aandacht, aandacht die men vroeger tekort is gekomen (bijvoorbeeld in het geval er veel kinderen waren) kan voor sommigen eveneens een reden zijn om niet voor een kind te kiezen. Men is bang dat het kind alle aandacht zou krijgen. Ook te vroeg verantwoordelijkheid dragen in het gezin (verzorging van jongere kinderen) kan betekenen dat men nu eindelijk wel eens van de vrijheid wil genieten.

Het blijkt dan ook dat vrouwen die twijfelen of getwijfeld hebben ($N=183$) vaker het eerste kind zijn geweest dan vrouwen die niet twijfelen of getwijfeld hebben ($N=790$, $t=-2.83$, $p<.01$). Van de twijfelaars is 39% het eerste kind; bij de niet-twijfelaars is dit 28%. Ook vrijwillig kinderloze vrouwen zijn vaker eerste of enig kind geweest in het gezin vroeger. Twijfelaars zijn echter niet vaker enig kind geweest.

Eigen moeder

De mogelijke invloed van de eigen moeder op de twijfel is alleen in de diepte-interviews bij twijfelaars onderzocht. Twijfelaars en niet-twijfelaars kunnen op dit punt dus niet met elkaar vergeleken worden. In de diepte-interviews is aan de respondentes gevraagd een karakterisering te geven van de relatie met de moeder, zoals deze was toen zij nog in het ouderlijk huis woonden. 43% van de vrouwen had in deze periode een minder goede of slechte relatie met de moeder, welke vooral gekenmerkt werd door een of meerdere van de volgende aspecten: (1) gebrek aan warmte, contact en belangstelling van de kant van de moeder, (2) het gevoel niet echt gewenst te zijn, (3) de dochter als verzorgster van haar moeder, (4) moeder straalde uit 'ik kan niet opvoeden', (5) moeder heerste over de dochter, en (6) moeder was labiel en vaak overspannen. Opvallend is dat enkele vrouwen expliciet vermelden dat hun moeders wel een goed contact hadden met een andere dochter uit het gezin, die vlotter was (vaak een jongere zus). Daarentegen spreken vrouwen met een goede relatie met hun moeder over haar in een of meerdere van de volgende termen: (1) warm, hartelijk, liefderijk, begripvol, kon heel goed met haar praten, (2) een te gek mens, (3) grote kinderliefhebster, (4) je beleefde veel met je moeder, (5) met haar opgetrokken als met een gelijke en (6) moeder was echt een vriendin.

Welk beeld hebben deze vrouwen nu van het leven van hun eigen moeders? Gevraagd is: 'Wat vindt u van de manier waarop uw eigen moeder haar leven leidde? Heeft u het idee: 'zoals zij het deed, zo zou ik het nooit willen?' of 'zoals mijn moeder het deed, zo zou ik het ook wel willen?' Bijna drie kwart van de vrouwen (72%) zou nooit zo'n leven willen leiden als de eigen moeder, 16% zou het ook zo willen en 12% heeft zich

nooit zo aan het leven van de eigen moeder gespiegeld of over deze vraag nooit nagedacht. De belangrijkste redenen waarom men nooit zo'n leven zou willen leiden zijn: (1) altijd thuis zijn en alleen maar voor de kinderen zorgen, (2) zelf steeds op het tweede plan komen, (3) nooit tijd hebben voor jezelf, (4) alles kwam op haar schouders terecht, (5) te weinig inbreng van de partner, (6) denigrerende houding van de partner ten opzichte van de moeder, (7) onderdanig, weinig zelfstandig, adoratie van de partner waardoor veel van haar persoonlijkheid verloren ging en (8) veel dingen die ze in zich had, heeft ze laten liggen. Zo zegt iemand:

"Zo'n moederlijk type, een moeder die altijd maar klaar stond, zo'n zorgend type, haast oververzorgend. Ik heb als kind vaak gedacht: als ik later moeder zal zijn, zal ik dat zo niet doen of ik zal het nooit op kunnen brengen. Ik vond dat ze wel eens te gek was, zoals ze voor anderen klaar stond of zoals ze dan op haar donder kreeg, als iets niet gebeurde. Soms cijferde zij zichzelf heel erg weg als persoon."

De twijfelaars die wel zo'n leven zouden willen leiden als hun moeders, willen dit bijvoorbeeld omdat hun eigen moeders laat met kinderen zijn begonnen. Anderen benadrukken dat hun moeders op de eerste plaats een goede moeder waren, maar daarnaast toch nog zelfstandig bleven en veel naast het moederschap deden. Zo zegt een respondente:

"Ze verhuurde vakantiehuisjes en had nog twee huizen waar ze kamers verhuurde. Dat vind ik heel mooi als je dat kan: een gezin grootbrengen en daarnaast nog zoveel voldoening vinden in alles wat je verder nog onderneemt."

Hoe zag het leven van deze moeders eruit? Gevraagd is of de eigen moeder full-time moeder was of naast het moederschap heeft gewerkt. De meerderheid (72%) van de moeders van de twijfelaars is gestopt met het werken op het moment dat ze trouwden of bij de komst van het eerste kind. De rest heeft altijd of praktisch altijd gewerkt. Vaak assisteerden zij hun partners bij werk in een winkel (vaak aan huis) of op een boerderij. Enkelens werkten bij anderen in de huishouding. Van degenen die stopten met werken is een vierde deel later, toen de kinderen wat ouder waren, weer gaan werken. Vooral vrouwen met een opleiding op de huishoudschool hebben altijd gewerkt.

In de diepte-interviews is gevraagd: 'Is uw eigen moeder van invloed geweest op uw houding ten aanzien van al dan niet kinderen krijgen?'. Ruim de helft (56%) is van mening dat dit duidelijk het geval is, iets meer dan een derde (36%) denkt van niet en 8% weet dit eigenlijk niet. Bij ruim een derde (36%) van degenen die een invloed toeschrijven aan de moeder, is het vooral de kwaliteit van de relatie met de moeder die van invloed is. Wanneer deze relatie goed was, is dit vaak een reden om juist wel een kind te willen; was deze minder goed, dan is dit een reden om het niet te willen. Enkele vrouwen (11%) hebben het idee dat ze als kind eigenlijk ongewenst waren. Soms heeft men dit verschillende malen voor de voeten geworpen gekregen. Een kwart van de vrouwen noemt de wijze waarop de eigen moeder haar rol vervulde, expliciet van invloed op hun houding ten aanzien van wel of geen kinderen krijgen. Vooral het opofferingsgezinde gedrag en het zichzelf wegcijferen, dat veelal typerend was voor de generatie moeders van deze twijfelaars, worden hierbij benadrukt. Ook haar rol als echtgenote is naar voren gebracht. Sommigen zijn van mening dat hun moeders zich ten opzichte van hun partners veel hebben laten welgevalen.

Sommige twijfelaars (21%) vermelden expliciet dat ze de indruk hadden dat hun moeders zich niet zo gelukkig voelden. Veelvuldig hebben deze moeders erop gehamerd om vooral niet te vroeg met kinderen te beginnen. Het lijkt alsof zij koste wat het kost wilden voorkomen dat hun dochters hetzelfde leven zouden krijgen als zichzelf. Zo zegt een respondente:

"Mijn moeder heeft duidelijk gemaakt, dat je niet te snel naar kinderen stapt en dat je er samen met je partner de verantwoordelijkheid voor hebt. Alles wat bij haar is fout gegaan, daar heeft ze heel goed met mij over gepraat."

Samenvattend: twijfelaars hebben de eigen jeugd minder prettig ervaren dan niet-twijfelaars. Met name te weinig liefde en (lichamelijke) aandacht, te vroeg verantwoordelijkheid dragen en overbeschermd zijn, waren oorzaken van een minder prettige jeugd. Dit kan tot gevolg hebben dat sommige vrouwen zich niet in staat voelen zelf een kind op te voeden. Ook zijn twijfelaars vaker eerste kind geweest in het gezin van herkomst. Bijna driekwart van de twijfelaars zou nooit een leven willen leiden als de eigen moeder. Ruim de helft is van mening dat de minder goede relatie met de eigen moeder en het voorbeeld van het leven van de eigen moeder hun houding ten aanzien van het krijgen van een kind hebben beïnvloed. Ook expliciete boodschappen van de moeder om niet te vroeg met kinderen te beginnen kunnen een dergelijk effect hebben.

5.4.2 Kinderwens van de partner

Uit eerder onderzoek blijkt dat de kinderwens van de partner eveneens een belangrijke rol speelt bij de ambivalentie (zie o.a. Parent, 1987; Mozes, 1989). Zo zou een belangrijke reden voor twijfel over het krijgen van kinderen samenhangen met het gegeven, dat de kinderwens van de partner tegenovergesteld is aan die van zijn vrouw. Voor vijf van de 30 onderzochte vrouwen in de studie van Parent hing de twijfel vooral samen met het feit dat de partner (vooralsnog) geen kind wilde.

In het survey is gevraagd aan alle vrouwen met een vaste partner of ze weten of hun partner ooit een kind wil. Van de partners van twijfelaars ($N=41$) wil 7% liefst zo snel mogelijk een kind, 41% wil op den duur wel een kind en 52% weet niet of hij wel of geen kind wil of wil geen kind. Bij de niet-twijfelaars zijn deze percentages respectievelijk 20%, 72% en 8%. Dit betekent dus dat meer dan de helft van de partners van de twijfelaars zelf twijfelt of geen kind wil, terwijl dit bij de partners van de niet-twijfelaars maar bij een zeer gering aantal (8%) het geval is. Op dit punt verschillen twijfelaars en niet-twijfelaars significant van elkaar ($t=-2.33$, $p<.05$). Twijfelaars ($N=41$) hebben over het al dan niet krijgen van een kind ook vaker meningsverschillen met hun partners dan niet-twijfelaars ($N=136$) ($t=3.10$, $p<.01$).

Samenvattend: de partners van twijfelaars willen geen kind of twijfelen zelf vaker dan de partners van niet-twijfelaars. Ook is er meer sprake van meningsverschillen tussen de partners over de kinderwens bij twijfelaars dan bij niet-twijfelaars. Dit duidt op een verband tussen de houding van de mannelijke partner ten opzichte van het krijgen van een kind en de ambivalentie bij vrouwen.

5.4.3 Kwaliteit van de partnerrelatie

Veruit de meeste kinderen worden geboren binnen een partnerrelatie. Wanneer men twijfelt aan de relatie, de relatie niet stabiel is en er sprake is van relatie-problemen, zal men zich ook afvragen of er wel een goede basis is voor het krijgen van een kind. Wanneer vrouwen die twijfelen slechte, instabiele relaties hebben, zou twijfel met name samenhangt met de relationele sfeer, en niet zozeer met de persoonlijke of maatschappelijke sfeer. Om die reden is de kwaliteit van de relatie met de partner onderzocht. Om dit aspect te onderzoeken is aan alle vrouwen met een vaste partner een viertal uitspraken voorgelegd over de mate van conflictvermijding binnen de relatie. Deze uitspraken luiden:

Hoe vaak komt het voor dat uw partner
zijn/haar zin doordrijft?

Trekt u zich stilzwijgend terug als u kwaad
bent op uw partner?

Vermijdt u onenigheid met uw partner omdat
deze anders kwaad op u wordt?

Wil uw partner tijdens discussies het
laatste woord hebben?

Gevraagd is om aan te geven hoe vaak zich de verschillende situaties voordoen binnen de relatie. Twijfelaars (N=41) blijken zich hierin niet te onderscheiden van niet-twijfelaars (N=136).

Tevens is onderzocht hoe tevreden men is over de verdeling van de huishoudelijke taken tussen zichzelf en de partner. Ook hierin verschillen beide groepen niet significant ($t=-1.89$). Wel blijkt dat twijfelaars over het algemeen minder tevreden zijn over de verdeling van huishoudelijke taken dan niet-twijfelaars. Zo is 21% van de twijfelaars hierover niet zo tevreden of ontevreden; bij de niet-twijfelaars is dit 5%. Verder is opvallend dat van de niet-twijfelaars 44% zeer tevreden is; bij de twijfelaars geldt dit voor 29%.

In de diepte-interviews bij twijfelaars (N=69) is nog een aantal open vragen gesteld over de stabiliteit, de zorgzaamheid, de tevredenheid en het zich gelukkig voelen in de relatie. Uit de gegevens blijkt dat een ruime meerderheid (75%) van mening is dat men een goede tot zeer goede relatie heeft met de partner. Men typeert de relatie als stabiel en (zeer) gelukkig. Men zegt goed met elkaar te kunnen praten en de meesten zijn tevreden over 'hoe het gaat'. De zorgzaamheid naar elkaar toe noemt men over het algemeen groot. Verder wordt de relatie gekenmerkt door 'openheid', 'gelijkwaardigheid' en 'elkaar vrijlaten'. Ook al heeft men een goede relatie, niet iedereen is over alle aspecten even tevreden. Er zijn enkele vrouwen die met name klagen over 'te weinig tijd voor elkaar', vaak te wijten aan de drukke werkkring van een van de twee of van beiden. Ook het aandeel van de partner in het huishouden is iets waar niet iedereen zo tevreden over is. Tenslotte klaagt een enkele vrouw over een gebrek aan emotionele betrokkenheid van de kant van de partner.

15% van de vrouwen is wat minder in de wolven over hun relatie. Men zegt soms helemaal niet te kunnen praten, noemt de relatie 'wel gelukkig' of 'we hebben het allebei wel naar onze zin, laten we het daar maar ophouden, maar gelukkig...' Ook is men niet zo tevreden over de zorgzaamheid naar elkaar toe. Men noemt de relatie wel stabiel, maar soms met de nodige crises.

Ook zijn er enkelen die duidelijk op een groot aantal punten niet tevreden zijn met de relatie. In een enkel geval verkeert de relatie ook in een crisis en ziet men elkaar weinig. In deze relaties kan men over sommige dingen niet praten, er is sprake van veel ruzie en de zorgzaamheid van de kant van de partner vindt men onder de maat. Deze relaties zijn niet stabiel en niet gelukkig. Opvallend is dat twee maal zoveel vrouwen vinden dat zij zelf zorgzamer zijn naar de partner toe dan omgekeerd.

Op basis van een t-toets is geen significant verschil gevonden tussen twijfelaars en niet-twijfelaars in de mate van conflictvermijding in de relatie, en in de mate van tevredenheid over de verdeling van de huishoudelijke taken. Kijken we echter naar de percentages dan zien we met betrekking tot het laatste punt wel verschillen: ruim vier keer zoveel twijfelaars als niet-twijfelaars zijn niet zo tevreden of ontevreden over de huishoudelijke taakverdeling. Dit duidt erop dat de kwaliteit van de relatie, in de zin van tevredenheid over de taakverdeling, dus wel degelijk verschilt.

Het is ook denkbaar dat juist het omgekeerde het geval is en de relatie zo goed is, dat men bang is dat deze verstoord raakt door de komst van een kind. Niet alleen betekent de komst van een kind vaak dat men minder tijd voor elkaar heeft, ook kan de gelijkwaardigheid van de positie van beiden in de relatie in gevaar komen. Uit eerder onderzoek blijkt dat de komst van een kind vaak gepaard gaat met de terugkeer van de traditionele taakverdeling tussen man en vrouw. Echter het zijn daarentegen juist vrijwillig kinderloze en twijfelende vrouwen die een zeer grote waarde hechten aan een intieme, gelijkwaardige, niet op traditionele sekserollen gebaseerde relatie met de partner (Niphuis-Nell, 1979; Den Bandt, 1982; Veenhoven, 1979). Nu het duidelijk is dat twijfelaars over het algemeen juist goede, stabiele relaties hebben, rijst de vraag of het misschien juist deze hoge kwaliteit van de relatie is die doet twijfelen aan de wenselijkheid van een kind. We zagen echter in hoofdstuk vier dat slechts een gering percentage vrouwen twijfelt vanwege de angst, dat de komst van een kind een ongunstige invloed zou hebben op de partnerrelatie. Geconcludeerd kan worden dat de kwaliteit van de relatie geen significant verband heeft met de ambivalentie, maar dat twijfelaars vaker niet zo tevreden zijn met de huishoudelijke taakverdeling met de partner.

5.5 MAATSCHAPPELIJKE CONTEXTFACTOREN

5.5.1 Overheidsbeleid

Uit de diepte-interviews bleek dat veruit de meeste vrouwen van mening zijn dat de overheid het vrouwen makkelijker zou moeten maken om voor kinderen te kiezen. Men denkt hierbij met name aan meer en vooral ook goedkopere kinderopvang, langer zwangerschapsverlof, ouderschapsverlof, zwangerschapsverlof voor mannen, financiële steun en meer mogelijkheden om in deeltijd te werken, met name ook voor mannen. Soms worden voorbeelden van de ons omringende landen genoemd, zoals Zweden en Duitsland. Nederland zou hieraan een voorbeeld kunnen nemen en dient voorwaarden te scheppen waaronder het gemakkelijker is voor kinderen te kiezen dan onder de huidige omstandigheden.

In hoeverre zijn dergelijke maatregelen nu van invloed op de keuze die men maakt? Met andere woorden, zouden deze maatregelen een bijdrage kunnen leveren aan de vermindering van de ambivalentie-problematiek? Alleen aan alle twijfelaars in het survey (N=183) is gevraagd in hoeverre een verandering in bepaalde overheidsregelingen met betrekking tot het krijgen en hebben van kinderen, van invloed zou kunnen

zijn bij het nemen van een beslissing over het krijgen van kinderen. Vergelijking met niet-twijfelaars is op dit punt dus niet mogelijk. Hierbij dient te worden opgemerkt dat ten tijde van het onderzoek het zwangerschapsverlof nog twaalf weken bedroeg. Inmiddels is dit uitgebreid tot zestien weken. De percentages in Tabel 22 geven het aantal vrouwen weer voor wie genoemde regelingen zeker of waarschijnlijk van invloed zouden zijn op hun beslissing. Zoals Tabel 22 laat zien zijn met name ouderschapsverlof en verbeterde kinderopvang maatregelen, die voor deze vrouwen wel degelijk van invloed zijn op de keuze.

De mening over de invloed van overheidsmaatregelen op de eigen keuze ligt iets anders voor de twijfelaars nu en in het verleden. Een verhoging van de kinderbijslag en het aantal plaatsen in kinderdagverblijven ($t=2.06$, $p<.05$; $t=2.86$, $p<.01$) zou voor de vrouwen die nu twijfelen meer de eigen keuze beïnvloeden dan voor twijfelaars in het verleden. Een verruiming van het zwangerschapsverlof en een regeling voor ouderschapsverlof maken geen verschil.

Tabel 22: *Gepercipieerde invloed van overheidsmaatregelen op de eigen beslissing voor wel of geen kind*

	Twijf. vrouwen (N=183)
Kinderbijslag gaat behoorlijk omhoog	7%
Aantal plaatsen in kinderdagverblijven stijgt fors	30%
Zwangerschapsverlof wordt uitgebreid	26%
Regeling voor ouderschapsverlof tot half jaar na de bevalling, naar keuze voor een van beide ouders of samen te delen	36%

Regeling voor ouderschapsverlof

Voor 36% van de vrouwen zou een regeling voor ouderschapsverlof tot een half jaar na de bevalling, naar keuze voor een van beide ouders of samen te delen, zeker of waarschijnlijk van invloed zijn op het besluit.

"Omdat je het dan hebt over een half jaar, dat geeft veel meer soelaas dan zes, acht of tien weken na de bevalling. Een half jaar dat geeft dan meer het idee van dan kun je iets gemakkelijker iets op gaan zetten, iets gaan regelen wat definitief wordt".

Anderen zijn van mening dat deze regeling niet van invloed is, omdat ze bijvoorbeeld niet verwachten dat de partner daartoe bereid is, zoals deze vrouw:

"Nee, ik denk niet dat mijn vriend een half jaartje op non-actief gaat zitten".

Ook zegt men soms dat het niet van invloed is, omdat het toch maar een half jaar betreft en men daarna er toch weer zelf voor moet zorgen.

Kinderopvang

Veel vrouwen zien met name een taak voor de overheid op het gebied van kinderopvang. Een 29-jarige laag opgeleide administratief medewerkster zegt hierover:

"Ja, ik vind het een taak van de overheid. Ik bedoel ze voeren een emancipatiebeleid dat zo groot mogelijk moet zijn en bij het begin gaat het al mis. Dat blijven werken en carrière maken en hogerop komen. Kijk al die spotjes op televisie, leuk hoor, in de praktijk is het allemaal niet zo haalbaar".

Niet alleen zouden er veel meer opvangmogelijkheden moeten komen, deze dienen ook goedkoper te zijn. Ook aan ruimere openingstijden (ook 's nachts, is door iemand naar voren gebracht) en de mogelijkheid van opvang vanaf de geboorte heeft men behoefte. Veel vrouwen denken ook met name aan crèches en opvangmogelijkheden bij bedrijven.

Bijna een derde deel van de vrouwen geeft ook aan dat de keuze voor een kind voor hen gemakkelijker zou zijn indien er voldoende opvangmogelijkheden zouden zijn (voor de vrouwen die op dit moment twifelen is dit zelfs 40%).

"Ja, omdat ik die stap dan gemakkelijker genomen had, denk ik. Nu dacht ik echt ja, ik blijf thuis, bij crèches heb je ontzettende wachtlijsten. Je moet al in een heel vroeg stadium beslissen wil je het wel of wil je het niet. En nu heb ik vrij snel besloten voor niet. Als ik hier twee of drie maanden thuis had gezeten en later toch dacht van ja, ik wil wel weer een baan zoeken, dan maakt die opvang die maakt het natuurlijk alleen maar gemakkelijker. Nu kun je het niet zo regelen, van ik geef mijn kind op bij een crèche, dan is hij ook binnen een maand geplaatst. En nou zoek ik werk, geef ik me bij wijze van spreken op bij een uitzendbureau. Je moet je kind echt al heel lang ingeschreven hebben bij een crèche, dan is er plaats en dan kan je weer gaan kijken voor werk. Het is niet op elkaar af te stemmen. Dus als dat beter geregeld is, dan denk ik dat dat wel van invloed is".

Vooral opvang bij het werk wordt door sommigen benadrukt. Zoals deze vrouw die op de vraag of opvang op het werk invloed zou hebben, zegt:

"Dan heb je toch het idee dat je kind bij je is en niet in vreemde handen, en dat je moet denken, ik heb een kind en het gaat niet goed. Het is moeilijk en ik moet werken en oppas nemen en dit en dat. Ik denk dat als ik toen een kind had en ik had een leuke baan en ik kon mijn kind meenemen en dat daar een kinderoppas was, dat dat dan gemakkelijker was".

Anderen zijn van mening dat meer kinderopvang niet van invloed zou zijn op hun keuze. Soms omdat men niet van plan is hiervan gebruik te maken, soms ook omdat men de voorkeur geeft aan een andere vorm van opvang.

"Dat is niet van invloed, omdat ik in eerste instantie dus wilde dat wij dat met zijn tweeën konden oplossen, en ik een klein kind zelf ook niet naar een kinderdagverblijf zou willen brengen. Liever een babysit aan huis op die leeftijd".

Voor sommigen zijn de openingstijden van opvangmogelijkheden niet zodanig dat men er gebruik van kan maken. Met name wanneer men erg vroeg moet beginnen met

het werk (bijvoorbeeld acht uur 's morgens) vraagt men zich af of crèches dan al open zijn. Opvang is ook van belang voor een enkeling wiens partner het niet goedkeurt wanneer zij de hele dag thuis zou zijn, zoals bij deze vrouw:

"Ja, dat zou wel wat makkelijker geweest zijn. Ook omdat ik weet dat mijn vriend er gewoon mee zat dat ik zou stoppen met werken. Daar zat hij heel erg mee. Dat is ook een van de belangrijkste redenen voor hem geweest om geen kind te willen. Omdat hij bang is. Zijn moeder die stopte met werken en die is helemaal de verloedering in geraakt. Die is gescheiden, had geen baan en greep naar de fles. Hij wil absoluut niet dat dat mij zou overkomen".

Ook vrouwen die van mening zijn dat meer opvang niet van invloed is op hun keuze, benadrukken meestal wel dat ze vinden dat die er moet komen. De meesten vinden kinderopvang een goede zaak, ook al is het niet direct van invloed op hun keus voor wel of geen kind. Soms benadrukt men dat het niet zozeer van invloed is op de keuze, maar dat het vooral in de fase daarna, wanneer het besluit is genomen voor een kind, pas belangrijk wordt.

Zwangerschapsverlof

Ook over het zwangerschapsverlof zijn veel vrouwen niet tevreden: de meesten vinden deze periode veel te kort. Na de geboorte zou men minstens drie maanden tijd willen. Er zijn echter ook vrouwen die denken aan een jaar (betaald of onbetaald). Er wordt naar voren gebracht dat veel vrouwen die graag willen blijven werken uiteindelijk afhaken in de eerste maanden nadat ze weer opnieuw zijn begonnen, gewoon omdat ze te snel weer aan het werk moeten.

"En als je dan nagaat wat een hoop narigheid en ellende daaraan vooraf is gegaan. Eerst die zes weken in de ziektewet, gewoon omdat ze nog niet opgeknapt zijn. Plus de stress van ik moet aan het werk en ik ben er nog helemaal niet aan toe. Dolgraag zelf willen voeden en dat niet kunnen. In het begin heel veel nachtbraken met extra voedingen, en daardoor fysiek en geestelijk enorm op de tenen moeten lopen. Ja, dan vergaat je de lol toch ook. Dat is ook een van de dingen waar ik achteraan zou willen. Dat ik koste wat het kost wil proberen, ook al is het gewoon onbetaald verlof, om dat erdoor te krijgen. Dat ik gewoon langer verlof krijg om de eerste tijd door te komen".

Of een ander:

"Ik vind dat de overheid zich rot moet schamen. Ik vind dat ze wat dat betreft 50% van de bevolking genadeloos in de steek laten. Als je het hebt over kinderopvang en zwangerschapsverlof van 12 à 14 weken, dan vind ik dat eigenlijk ontzettend achterlijk, die hele regeling".

Bovendien wordt door enkelen benadrukt dat er eigenlijk een regeling zou moeten zijn voor vrouwen die niet in loondienst werken, zodat ook zij zwangerschapsverlof kunnen hebben. Op dit moment is hiervoor niets geregeld en moet men zelf maar zien hoe men dat opvangt. Het zou gemakkelijk zijn om bijvoorbeeld in zo'n geval iemand via het arbeidsbureau tijdelijk tewerk te stellen, zodat de taak van de vrouw verlicht wordt.

Anderen zijn van mening dat verlenging van het zwangerschapsverlof niet van invloed zou zijn. Soms omdat men toch van plan is om na de komst van een kind te stoppen met werken, soms omdat gezien de aard van de ambivalentie-problematiek deze regeling niets uit zou maken.

Ook is naar voren gebracht dat het prettig zou zijn als na het zwangerschapsverlof de mogelijkheid zou bestaan van een onbetaald verlof met een garantie van de werkgever, dat men na die periode terug kan keren in het werk.

"Ja, dat het langer was en onbetaald en dat de baas je terug moet nemen. Kijk ik kan me voorstellen dat een werkgever geen jaar lang door kan betalen, maar dat je bijvoorbeeld na die zes weken voor en na, dat je daarna onbetaald verlof kunt krijgen en dat je dan gegarandeerd krijgt dat je na een jaar of anderhalf jaar terug kunt naar je baan. Dan zou ik kunnen kiezen, wil ik wel weer aan mijn werk of is het genoeg voor mij dat ik me hier helemaal in kan vinden. Want ik weet niet hoe het eigenlijk is een hele dag thuis, dag in, dag uit".

Kinderbijslag

Een verhoging van de kinderbijslag is slechts bij een gering aantal vrouwen van invloed op de keuze. Dit was ook te verwachten gezien het feit dat slechts voor een enkeling financiële overwegingen een belangrijke rol spelen bij de twijfel.

Deeltijdbanen voor mannen

Tenslotte is in de diepte-interviews nog een vraag gesteld met betrekking tot deeltijdbanen voor mannen. De vraag was: 'Stel, er zouden meer deeltijdbanen gecreëerd worden, ook voor mannen, zodat ook mannen meer de opvoeding en de verzorging van het kind op zich kunnen nemen. In hoeverre zou deze regeling het u makkelijker maken om voor een kind te kiezen?' Meer dan de helft (56%) zegt dat indien deze mogelijkheden meer zouden bestaan dit de keuze gemakkelijker zou maken. Enkele vrouwen geven aan dat dit in het verleden voor hen geen invloed zou hebben gehad op de keus wel of geen kind, maar dat wat dat betreft voor hen de tijden veranderd zijn. Nu zou het wel van invloed zijn.

"Ja, want ik zou dus niet alleen die opvoeding willen hebben, en zoals het er nu uitzag was dat wel de bedoeling geweest. Omdat ik dat niet alleen wilde doen en mijn man kon geen part-time baan krijgen, dus dan houdt het al op. Als het wel had gekund en hij wilde het zelf graag, dan hadden we het misschien wel gedaan".

"Ja, dat zou bij ons wel doorslaggevend zijn. Ik denk dat als hij absoluut niet van plan is om een deel van zijn baan op te geven, dan zie ik dat niet zitten. Dan komt het kind in mijn ogen geen aandacht te kort, maar wel de aandacht van hem".

Anderen zijn van mening dat het er natuurlijk ook aan ligt of je carrière wilt maken. Dat is vaak niet gemakkelijk wanneer je een deeltijdbaan hebt. Sommigen benadrukken dat als men zelf kiest voor een deeltijdbaan, men vindt dat de partner dat dan ook moet doen.

"Maar ik denk niet dat ik een deeltijdbaan zou willen en hij een volledige, want dan heb je het ook weer, dat verschil. En als hij een deeltijdbaan zou hebben dan zou ik het wel best vinden. Maar het idee dat ik meer zou moeten doen in het huishouden is voor mij zo'n schrikbeeld".

Voor sommige partners is echter een deeltijdfunctie niet mogelijk gezien hun werksituatie.

Samenvattend: met name de mogelijkheid van meer deeltijdbanen voor mannen zou het voor meer dan de helft van de twijfelaars gemakkelijker maken om voor een kind te kiezen. Ook ouderschapsverlof, een verruiming van kinderopvang, en een verlenging van het zwangerschapsverlof, zouden voor een aanzienlijk aantal twijfelaars (26-56%) zeker of waarschijnlijk van invloed zijn op de keuze voor een kind. Dit duidt op de emancipatiegezindheid van twijfelaars en wijst erop dat overheidsbeleid op dit terrein een belangrijke rol kan vervullen ter vermindering van de ambivalentie-problematiek.

5.6. ENIGE SAMENHANGEN

5.6.1 Achtergrondfactoren en ambivalentie

Om meer inzicht te krijgen in de onafhankelijke bijdrage van de achtergrondfactoren ter verklaring van de ambivalentie, is een multivariate logistische regressie-analyse verricht op de factoren die significant bleken samen te hangen met de ambivalentie. Hierbij was de afhankelijke variabele: wel of geen ambivalentie. Er is niet gekozen voor een discriminantanalyse. Discriminantanalyse is een methode waarmee men kan nagaan in hoeverre het mogelijk is de indeling van onderzoekseenheden in bestaande groepen te voorspellen met behulp van een aantal variabelen. Een goed alternatief (en zelfs een beter alternatief als sprake is van twee groepen) voor een discriminantanalyse is een logistische regressie-analyse (Nooij, 1995: 219). In dit onderzoek is sprake van twee groepen: twijfelaars en niet-twijfelaars. De afhankelijke variabele is dus dichotoom, en een dichotome variabele kunnen we beschouwen als intervalvariabele. We kunnen daarom een regressie-analyse toepassen. Omdat de onderzoeksvraag was welke onafhankelijke variabelen de twijfel het beste voorspellen, is ervoor gekozen om een logistische regressie-analyse toe te passen en geen discriminant-analyse. Deze methode is preferabel boven een discriminant-analyse als sprake is van twee groepen. De analyse is gedaan voor vrouwen die nog twijfelden (N=41) en niet-twijfelaars zonder kinderen (N=136). Omdat voor vrouwen zonder vaste partner en zonder werk buitenshuis geen gegevens zijn verzameld over de werkambitie en de zelfstandigheid in de relatie, is de analyse uitgevoerd bij 115 vrouwen.

Er zijn twee analyses verricht. De eerste heeft betrekking op de persoonsfactoren en persoonlijke geschiedenis (jeugdervaring) van de vrouw. De resultaten hiervan zijn in Tabel 23 weergegeven. De tweede analyse is gedaan voor alle factoren die significant samenhangen met de ambivalentie.

Zoals Tabel 23 laat zien blijken alleen jeugdervaringen en de mate van zelfstandigheid in de relatie met de partner significant: deze factoren zijn gezamenlijk de beste voorspellers van de ambivalentie. Dit betekent dat zowel de mate van onafhankelijkheid van vrouwen in de relatie met hun partners, als minder prettige jeugdervaringen van vrouwen het ontstaan van een ambivalente kinderwens het beste verklaren.

Tabel 23: Resultaten multivariate logistische regressie-analyse

Achtergrondfactoren	Twijf. + Niet-twijf (N=115) B	Sig. niveau
Opleidingsniveau		n.s.
Werkambitie		n.s.
Sekserolopvattingen		n.s.
Zelfstandigheid in relatie	-.235	.04
Jeugdervaringen	-.923	.02
Eerste kind in gezin van herkomst		n.s.
Belangrijk dat partner zorg kind deelt		n.s.

Als we de analyse echter niet beperken tot de significante persoonsfactoren en persoonlijke geschiedenis van de vrouw, maar ook de significante sociale omgevingsfactoren hierbij betrekken, dan resulteert een andere beeld. Als we de 'kinderwens van de partner' aan de analyse toevoegen, dan blijkt deze factor als enige significant ($B = -3.896$, $p = .003$); jeugdervaringen en de mate van zelfstandigheid in de relatie vallen dan weg. Dit betekent dat een ambivalente of ontbrekende kinderwens bij de partner de ambivalentie bij de vrouw het beste voorspelt. Dit duidt op het grote belang van de houding van de partner ten opzichte van het krijgen van kinderen ter verklaring van de ambivalentie.

Het is bij de interpretatie van de resultaten wel van belang te bedenken dat twijfelaars zonder werk buitenshuis en zonder vaste partner niet in deze analyses zijn betrokken.

5.6.2 Achtergrondfactoren en de aard van de ambivalentie

Welke van de twijfels, zoals deze zijn beschreven in hoofdstuk vier, komen nu voor bij welke vrouwen? Hebben vrouwen met minder rigide opvattingen over sekserollen andere redenen, om aan de wenselijkheid van een kind te twijfelen dan vrouwen die wat besluitelozter zijn of een wat minder hoog algemeen welbevinden hebben? En twijfelen laag opgeleide vrouwen om dezelfde redenen als hoog opgeleide?

Ten einde na te gaan of er verschillende groepen vrouwen zijn te onderscheiden wat betreft de aard van de twijfelproblematiek en achtergrond-, persoons- en sociale omgevingskenmerken, is overwogen om een clusteranalyse te doen. Het kleine aantal vrouwen ($N=41$) en het grote aantal redenen van twijfel en achtergrondfactoren, liet een dergelijke analyse echter niet toe. Er is daarom besloten om de samenhang te onderzoeken van de achtergrondfactoren enerzijds en de 'twijfel'-factoren en de afzonderlijke redenen van twijfel anderzijds.

Samenhang met de 'twijfel'-factoren

In deze paragraaf gaan we eerst na in hoeverre er een samenhang bestaat tussen de achtergrondfactoren en de 'twijfel'-factoren. In de volgende paragraaf komt dan het

verband van enkele achtergrondfactoren en afzonderlijke redenen waarom vrouwen wel of geen kind willen aan de orde.

In dit onderzoek zijn zowel vrouwen ondervraagd die op het moment van onderzoek nog twijfelden als vrouwen die in het verleden hebben getwijfeld. De werkambitie, de opvattingen over sekserollen, het algemeen welbevinden en de besluitvaardigheid van vrouwen hebben betrekking op het moment van onderzoek. Daar dit moment alleen voor de vrouwen die nog in twijfel verkeerden de periode van twijfel betreft, is het alleen mogelijk om de samenhang van deze factoren met de twijfelfactoren na te gaan voor deze groep en niet voor de totale groep twijfelaars ($N=183$). Hoewel dit voor andere achtergrondfactoren zoals het opleidingsniveau, jeugdervaringen, eerste kind zijn en de mening over overheidsmaatregelen wel mogelijk is, omdat het gaat om algemene achtergrondfactoren of omdat deels retrospectief is gemeten (bijv. de mening over overheidsmaatregelen), is besloten alleen de significante verbanden weer te geven voor de vrouwen die nog in twijfel verkeerden. De significante verbanden voor de totale groep twijfelaars ($N=183$) worden elders vermeld.¹

In Tabel 24 zijn de significante verbanden tussen de achtergrondfactoren en de redenen van twijfel weergegeven voor de twijfelaars die nog geen keuze hebben gemaakt ($N=41$). Links staan de achtergrondfactoren en boven staan de 'twijfel'-factoren die uit de principale componentenanalyse op de redenen waarom twijfelaars geen kind willen naar voren kwamen. Deze factoren zijn: (1) *bedreiging van zelfstandigheid en zelfontplooiing*, (2) *materiële belemmeringen*, (3) *opzien tegen de verantwoordelijkheid van de opvoeding*, en (4) *de partner wil geen kind of wil te weinig zorgtaken delen*.² De redenen 'ik weet niet zeker of ik met mijn partner verder wil' en 'ik heb geen partner' clusterden niet in een factor en zijn daarom als afzonderlijke items opgenomen.

Bedreiging van zelfstandigheid en zelfontplooiing

Zoals Tabel 24 laat zien is er een sterk verband tussen de werkambitie van twijfelaars en de eerste factor. Naarmate men het belangrijker vindt om hogerop te komen in het werk, twijfelt men vaker over de combinatie van werk met kind, en het verliezen van vrijheid en tijd voor vrienden en kennissen. Verder is er een verband tussen eerste kind zijn in het gezin van herkomst en deze factor: vrouwen die eerste kind zijn twijfelen vaker omwille van deze redenen. Ook hangt de mening van twijfelaars over zwangerschaps- en ouderschapsverlof hiermee samen. Twijfelaars die vinden dat deze maatregelen hun keuze voor een kind zeker of waarschijnlijk zullen beïnvloeden, twijfelen vaker in verband met verlies van zelfstandigheid en mogelijkheid tot zelfontplooiing.

Materiële belemmeringen

Voor vrouwen zonder betaalde baan en met minder prettige jeugdhervindingen spelen met name materiële omstandigheden een rol bij de twijfel. Zij willen vaker geen kind omdat ze een te laag inkomen hebben of vanwege hun ongeschikte woning. Ook zijn zij vaker bang dat een kind een ongunstige invloed heeft op de relatie met hun partners. Vooral een verhoging van de kinderbijslag zou voor deze vrouwen de keuze voor een kind positief kunnen beïnvloeden.

Opzien tegen de verantwoordelijkheid voor de opvoeding

Er is een sterk negatief verband tussen het algemeen welbevinden van vrouwen en twijfels in verband met de verantwoordelijkheid voor de opvoeding. Naarmate twijfelaars een lager algemeen welbevinden hebben, zien zij meer op tegen deze

Tabel 24: Verband achtergrondfactoren en redenen waarom twijfelaars geen kind willen ($N=41$)

	Zelfst. en ontplooi- ing	Materiële belemme- ringen	Verant- woor- delijk- heid	Partner geen kind + niet zorgen	Niet zeker met partner verder	Geen part- ner
Leeftijd				-.50 $p=.004$		
Opleiding					-.47 $p=.006$ $t=4.28$ $p=.004$	
Samenw.*						
Betaald werk		$t=3.23$ $p=.008$				
Werkambitie	.40 $p=.013$					
Sekserolopv.						-.43 $p=.006$
Alg. welbev.			-.55 $p=.000$			
Jeugd		-.44 $p=.010$		-.42 $p=.019$		
Eerste kind	$t= -3.31$ $p=.002$					
Kwal. p.rel.					.50 $p=.003$	
Kinderbijsl.		.46 $p=.005$				
Kind. opv.					.37 $p=.035$	
Zwang.verl.	.40 $p=.012$.36 $p=.045$	
Ouders.verl.	.46 $p=.003$					

* Gehuwden en samenwonenden zijn vergeleken met degenen met een LAT-relatie.

N.B. Samenhangen zijn berekend op basis van somscores op de vier dimensies die binnen de redenen waarom men geen kind wil zijn te onderscheiden. Voor de redenen 'niet zeker met partner verder' en 'geen partner' geldt dit niet, omdat deze niet bleken te clusteren in een factor. Het gaat hier om afzonderlijke items. Voor variabelen van nominaal niveau (burgerlijke staat, betaald werk, wel/niet eerste kind) zijn t-toetsen verricht. De t-waarden zijn in de tabel opgenomen.

verantwoordelijkheid, vinden ze het minder verantwoord om een kind op de wereld te zetten, en is een zwakke gezondheid vaker een reden om af te zien van een kind.

Partner wil geen kind of wil te weinig zorgtaken delen

Naarmate twijfelen ouder zijn en een minder prettige jeugd achter de rug hebben, is een belangrijker reden om niet voor een kind te kiezen omdat de partner geen kind wil of te weinig zorgtaken wil delen.

Niet met partner verder of geen partner

Naarmate twijfelaars hoger zijn opgeleid en er in de relatie met de partner meer sprake is van conflictvermijding, speelt het feit dat men nog niet zeker weet of men met de partner verder wil een belangrijker rol bij de twijfel. Vrouwen met een LAT-relatie twijfelen eveneens vaker om deze reden dan gehuwde of samenwonende vrouwen. Ook is er een positief verband met de mening over kinderopvang en zwangerschapsverlof: naarmate men meer van mening is dat deze maatregelen van invloed zijn op de eigen keuze, twijfelt men vaker omdat men nog niet zeker weet of men met de partner verder wil. Tenslotte: naarmate twijfelaars minder rigide opvattingen hebben over sekserollen, speelt het feit dat ze geen partner hebben een belangrijker rol bij de twijfel.

In Tabel 25 wordt het verband tussen de achtergrondfactoren en de redenen waarom twijfelaars wel een kind willen weergegeven. In de meest linkse kolom staan de achtergrondfactoren en in de bovenste rij staan de vier factoren, die met een principale componentenanalyse zijn gevonden in de redenen waarom twijfelaars wel een kind willen. Deze factoren zijn: (1) *stimulering, nieuwheid, pret*, (2) *partner wil een kind en een kind verrijkt de relatie*, (3) *relaties in een primaire groep, affectie*, en (4) *angst om zonder een kind een buitenstaander te worden*.³

Stimulering, nieuwheid, pret

Tabel 25 laat zien dat met de factor *stimulering, nieuwheid, pret* geen van de achtergrondfactoren significant samenhangt.

Partner wil graag een kind en een kind ter verrijking van de relatie

Naarmate de kindwens van de partner sterker is, is het voor twijfelaars vaker een reden om voor een kind te kiezen, omdat de partner dit zo graag wil of om de relatie te verrijken.

Relaties in een primaire groep, affectie

Ook deze dimensie binnen de redenen waarom twijfelaars wel een kind willen, vertoont zoals Tabel 25 laat zien, geen significant verband met de achtergrondfactoren. Het gaat hier om de redenen 'met een kind heeft iemand me echt nodig', 'ik wil meer zin geven aan mijn leven', en 'ik wil op mijn oude dag niet alleen zijn'.

Angst zonder kind een buitenstaander te worden

Twijfelaars die geen partner hebben zijn minder gauw geneigd om voor een kind te kiezen dan vrouwen met een partner omdat ze bang zijn spijt te zullen krijgen als ze niet voor een kind kiezen, of vanwege het feit dat vrienden en kennissen in de omgeving kinderen krijgen.

Samenhang met afzonderlijke redenen van twijfel

In deze paragraaf komt het verband van enkele achtergrondfactoren met de afzonderlijke redenen van twijfel aan de orde. Het gaat om factoren zoals moederschap-opvattingen en de kwaliteit van de relatie met de eigen moeder. Deze zijn alleen in diepte-interviews onderzocht en derhalve niet in de Tabellen 24 en 25 opgenomen. Ook de samenhang tussen het opleidingsniveau en de afzonderlijke redenen van twijfel wordt nader onderzocht, omdat een belangrijke vraag in dit onderzoek is: in hoeverre verspreidt de ambivalentie-problematiek zich onder bredere lagen van de bevolking?

Het is daarom niet alleen van belang te weten of men dit verschijnsel aantreft bij minder hoog opgeleide vrouwen, maar ook in hoeverre er sprake is van een verspreiding van redenen van twijfel onder bredere lagen van de bevolking.

Tabel 25: *Verband achtergrondfactoren en redenen waarom twijfelaars wel een kind willen (N=41) (r)*

	Stimulering, nieuwheid, pret	Partner wil kind + relatie verrijken	Relaties in primaire groep, affectie	Angst zond- der kind buiten- staander
Burg. staat*				t=-2.40 p=.021
Kinderwens partner		.49 p=.007		

* Vrouwen met en zonder partner zijn vergeleken

N.B. Samenhangen zijn berekend op basis van somscores op de vier dimensies die binnen de redenen waarom men wel een kind wil zijn te onderscheiden. Voor variabelen van nominaal niveau (burgerlijke staat) zijn t-toetsen verricht. De t-waarden staan in de tabel. Alleen significante verbanden zijn opgenomen.

Opleidingsniveau

We hebben gezien dat twijfel over het krijgen van kinderen zich niet alleen voordoet bij hoog opgeleide vrouwen. Hoewel het verschijnsel relatief vaker voorkomt bij deze vrouwen, zijn er ook vrouwen met een minder hoge opleiding die hierover twijfelen. Is het zo dat ook de wat lager opgeleide vrouwen twijfelen vanwege de moeilijke combinatie van een kind met het werken buitenshuis en het dreigende verlies van vrijheid? Wanneer deze motieven die samenhangen met emancipatie, ook spelen bij de lager opgeleide groep, zijn er aanwijzingen te vinden dat er sprake is van een toename van het probleem in de komende jaren.

Tabel 26 geeft aan dat naarmate het opleidingsniveau toeneemt, de genoemde redenen om niet voor een kind te kiezen een grotere rol spelen. Alleen significante verbanden zijn opgenomen.

Tabel 26: *Verband opleidingsniveau en redenen waarom twijfelaars geen kind zouden willen (N=183)*

	r	Sig.niveau
Niet zeker met partner verder	-.22	.004
Kind ongunstige invloed op relatie	-.19	.018
Verlies van vrijheid	-.16	.030
Partner wil te weinig zorgtaken delen	-.16	.047

Er is geen significant verband tussen het opleidingsniveau en de combinatie van een kind met werk en/of studie. Hoewel dit aspect bij de meeste hoog opgeleide vrouwen

(69%) een zeer belangrijke tot tamelijk belangrijke rol speelt bij de twijfel, blijkt uit de survey-gegevens dat dit ook voor 41% van de laag opgeleide en ruim de helft (52%) van de middelbaar opgeleide vrouwen, een zeer belangrijke tot tamelijk belangrijke reden van twijfel is.

De angst de vrijheid te verliezen speelt bij de hoog opgeleiden eveneens het meest (63%), maar ook 38% van de laag opgeleiden en ruim de helft (53%) van de middelbaar opgeleiden vindt dit een zeer belangrijke tot tamelijk belangrijke reden om niet voor een kind te kiezen. De samenhang tussen dit laatstgenoemde aspect en het opleidingsniveau is dan ook niet erg sterk, zoals Tabel 26 laat zien ($r = -.16$). Dit duidt op een verspreiding van emancipatorische overwegingen die een rol spelen bij twijfel over het krijgen van kinderen onder bredere lagen van de bevolking. Dit betekent dat deze problematiek de komende jaren in omvang zal toenemen.

Moederschapsopvattingen

Is er verband tussen moederschapsopvattingen en de redenen van twijfel? Is het zo dat vrouwen die de exclusieve moeder-kind band afwijzen en een grote waarde hechten aan de zelfstandigheid van de vrouw, andere redenen van twijfel aanvoeren dan vrouwen voor wie deze aspecten van minder belang zijn? Nagegaan is in hoeverre er een samenhang bestaat tussen enerzijds de exclusieve moeder-kind band en de zelfstandigheid van de vrouw, en anderzijds de redenen waarom men geen kind zou willen. De samenhang is berekend op basis van de somscores op beide dimensies afzonderlijk.

Tabel 27 laat zien dat slechts drie redenen significant samenhangen met de opvattingen over moederschap. Naarmate twijfelaars de exclusieve moeder-kind band meer afwijzen, speelt de reden dat de partner te weinig wil verzorgen een belangrijker rol om geen kind te willen. Naarmate ze meer instemmen met de zelfstandigheid van de vrouw, spelen naast deze reden ook overwegingen met betrekking tot inkomsten en woonruimte een belangrijker rol. Dit betekent dat het niet zozeer opvattingen over de exclusiviteit van de moeder-kind band zijn die van invloed zijn op de redenen van twijfel, maar veeleer de waarde die men hecht aan de zelfstandigheid van de vrouw. De samenhang van deze dimensie met de redenen dat de partner te weinig wil verzorgen, men te weinig inkomsten en geen geschikte woning heeft, wijzen op het belang van tijd hebben voor zichzelf, financiële onafhankelijkheid en goede woonruimte voor deze vrouwen.

Er is alleen gekeken naar de redenen waarom men geen kinderen wil. Strikt genomen zou ook de samenhang met de redenen waarom men wel kinderen zou willen, onderzocht moeten worden. Omdat het accent in dit onderzoek met name ligt op de vraag waarom vrouwen twijfelen over het krijgen van een kind - met andere woorden, waarom ze geen kind willen - en minder op de vraag waarom ze wel naar een kind verlangen, is besloten hier niet verder op in te gaan.

Tabel 27: Verband moederschapsopvattingen en redenen waarom twijfelaars geen kind zouden willen (N=69)

	Exclus. r	Zelfst. r
Mijn partner wil te weinig de verzorging van een kind op zich nemen	-.28*	.29*
Te weinig inkomsten	-.26	.42**
Geen geschikte woning	-.17	.29**

* p < .05 **p < .01

Exclus. = Exclusieve moeder-kind band

Zelfst. = Zelfstandigheid van de vrouw

Relatie met de eigen moeder

Op basis van het diepte-interview-materiaal (N=69) is nagegaan of er een samenhang bestaat tussen de kwaliteit van de relatie met de eigen moeder en de redenen van twijfel. Vrouwen met een slechte of minder goede relatie met hun moeder gedurende de jeugdperiode, ervaren geen andere twijfels dan vrouwen bij wie deze relatie wel goed was. Opmerkelijk is dat de redenen met betrekking tot de verantwoordelijkheid van de opvoeding van een kind en het niet verantwoord vinden om een kind op de wereld te zetten, hiermee niet samenhangen. Hoewel deze redenen een belangrijker rol spelen bij deze vrouwen, is er geen sprake van een significante samenhang.

Samenvattend: de relatie van de achtergrondfactoren met de redenen waarom vrouwen wel of geen kind willen, toont aan dat zowel sociaal-demografische factoren, persoonsfactoren, sociale omgevings- als maatschappelijke contextfactoren samenhangen met de aard van de twijfel. Duidelijk komt naar voren dat de persoonsfactoren waaruit blijkt wat vrouwen belangrijk vinden, zoals hun werkambitie, vooral samenhangen met de redenen van twijfel die betrekking hebben op het behoud van de eigen vrijheid en zelfstandigheid, het belang van tijd hebben voor zichzelf en de combinatie van werken met een kind. Het verband van deze twijfels met de gepercipieerde invloed van overheidsmaatregelen op de keuze voor een kind toont een dilemma, vanwege een discrepantie tussen de wensen en verlangens van vrouwen (hogerop komen in hun werk, persoonlijke vrijheid) en de maatschappelijke mogelijkheden om deze wensen en verlangens te kunnen realiseren als men kiest voor een kind. Daarentegen blijken het algemeen welbevinden en jeugdervaringen meer verband te houden met redenen die ofwel verwijzen naar de materiële belemmeringen, ofwel naar de verantwoordelijkheid van de opvoeding van het kind en de zwakke eigen gezondheid. Ook hangen jeugdervaringen samen met het gegeven dat de partner geen kind wil of te weinig zorgtaken wil delen. Hier zien we een dilemma van een heel andere aard, namelijk tussen de lichamelijke en psychische mogelijkheden - en de daarmee kennelijk deels samenhangende materiële omstandigheden - van vrouwen enerzijds, en de opvoedingstaak en de materiële kosten van een kind anderzijds. Daarnaast zijn er vrouwen voor wie de twijfel samenhangt met de kwaliteit van de partnerrelatie of het ontbreken van een partner.

5.6.3 Achtergrondfactoren, aard, ernst en duur van de ambivalentie

Welke achtergrondfactoren en redenen van twijfel hangen samen met de mate waarin de twijfel als een probleem wordt ervaren en met de duur van de twijfel? Tussen de ernst en de duur van de twijfel is geen significant verband.

In Tabel 28 zijn de significante verbanden opgenomen tussen de achtergrondfactoren en de ernst en de duur van de twijfel. Het verband tussen de achtergrondfactoren en de ernst en de duur van de twijfel is alleen getoetst voor de twijfelaars die nog geen keuze hebben gemaakt ($N=41$). Tabel 29 laat de samenhang zien tussen de redenen van twijfel en de ernst en de duur van de twijfel. Deze verbanden zijn getoetst voor de totale groep twijfelaars ($N=183$). We bespreken eerst de ernst en daarna de duur van de twijfel.

Tabel 28 laat zien dat er voor twijfelaars die nog geen keuze hebben gemaakt ($N=41$) een sterke samenhang is tussen de mate van besluitvaardigheid en de ernst van de twijfel: naarmate vrouwen minder besluitvaardig zijn en minder zelfvertrouwen hebben, ervaren zij de twijfel als een groter probleem ($r=.50$, $p=.001$). Deze vrouwen stemmen het meest in met de volgende uitspraken:

Ik wou dat ik meer zelfvertrouwen had
 Ik heb het gevoel dat andere mensen allerlei dingen beter doen dan ik
 Ik ben gemakkelijk door anderen te leiden
 Ik kan moeilijk beslissingen nemen
 Ik laat beslissingen aan anderen over
 Ik laat anderen een sterke invloed op mijn handelen uitoefenen

Ook is er een verband met de ervaring van de eigen jeugd: naarmate deze minder prettig was, is de twijfel eveneens vaker een probleem ($r=.32$, $p=.047$). Met andere achtergrondfactoren is geen samenhang. Hoewel de mate van besluitvaardigheid niet samenhangt met het al dan niet ervaren van twijfel, zoals we gezien hebben, blijkt dus wel een sterk verband met de mate waarin de twijfel problematisch is. Opmerkelijk is verder dat voor de totale groep twijfelaars ($N=183$) dit verband eveneens bestaat ($r=.36$, $p<.001$). Dit betekent dat ook voor vrouwen die vroeger getwijfeld hebben en nu minder besluitvaardig zijn, de twijfel meer een probleem vormde. Dit wijst in de richting van een min of meer stabiele persoonlijkheidsfactor, en niet op een op de situatiebetrokken kenmerk (i.c. de keuze voor wel of geen kind).

Met betrekking tot de duur van de twijfel zien we een heel ander patroon. Zoals Tabel 28 laat zien is er een sterke correlatie tussen werkambitie en duur van de twijfel: naarmate twijfelaars meer belang hechten aan hogerop komen in het werken, twijfelt men langer. Ook met twee aspecten van de werkmotivatieschaal is er een verband: naarmate twijfelaars het belangrijker vinden om te werken vanwege (1) 'ik vind dat ik voor me zelf moet kunnen zorgen', en (2) 'om het geld', duurt de twijfel langer. Verder blijkt er opnieuw een verband met de mate van besluitvaardigheid. Deze persoonsfactor hangt dus als enige zowel met de ernst als met de duur van de twijfel samen.

Tabel 28: Verband achtergrondfactoren en ernst en duur van twijfel (N=41)

	Ernst	Duur	Sig.niveau
Werkambitie		-.43	.008
Werkmotivatie (ik vind dat ik voor me zelf moet kunnen zorgen)		-.39	.018
Werkmotivatie (om het geld)		-.44	.006
Besluitvaardigheid	.50	.32	.001
Jeugdervaring	.32		.047

Tabel 30 laat een samenhang zien tussen de aard van de twijfel enerzijds en de ernst en de duur van de twijfel anderzijds. In de linkerkolom van de tabel staan de 'twijfel'-factoren die significant samenhangen met de ernst en duur van de ambivalentie. We zien dat twee factoren waarom vrouwen geen kind willen, namelijk: *opzien tegen de verantwoordelijkheid van de opvoeding* en *de partner wil geen kind of te weinig zorgtaken delen* en twee afzonderlijke redenen ('*niet met partner verder*' en '*geen partner*') samenhangen met de ernst van de twijfel. Naarmate deze factoren een belangrijkere rol spelen bij de twijfel, is de twijfel voor vrouwen een groter probleem. Daarentegen is er slechts één factor binnen de redenen waarom twijfelaars wel een kind willen die hiermee samenhangt, namelijk *angst zonder kind een buitenstaander te worden*. Naarmate het voor vrouwen een belangrijkere reden is om wel voor een kind te kiezen omdat ze bang zijn anders een buitenstaander te worden, duurt de twijfel langer. Ten slotte: als het ontbreken van een partner een belangrijke reden van twijfel is, duurt deze langer.

Tabel 29: Verband aard van twijfel en ernst en duur van twijfel (N=183)

	Ernst	Duur	Sig.niveau
Opzien tegen de verantwoordelijkheid van de opvoeding	.24		.001
Partner geen kind + niet zorgen	.21		.009
Niet met partner verder	.23		.003
Geen partner		-.22	.003
Angst zonder kind een buitenstaander	.27		.000

5.7 SAMENVATTING EN CONCLUSIE

In dit hoofdstuk is een profiel geschetst van vrouwen die twijfelen over het krijgen van kinderen. We hebben gezien dat het niet zozeer vrouwen betreft van achter in de dertig, maar vooral jongere vrouwen. Ruim drie kwart van de vrouwen die twijfelt over deze vraag is 30 jaar of jonger. Vooral vrouwen die samenwonen, vrouwen met een LAT-relatie en vrouwen zonder partner, zijn relatief sterk vertegenwoordigd. Een hoge opleiding, een sterke werkambitie, weinig sekserolrigide opvattingen en een grote zelfstandigheid in relaties zijn aspecten die deze groep kenmerken. Men kan dan ook concluderen dat twijfel over de vraag: 'wel of geen kind?' een problematiek is die zich met name voordoet bij geëmancipeerde vrouwen. Het algemeen welbevinden en de mate van besluitvaardigheid van deze vrouwen zijn niet verschillend van die van

vrouwen die niet twijfelen. Bij een deel van de onderzochte vrouwen is er echter wel sprake van onzekerheid en een wat besluiteloze houding. Verder hebben twijfelende vrouwen vaker een minder prettige jeugd achter de rug en zijn zij vaker eerste kind in het gezin geweest. Ook hebben twijfelaars vaker een partner die geen kind wil of zelf twijfelt over het krijgen van een kind dan niet-twijfelaars. Tenslotte blijkt er bij de meerderheid van deze vrouwen sprake te zijn van een goede en stabiele relatie.

Dit alles lijkt erop te duiden dat oorzaken van de ambivalentie-problematiek zijn te vinden in het voortschrijdende emancipatie-proces, in de persoonlijke levensgeschiedenis (jeugdervaringen) van de vrouw, en in de houding van de partner ten opzichte van het krijgen van een kind. Met name het gegeven dat overheidsmaatregelen het voor een deel van de vrouwen gemakkelijker zullen maken om voor een kind te kiezen, ondersteunen de eerste conclusie. Het gegeven dat twijfelaars vaker een minder prettige jeugd hebben gehad en de uit de diepte-interviews naar voren gekomen bevinding, dat een deel van de vrouwen zichzelf beschrijft als angstig, onzeker en besluiteloos, ondersteunen de tweede. Deze conclusies worden bevestigd door de resultaten van de regressie-analyses waaruit naar voren kwam, dat van de persoonsfactoren de mate van zelfstandigheid in de partnerrelatie en jeugdervaringen gezamenlijk de ambivalentie het beste voorspellen; kijken we echter naar alle factoren dan bleek een ambivalente of ontbrekende kinderwens van de partner als enige de belangrijkste voorspeller. Dit duidt erop dat zowel persoonsfactoren, sociale omgevings- als maatschappelijke contextfactoren van belang zijn ter verklaring van de ambivalentie. De ambivalente of negatieve houding van de partner ten opzichte van het krijgen van een kind (sociale omgeving) heeft echter het zwaarste gewicht.

Vooraf hoog opgeleide vrouwen twijfelen over het verlies van vrijheid, het niet zeker weten of men met de partner verder wil, angst dat een kind een ongunstige invloed heeft op de relatie, en dat de partner te weinig zorgtaken wil delen. Hoewel de combinatie van een kind met werk en/of studie vaker een rol speelt bij de hoog opgeleiden, is er geen significant verband met het opleidingsniveau. Ook bij een aanzienlijk deel van de minder hoog opgeleide vrouwen spelen het combineren van werk en kind en het behoud van de vrijheid een rol om niet voor een kind te kiezen. Dit duidt op een verspreiding van emancipatorische overwegingen die een rol spelen bij twijfel over het krijgen van kinderen onder bredere lagen van de bevolking, en kan betekenen dat deze problematiek de komende jaren in omvang zal toenemen.

Tenslotte hangen de mate van besluitvaardigheid, de ervaring van de eigen jeugd, de twijfels in verband met de verantwoordelijkheid van de opvoeding van een kind, het feit dat de partner geen kind wil of te weinig zorgtaken wil delen, het niet zeker weten of men met de partner verder wil, en de angst om een buitenstaander te zullen worden als men niet kiest voor een kind, samen met de ernst van de twijfel. De besluitvaardigheid, de werkambitie, de werkmotivatie (men vindt dat men voor zichzelf moet kunnen zorgen en vanwege de inkomsten), en het feit dat men geen partner heeft, hangen daarentegen samen met de duur van de twijfel. Dit betekent dat naarmate vrouwen besluitelozener zijn en een minder prettige jeugd achter de rug hebben, en bovengenoemde redenen meer een rol spelen bij de ambivalentie, de twijfel meer een probleem is voor hen. De twijfel duurt daarentegen langer naarmate vrouwen het belangrijker vinden om hogerop te komen in hun werk, en vooral gemotiveerd zijn om buitenshuis te werken omdat ze financieel onafhankelijk willen zijn of vanwege 'het geld'. Uit deze laatstgenoemde relaties komt opnieuw naar voren dat zowel persoons- als contextfactoren van belang zijn ter verklaring van de ambivalentie.

Hoofdstuk 6

HET BESLUITVORMINGSPROCES

6.1 INLEIDING

In dit hoofdstuk worden de resultaten met betrekking tot het twijfel- en besluitvormingsproces gepresenteerd. De gegevens zijn, evenals in de vorige twee hoofdstukken, zowel afkomstig uit het survey als uit de diepte-interviews. De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat is: hoe verloopt het besluitvormingsproces van twijfelaars om tot een keuze te komen, en welke factoren zijn hierop van invloed? In het kader hiervan komen onder andere de volgende vragen aan de orde: welke strategieën hanteren twijfelaars om hun conflict op te lossen, en welke rol spelen anderen hierbij, met name de partner? Ook komt aan de orde wat men uiteindelijk besluit en welke overwegingen doorslaggevend zijn voor de verschillende besluiten. De periode na de keuze komt eveneens aan bod: is het probleem bijvoorbeeld opgelost als eenmaal een beslissing is genomen? En hoe bevalt het moederschap als is gekozen voor een kind? Om het proces van twijfel en besluitvorming zoveel mogelijk in beeld te krijgen, worden derhalve gegevens gepresenteerd over de periode van twijfel, het nemen van de beslissing, en de periode na het genomen besluit.

De indeling van dit hoofdstuk is als volgt. In paragraaf 6.2 wordt een beeld geschetst van de manier waarop twijfelaars proberen om tot een oplossing te komen van hun dilemma. Achtereenvolgens wordt aandacht besteed aan het informatiezoekgedrag, onderhandelingen met de partner over het krijgen van een kind, uitstel van de beslissing, en het anticonceptiegebruik van twijfelaars. Tot slot van paragraaf 6.2 wordt nagegaan welke factoren van invloed zijn op het besluitvormingsproces en het zoeken naar een oplossing. In paragraaf 6.3. komen het maken van de uiteindelijke keuze en de argumentatie voor de verschillende besluiten aan bod. Vervolgens komt in paragraaf 6.4 de situatie na het genomen besluit aan de orde; op de situatie na de keuze voor geen kind wordt niet ingegaan, omdat hierover geen gegevens zijn verzameld. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvatting.

6.2 ZOEKEN NAAR EEN OPLOSSING

6.2.1 Informatiezoekgedrag

Uit eerder onderzoek blijkt dat twijfelaars veel met anderen praten over het keuze-probleem (Mozes, 1989). Enerzijds zou men in deze gesprekken op zoek zijn naar steun en herkenning, anderzijds naar voorbeelden van andere vrouwen die buitenshuis werken met de zorg voor kinderen combineren. Ook in deze studie is nagegaan in hoeverre twijfelaars anderen tot deelgenoot maken van hun dilemma, met wie er wordt gesproken, waarover deze gesprekken gaan, of men er voldoende over kan praten. Tevens komt aan de orde of men nog op andere wijze op zoek gaat naar informatie, bijvoorbeeld door erover te lezen, en op welke vragen men antwoord zoekt.

Uit het survey blijkt dat 34% van de twijfelaars (N=183) vaak tot zeer vaak over de keuze heeft gepraat, 52% af en toe, en 15% zelden of nooit. De meeste vrouwen praten vooral en allereerst veel met de eigen partner, maar ruim driekwart van de vrouwen praat ook veel met anderen. De helft zegt zelfs er vaak met anderen over te spreken, meestal met vriendinnen maar ook met zussen, schoonzussen, de eigen moeder en collega's. Bovendien praat men soms ook samen met de partner en bevriende stellen hierover. Vooral mensen die al kinderen hebben of van plan zijn kinderen te nemen, worden geraadpleegd. Interessant is dan met name waarom men voor kinderen gekozen heeft en in hoeverre het bevalt. Ook hoe men het allemaal organiseert en regelt of gaat regelen wanneer men een kind heeft, komt vaak in deze gesprekken naar voren. Vragen als: 'moet je blijven werken of niet?', 'welke veranderingen kun je verwachten wanneer er kinderen zijn?', 'hoe staat het met de verantwoordelijkheid van het hebben van een kind?', worden uitvoerig besproken. De redenen waarom men erover praat zijn om een andere mening te horen, alles op een rijtje te zetten, en om positieve dingen te horen over het hebben van kinderen. Soms ook gewoon het hebben van een uitlaatklep. Een minderheid praat er niet met derden over: men vindt het een zaak die alleen beide partners aangaat. Soms speelt een rol dat men er liever niet met anderen over praat, omdat men bang is door hen overgehaald te worden om kinderen te nemen.

Vervut de meeste twijfelaars vinden dat ze voldoende over het al dan niet krijgen van een kind kunnen of konden praten. Bij bijna tweederde (57%) was of is dit beslist voldoende, bij 34% eigenlijk wel voldoende. Een kleine minderheid (9%) is van mening dat men er eigenlijk niet of beslist niet voldoende over kan of kon praten.

Het thema is niet alleen vaak onderwerp van gesprek. Meer dan de helft van de vrouwen is ook duidelijk alert op informatie hierover in de media. Alles wat met dit probleem te maken heeft in kranten, tijdschriften of op televisie wordt dan gevolgd. De meeste vrouwen gaan niet echt op zoek naar informatie, men neemt informatie op wanneer men die toevallig tegenkomt. Echt gemotiveerd om meer te weten te komen, lijkt men niet. Slechts enkelen gaan bewust op zoek naar informatie: men probeert boeken te kopen of te lenen over het onderwerp en vraagt in de omgeving naar lectuur.

Op welke vragen zoeken vrouwen antwoord?

Op welke vragen zoeken twijfelaars antwoorden? Soms weet men dit eigenlijk niet, zoals deze vrouw, die wel heel alert is maar zegt:

"Dat is juist het gekke. Er zijn eigenlijk geen vragen, geen definitieve vragen waar ik antwoord op zoek. Soms vind ik het prettig om erover te lezen, maar juist omdat ik het van me af wil schuiven, wil ik er ook niet teveel mee bezig zijn".

En een ander:

"Het zou gemakkelijker zijn als ik zou denken, ik kan die verantwoordelijkheid niet aan, of het is niets voor mij, maar ik denk dat er gewoon geen vraag voor is".

Ook is opgemerkt dat je van anderen toch geen antwoord kunt krijgen op de vragen waar je mee zit. De informatie die je echt nodig hebt om een beslissing te nemen, kun je niet krijgen, omdat het zo verschillend is per individu, zo is opgemerkt.

Sommigen hebben vragen over kinderopvang, over hoe het leven eruit ziet met of zonder kind, wat men kan doen als er problemen zijn met het kind. Ook wil men weten welke argumenten anderen hebben om te twijfelen of voor een kind te kiezen en hoe de combinatie van werk en kind bevalt. Men probeert zich een beeld te vormen van de situatie met een kind. Er is duidelijk behoefte aan voorbeelden en herkenning.

Soms zou men graag eens praten met anderen in dezelfde situatie, zoals deze vrouw:

"Nou ik had dus nooit eens gepraat met iemand die er net zo over dacht. Die ook net als ik, dat haar man ook wel wilde en zij dus niet, maar ja die had ik niet. Ik wilde weten hoe dat zij er dachten uit te komen, als de één wel wil en de ander niet".

Sommigen willen weten of er literatuur over bestaat of zouden willen dat er een instantie voor is, waar je met vragen naar toe kunt. Ook zou men meer informatie willen hebben over kinderopvangmogelijkheden in de eigen omgeving.

Veel vrouwen hebben geen behoefte aan meer informatie. Redenen hiervoor zijn dat men genoeg om zich heen ziet hoe het gaat met kinderen, of in opleiding en werksituatie genoeg informatie hierover kan krijgen, men er voldoende over kan praten in de vrienden- en kennissenkring, of weet waar men informatie kan vinden wanneer men die nodig heeft. Sommige twijfelaars zijn daarentegen bang dat meer informatie hen te veel in een bepaalde richting zal sturen of de twijfel juist vergroot. Men zegt eerst voor zichzelf een beslissing te willen nemen, alvorens op zoek te gaan naar informatie. Anderen verwachten er niet veel van, omdat de informatie die men kan krijgen vooral eenzijdig de positieve kanten van het hebben van kinderen benadrukt.

"Nu hoor je van anderen toch alleen steeds de positieve dingen, dat het zo leuk is dit en dat. Daar zit ik net niet op te wachten, dat getut allemaal".

Aan vrouwen die niet op zoek gaan naar informatie is gevraagd waarom men dit niet doet. Veel vrouwen willen eerst zelf wat meer vastomlijnde ideeën hebben voor men op zoek wil gaan naar informatie. Soms verwacht men hierover toch niets te kunnen vinden, of vindt men de literatuur die men kent niet echt verhelderend of sprak deze niet aan.

Op welke onderwerpen let men nu speciaal in boeken, tijdschriften en andere media? De volgende thema's zijn genoemd:

- kinderen krijgen na je dertigste
- kinderverzorging en kinderpsychologie
- vrijwillige kinderloosheid
- gehandicapte kinderen op televisie
- bevallingen op televisie
- kinder mishandeling
- Bladen als *Moeders voor moeders* (wat moet je doen als je problemen krijgt met kinderen?)
- ontwikkelingen met betrekking tot emancipatie, kinderopvang en part-time werk in kranten en tijdschriften

6.2.2 Onderhandelen met de partner

We hebben in hoofdstuk vijf gezien dat twijfelaars ($N=41$) over het al dan niet krijgen van een kind vaker meningsverschillen met de partner hebben dan niet-twijfelaars ($N=136$) ($t=3.10$, $p<.01$). Twijfelaars hebben ook vaker een partner die zelf twijfelt over het krijgen van een kind of die geen kind wil dan niet-twijfelaars ($t=-.2.33$, $p<.05$).

De kwestie 'wel of geen kind' is in de meeste gevallen niet alleen een probleem van de vrouw, maar een probleem van beide partners. Men gaat hierover dan ook met de partner in gesprek. Hoe verlopen deze gesprekken? Wie begint er meestal over en waar gaan de gesprekken over? Kan men er goed over praten of ontstaan er vaak spanningen en conflicten over deze kwestie?

Over het algemeen praat men veel met de partner over het onderwerp. Bij de meeste vrouwen, ruim twee derde, is het ook redelijk tot goed bespreekbaar. Men gaat het gespreksonderwerp niet uit de weg. Soms oefent men druk uit op elkaar of tracht men de ander met argumenten te overreden. Echter de meeste van deze vrouwen blijken tevreden over de communicatie met hun partner over dit onderwerp.

Bij de rest van de vrouwen verloopt de communicatie niet zo gemakkelijk. Er wordt meestal wel over gepraat, maar eigenlijk interesseert het een van beiden het niet zo. Soms bagatelliseert de een de mening van de ander, of durft een van de twee niet goed de eigen mening duidelijk naar voren te brengen. Bij anderen is er eigenlijk nauwelijks sprake van communicatie. Af en toe wordt er door een van de partners een poging gedaan het onderwerp bespreekbaar te maken maar meestal kapt de ander dan het gesprek af. Bij enkelen wordt überhaupt niet over het onderwerp gesproken.

Het voornaamste gesprekspunt is, hoe het zal zijn samen met een kind. Ook de besluitvorming, vooral de reden waarom een van de twee maar niet tot een beslissing kan komen, is vaak onderwerp van gesprek. Dit geldt ook voor de verzorging en opvoeding van het kind, en hoe de opvang concreet geregeld kan worden.

Meestal beginnen de vrouwen de gesprekken over het thema van de kinderwens. In bijna een derde deel van de gevallen is het wisselend wie erover begint. Slechts in een enkel geval is het de partner die het onderwerp aansnijdt. Het zijn ook met name de vrouwen die in deze gesprekken vooral de nadelen van het hebben van kinderen benadrukken. Slechts een vierde deel van de vrouwen benadrukt alleen de positieve aspecten van het hebben van kinderen. Dit lijkt erop te duiden dat de vraag 'wel of geen kind, en hoe dan?' een kwestie is die vooral vrouwen bezighoudt. Bij de partners leeft het minder en wordt het krijgen van een kind minder snel geassocieerd met de nadelige kanten ervan.

Op de vraag of men over deze kwestie wel eens een meningsverschil heeft met de partner, antwoordt ruim de helft bevestigend. De ernst van deze meningsverschillen loopt echter nogal uiteen, zoals Tabel 30 laat zien.

Tabel 30 laat zien dat er bij 43% van de vrouwen geen sprake is van meningsverschillen met de partner over het krijgen van een kind. Bij ruim een derde deel van de vrouwen is dit wel het geval; deze meningsverschillen lopen echter niet zo hoog op dat men kan spreken van een ruzie of conflict. Meestal is het zo dat men van mening verschilt over de vraag 'wel of geen kind' of dat men het niet eens is over de wijze

waarop de verzorging en opvoeding geregeld moeten worden. De redenen waarom deze meningsverschillen niet leiden tot ruzie of conflicten verschillen. Soms gaat men

Tabel 30: Meningsverschillen met de partner over wel of geen kinderen

	(N=69)
Geen meningsverschillen	43%
Meningsverschillen die niet leiden tot ruzie/oplaaiende emotie	36%
Meningsverschillen die leiden tot ruzie, spanning en verkillung	15%
Meningsverschillen die leiden tot conflicten	6%

er vanuit dat de ander die het tegenovergestelde verlangt van wat men zelf wil 'nog wel bij zal draaien'. In sommige gevallen geven vrouwen te kennen dat men zich wel kan inleven in het standpunt van de ander. Soms speelt de problematiek nog niet zo en geeft men zichzelf en elkaar nog wat uitstel. Ook kan het zijn dat er eigenlijk wel sprake is van grote meningsverschillen, maar dat men de confrontatie uit de weg gaat. Het gespreksonderwerp wordt dan gemeden.

Bij 15% van de vrouwen gaan meningsverschillen wel gepaard met ruzies, spanningen en emoties. Het betreft hier met name partners, van wie de een wel een kinderwens heeft en de ander niet, en bij wie de kwestie bij een van de twee of bij beiden zeer hoog zit. Maar ook meningsverschillen over opvoeding of over het al dan niet gebruik maken van een crèche kunnen hoog oplopen. Soms wil een van de twee er niet over praten. De meerderheid van de twijfelaars in deze groep heeft het idee dat er ook nauwelijks of geen ontwikkeling te constateren is in deze gesprekken; men blijft bij het eigen standpunt, de communicatie zit als het ware muurvast.

Bij enkele vrouwen is er duidelijk sprake van een conflict. Door het meningsverschil stelt men zich uitermate 'bot' tegenover elkaar.

In het survey is gevraagd aan de vrouwen die nog twijfelden (N=41) of men er wel eens over denkt om de relatie met de partner te beëindigen vanwege meningsverschillen over het krijgen van kinderen. Slechts een zeer gering percentage (3%) denkt hier soms wel eens over; de rest doet dat zelden of nooit (52%) of verschilt niet van mening met de partner (45%). Niet verwonderlijk is dat naarmate er vaker sprake is van meningsverschillen met de partner over het krijgen van een kind, twijfelaars (N=41) vaker denken over het beëindigen van de relatie met de partner ($r=.63$, $p < .01$).

6.2.3 Uitstel van de beslissing

In hoofdstuk vier hebben we gezien dat driekwart van de twijfelaars de beslissing 'wel of geen kinderen' op de een of andere manier als een probleem ervaart. Iets minder dan een derde noemt het zelfs een zeer groot tot tamelijk groot probleem. Bijna de helft van de vrouwen heeft ook wel eens het gevoel dat men er niet uit komt. En ruim een derde deel wil er ook af en toe echt niet aan denken, met andere woorden men zet het bewust van zich af. Veelal gebeurt dit omdat men het gevoel heeft dat men vastloopt, men komt er niet verder mee. Vaak is uitstel het gevolg, zoals deze vrouw aangeeft:

"Ik kom er op dit moment niet uit, dus leg ik het naast me neer. Ik zet het maar even in de ijskast".

Wanneer men niet weet wat men wil en hier maar niet uitkomt, is uitstel vaak het gevolg. Men verschuift het probleem naar de toekomst in de hoop dan wel een beslissing te kunnen nemen.

Uit de diepte-interviews blijkt dat bijna twee derde deel van de vrouwen schuift met de leeftijd waarop zij een kind willen. Meestal verschuift men de leeftijd met een paar jaar. Wanneer echter de door hen gestelde grens in zicht komt en men het nog niet weet, kan het zijn dat wederom een paar jaar worden toegevoegd. In sommige gevallen blijkt informatie in de media over dit probleem hierop een duidelijk stimulerende werking te hebben. Soms heeft men echter wel de nodige kanttekeningen zoals deze vrouw aangeeft:

"Dat was 30 jaar en nu is het 35 jaar. Nu lees je al steeds meer over moeders van tegen de 40 jaar, dat dat ook allemaal nog kan. Maar dat benauwt me enigszins. Vind ik toch wel oud. Ik ben bang dat ik dan niet meer genoeg energie heb voor zo'n kind".

Veel vrouwen benadrukken dan ook dat men het niet leuk vindt om een 'oude moeder' te zijn, vooral ook voor de kinderen vindt men dit niet leuk. Ook gezien de biologische grens kan het verschuiven niet onbeperkt doorgaan. Veruit de meeste vrouwen noemen dan ook een uiterste leeftijdsgrens waarop de beslissing genomen moet hebben. Bij enkelen valt deze grens samen met de biologische grens van rond de 40 jaar. De meesten leggen deze grens een stuk eerder: 28% wil op hun dertigste hun eerste kind krijgen, voor 30% is 35 jaar de uiterste grens, 42% legt deze grens nog hoger (21% hiervan legt de uiterste grens boven de 38 jaar).

Dat het medisch gezien wat meer risico's met zich meebrengt om op zo'n late leeftijd nog een eerste kind te krijgen, lijken sommigen in te calculeren. Twee vrouwen die beiden rond de 40 jaar hun eerste kind plannen, zeggen er het volgende over:

"Ik weet wel de beperkingen, bijvoorbeeld niet meer thuis bevallen, maar dat neem ik op de koop toe".

"Ik wil een kind tegen die tijd dat je op zo'n leeftijd komt dat het gevaarlijk zou kunnen zijn, rond de veertig, dacht ik".

Aan de vrouwen die nu twijfelen is gevraagd of zij een bepaalde leeftijd in gedachten hebben waarop ze een kind zouden willen. Een derde deel van de vrouwen vindt het ideaal of streeft er naar om met 35 jaar een kind te krijgen of in ieder geval de beslissing genomen te hebben. Minder dan een kwart denkt aan de leeftijd van 30 of begin 30. Een enkele vrouw denkt aan 37 à 38 jaar. De rest heeft geen leeftijd in gedachten. Vaak heeft men dit vroeger wel gehad, maar aangezien deze leeftijd toch steeds werd verschoven is men daar maar vanaf gestapt; men durft er geen uitspraak meer over te doen.

Wanneer krijgen aanvankelijk twijfelende vrouwen nu hun eerste kind? Zoals Tabel 31 laat zien heeft ruim twee derde tegen de tijd dat men 30 jaar is het eerste kind gekregen. Dit betekent dat bijna een derde boven de leeftijd van dertig jaar het eerste kind krijgt. Slechts een zeer gering percentage wordt pas voor het eerst moeder op 36-jarige leeftijd of later.

Tabel 31: Leeftijd waarop twijfelaars hun eerste kind krijgen

	Twijf. verled. (N=96)
19-25 jaar	17%
26-30 jaar	51%
31-35 jaar	31%
36-40 jaar	1%
Totaal	100%

De gemiddelde leeftijd waarop voormalige twijfelaars hun eerste kind kregen is ruim 28,5 jaar. Voor vrouwen die niet twifelen ligt dit rond de 24 à 25 jaar. In 1988, het jaar waarin de dataverzameling van dit onderzoek plaatsvond, was de gemiddelde leeftijd waarop een Nederlandse vrouw haar eerste kind kreeg 27.2 jaar (Beets, 1992). Inmiddels is dit gestegen naar 28.4 jaar (CBS, 1995). Onze gegevens van de groep niet-twijfelaars zijn hiermee niet direct vergelijkbaar. Ten eerste is deze groep niet volledig representatief omdat de twijfelaars ontbreken. Ten tweede gaat het alleen om vrouwen tussen de 20 en 40 jaar. Vrouwen die jonger dan 20 of ouder dan 40 jaar hun eerste kind krijgen vallen er dus eveneens buiten.

6.2.4 Slordig anticonceptiegebruik?

Het is niet ondenkbaar dat vrouwen die twifelen over het krijgen van een kind en geen oplossing zien voor hun conflict, geneigd zijn het lot te laten beslissen. Verondersteld kan worden dat deze vrouwen derhalve wellicht minder zorgvuldig anticonceptie toepassen om zo de verantwoordelijkheid voor de beslissing uit handen te geven en op deze wijze hun conflict op te lossen.

Uit eerder onderzoek zijn er aanwijzingen dat twijfelaars vaak minder betrouwbare anticonceptiemethoden gebruiken zoals het condoom of pessarium. Ook zijn er aanwijzingen dat ongeplande zwangerschap en abortus vaak voorkomen bij deze groep vrouwen. Zo blijkt uit het vooronderzoek dat naarmate men meer bezig is met de vraag 'wel of geen kind', men vaker het condoom of pessarium gebruikt (Parent, 1987). Ook is bij de helft van de onderzochte vrouwen in dit vooronderzoek sprake van ongeplande c.q. ongewenste zwangerschappen. Het merendeel van deze zwangerschappen kan worden toegeschreven aan onzorgvuldig gebruik van anticonceptie. Tevens komt abortus bij deze vrouwen tweemaal zo vaak voor als bij de totale Nederlandse populatie. Ook uit ander onderzoek komt naar voren dat vrouwen met een onduidelijke kinderwens vaker minder betrouwbare vormen van anticonceptie toepassen en dat bij hen vaker een algemene weerstand bestaat tegen het gebruik van anticonceptie (Meijman et al., 1983). Om dit verband tussen twijfel over het krijgen van kinderen en het gebruik van anticonceptie te onderzoeken, zijn in dit onderzoek verschillende aspecten van het anticonceptie-gedrag bestudeerd. Er is zowel gekeken naar opvattingen over anticonceptie als naar het gebruik ervan. Tevens is het voorkomen van een ongeplande zwangerschap en abortus bij deze groep vrouwen in kaart gebracht.

Hoe denken twijfelaars over anticonceptie?

De houding van twijfelaars (N=41) en niet-twijfelaars (N=136) ten aanzien van anticonceptie zoals gemeten met de drie anticonceptie-attitude-schalen is niet verschillend (zie hiervoor bijlage drie). Twijfelaars zijn niet kritischer ten aanzien van het gebruik van anticonceptie, staan niet wantrouwender ten aanzien van het gebruik van de pil, en onderscheiden zich evenmin in het gepercipieerd gemak in het gebruik van de pil. Wel hebben twijfelaars die nog geen keuze hebben gemaakt (N=41) op verschillende punten een kritischer houding ten aanzien van anticonceptiemiddelen en -methoden dan vrouwen die niet twifelen en geen kinderen hebben (N=136). Zo vinden ze het belangrijker dat anticonceptie in het algemeen geen risico's oplevert voor de gezondheid ($t=-2.65$, $p<.05$). Ook tegen hinderlijke lichamelijke bijwerkingen van anticonceptie hebben ze meer bezwaar ($t=2.06$, $p<.05$). Bovendien voelt men meer voor een pil voor mannen als alternatieve vorm van anticonceptie ($t=3.33$, $p<.001$). Tevens staat men wantrouwender ten opzichte van de pil en geeft men minder hoog op over het gemak in gebruik ervan, wanneer we de vrouwen die op dit moment twifelen vergelijken met de totale groep vrouwen die nooit getwijfeld hebben (N=790, $t=2.74$, $p<.05$; $t=-2.25$, $p<.05$). Ook vindt men het belangrijker dan deze laatste groep dat anticonceptie echt voor 100% betrouwbaar is ($t=-3.16$, $p<.01$).

Het toepassen van anticonceptie

Keuze van middel of methode

Maken twijfelaars inderdaad vaker gebruik van de minder betrouwbare vormen van anticonceptie? Gevraagd is welk middel of welke methode van anticonceptie men op het moment van het onderzoek toepaste. De vrouwen die nog geen keuze hadden gemaakt (N=41) zijn vergeleken met vrouwen die niet twifelen en nog geen kinderen hebben (N=136).

Tabel 32: *Gebruik van anticonceptie*

	Twijf. heden (N=41)	Geen twijf. (N=136)
Pil	51%	59%
Condoom	17%	8%
Spiraaltje	5%	4%
Pessarium	2%	0%
Niets	25%	29%

Hoewel het aantal twijfelaars klein is, zijn er wel degelijk aanwijzingen dat twijfelende vrouwen vaker het condoom en pessarium gebruiken dan vrouwen die niet twifelen, zoals Tabel 32 laat zien. Hoewel twijfelaars deze anticonceptiemethoden vaker toepassen dan niet-twijfelaars, is geen sprake van een significant verschil tussen beide groepen in het gebruik van de meer betrouwbare (de pil, prikpil en het spiraal) en de wat minder betrouwbare methoden (het condoom en pessarium) ($X^2=3.59$, n.s.). Het gegeven dat twijfelaars vaker het condoom en pessarium gebruiken hoeft ook niet te betekenen dat de keuze voor deze vormen van anticonceptie samenhangt met de ambivalentie-problematiek. Gezien de opvattingen van twijfelaars over anticonceptie

kan men er evenzeer vanuit gaan, dat de keuze bepaald wordt door de perceptie van de nadelen van andere methoden, bijvoorbeeld de pil. De keuze van de minder betrouwbare methoden kan echter op een andere wijze samenhangen met de opvattingen van twijfelaars over anticonceptie. Het kan wijzen op een afstandelijke houding tegenover anticonceptie; men gelooft er niet zo in. Dit komt wellicht omdat men niet zo goed weet of men nu wel of geen anticonceptie wil. De kans dat men dan kritisch is, is dan groter. Als we de opvattingen van twijfelaars zo interpreteren, wordt het begrijpelijk waarom ze de minder betrouwbare methoden gebruiken. We kunnen op grond van deze gegevens dan ook geen uitspraak doen over het oorzakelijk verband tussen de ambivalentie en de keuze voor een anticonceptiemethode.

Dit betekent niet dat er geen afstemming plaatsvindt tussen de kinderwens en het gebruik van anticonceptie. De invloed van de ambivalentie-problematiek op de keuze van het anticonceptiemiddel komt duidelijk naar voren in het volgende citaat. Het is afkomstig van een 32-jarige wijkverpleegkundige die na jaren twijfel uiteindelijk voor een kind heeft gekozen.

"<Bent u wel eens van middel of methode gewisseld?> Jawel, ik heb de pil gebruikt toen ik echt zoiets had van ik wil geen kinderen. Ik gebruikte het spiraal toen ik dacht geen kinderen, maar het is niet erg wanneer ik toch in verwachting raak. Ik ben gestopt met het spiraal omdat ik daar op een gegeven moment gevoelig voor was. En toen hebben we bewust samen gekozen voor het condoom, wat we wel wilden gebruiken maar ook realiserend van stel dat ik toch in verwachting raak, dan is dat niet erg. Dus de keuze voor de voorbehoedmiddelen heeft heel duidelijk verband gehouden met wel of geen kinderen. En op een gegeven moment hebben we ook echt het condoom gebruikt in de zin van, stel je voor als we gemeenschap hebben die allerlaatste tijd voordat we zeg maar wel kinderen wilden, dan gebruikten we soms wel en soms niet een condoom. We gebruikten het wel als we het toch nog eng vonden of toch niet wilden. Zo lag dat voor ons. Het had heel duidelijk toch met gevoelens van dat moment te maken. En ik vond dat heel plezierig want die keuze van voorbehoedmiddelen hielp me in dat proces om het echt een deel van mij te laten worden. Ik bedoel de keuze van het middel laat al zien dat je er meer voor open staat en het condoom is dan veel incidenteler te gebruiken. Wil ik deze gemeenschap beschermd of onbeschermd? Dat kun je op dat moment bepalen en dat vond ik erg fijn".

De meeste twijfelaars die geen anticonceptie gebruiken doen dat omdat men geen partner heeft op dit moment. Slechts een enkele vrouw gebruikt niets terwijl ze kans loopt zwanger te raken. Reden hiervoor is soms dat men praktisch alle middelen reeds heeft gebruikt en niets echt beviel. 'Toen gebruikte ik van lieverlede maar niets.' Bij een enkeling speelt echter de gedachte 'laat het lot maar beslissen' hierbij ook een rol, zoals deze vrouw aangeeft, die af en toe periodes heeft dat ze stopt met de pil:

"Nou het spijt mij soms dat we tegenwoordig daar zoveel greep op hebben. Vroeger kreeg je ze gewoon, hoefde je er niet over na te denken. Nu is het toch ingewikkelder geworden. Dat stukje natuur is weg en daar is dan cultuur voor in de plaats gekomen. Ja, ik denk dat in die periodes dat ik met de pil stopte, dat ik wel zoiets had van 'ach we zien wel'. Het is toch wel een beetje een keuze om een verhoogd risico te lopen om zwanger te worden. Meer het idee van 'als het er van komt, dan komt het er van'".

Zorgvuldigheid in gebruik

Wat betreft de mate van zorgvuldigheid waarmee men de anticonceptie-methode zegt toe te passen blijkt er geen verschil te zijn tussen vrouwen die twijfelen en vrouwen die niet twijfelen. Het is echter de vraag in hoeverre bij de twijfelaars sociale wenselijkheid bij de beantwoording van deze vraag een rol heeft gespeeld. Gezien het feit dat zij vaker de minder betrouwbare anticonceptiemethoden toepassen, zoals we gezien hebben, is dit niet denkbeeldig. Hoewel er geen verschil is tussen twijfelaars en niet-twijfelaars in de mate van zorgvuldigheid waarmee anticonceptie wordt toegepast, wil dit nog niet zeggen dat alle twijfelaars hierin zorgvuldig zijn. In een enkel geval heeft dit ook duidelijk te maken met de ambivalentie-problematiek, zoals deze vrouw aangeeft die af en toe de pil vergeet en dan gewoon de menstruatie afwacht:

"Want het was wel zo van als het dan zo is, dan is het goed. Het is niet de bedoeling maar dan accepteren we het wel. Zo was de situatie wel".

De meeste vrouwen gaan echter zorgvuldig om met anticonceptie. En veruit de meerderheid van degenen die af en toe bijvoorbeeld wel eens de pil 'vergeten', is van mening dat dit niet te maken heeft met de ambivalentie-problematiek.

Meer ongeplande zwangerschap en abortus?

Tegen de verwachting in komt ongeplande zwangerschap minder vaak voor bij vrouwen die op dit moment twijfelen of ooit getwijfeld hebben ($N=183$), dan bij vrouwen die nooit getwijfeld hebben ($N=790$, $t=2.49$, $p<.01$). Van de twijfelaars is 12% ooit ongepland zwanger geweest; bij de niet-twijfelaars is dit 20%. Wat betreft het voorkomen van abortus onderscheidt men zich niet van de niet-twijfelaars. Wanneer men echter ongepland zwanger zou raken, zou men wel vaker tot abortus willen overgaan dan vrouwen die niet twijfelen ($t=5.56$, $p<.001$). Wat betreft de mening over abortus blijken de twijfelende vrouwen zich niet te onderscheiden van de niet-twijfelende vrouwen.

6.2.5 Factoren van invloed op het zoeken naar een oplossing

In deze paragraaf wordt nagegaan welke factoren van invloed zijn op het besluitvormingsproces. Allereerst is nagegaan in hoeverre er een verband bestaat tussen de ernst en de duur van de twijfel en de manier waarop twijfelaars proberen tot een oplossing te komen voor hun probleem. Het is niet ondenkbaar dat vrouwen die hun twijfel meer als probleem ervaren of voor wie de twijfel langer duurt, een 'ander' besluitvormingsproces meemaken dan twijfelaars voor wie de twijfel een minder groot probleem vormt of minder lang duurt. Wellicht ervaren zij meer psychische klachten, meer ruzie en conflicten met hun partners, kunnen zij minder goed met hun partners over het krijgen van kinderen praten, en neigen zij meer tot slordiger anticonceptiegebruik dan vrouwen die de twijfel minder als probleem ervaren of voor wie de twijfel minder lang duurt. Vervolgens is nagegaan welke achtergrondfactoren samenhangen met de manieren waarop vrouwen proberen tot een keuze te komen. Is er wat dit betreft bijvoorbeeld een verschil tussen hoog en laag opgeleiden, en hanteren degenen die wat besluitelozener zijn andere 'strategieën' dan besluitvaardiger vrouwen? In beide analyses wordt gekeken naar het informatiezoekgedrag, de onderhandelingen met de partner, en het anticonceptiegedrag van twijfelaars. Uitstelgedrag is in dit verband niet onderzocht omdat hierover geen survey-gegevens beschikbaar zijn.

*Ernst en duur van twijfel en het zoeken naar een oplossing**Ernst en duur van twijfel en informatiezoekgedrag*

Er blijkt voor de totale groep twijfelaars ($N=183$) een verband te bestaan tussen de ernst van de twijfel en de mate waarin men met anderen over de eigen keuze heeft gesproken. Naarmate de twijfel een groter probleem vormde, heeft men hier vaker met anderen over gesproken ($r=.24$, $p<.01$). De ernst van de twijfel hangt ook samen met de mate waarin men vindt dat men er voldoende over heeft kunnen spreken in de omgeving ($r=-.18$, $p<.05$). Naarmate de twijfel een groter probleem vormt, is men vaker van mening dat men er onvoldoende over heeft kunnen spreken.

Dit duidt erop dat vooral twijfelaars die veel over hun probleem gesproken hebben, het meer als een probleem hebben ervaren. Dit kan twee dingen betekenen: of deze vrouwen hebben er veel over gesproken omdat het voor hen zo'n probleem vormde, of de kwestie werd zo'n probleem juist omdat men er veel met anderen over sprak. De richting van het verband kan echter niet uit de gegevens worden afgeleid. Er blijkt geen samenhang te bestaan tussen de duur van de twijfel en het praatgedrag of met de vraag of men er voldoende over heeft kunnen spreken.

Ernst en duur van twijfel en onderhandelingen met de partner

Bij vrouwen die nog twijfelen ($N=41$) is onderzocht in hoeverre er een verband bestaat tussen de mate waarin de twijfel als een probleem wordt ervaren en de duur van de twijfel enerzijds, en meningsverschillen met de partner over het krijgen van kinderen, wie het gesprek over kinderen krijgen meestal begint, en de mate waarin de vrouw er aan denkt de relatie met haar partner te beëindigen vanwege een meningsverschil over het krijgen van kinderen anderzijds. Met geen van deze factoren blijkt een samenhang te bestaan met de ernst en de duur van de twijfel. Dit duidt erop dat de communicatie en onderhandelingen met de partner- zoals gemeten met de onderzochte factoren - niet anders verlopen naarmate vrouwen hun twijfel als een groter probleem ervaren of deze langer duurt.

Ernst en duur van twijfel en anticonceptiegedrag

Bij vrouwen die nog twijfelen ($N=41$) is er geen verband tussen de ernst en de duur van de twijfel enerzijds en de mening over en de mate waarin anticonceptie zorgvuldig wordt toegepast anderzijds. Wel blijkt er een sterk verband te bestaan tussen de mate van tevredenheid van twijfelaars over de huidige anticonceptiemethode en de mate van zorgvuldigheid waarmee deze wordt toegepast; naarmate men hierover minder tevreden is, wordt deze minder zorgvuldig toegepast ($r=.48$, $p<.01$). Dit duidt erop dat het zorgvuldig toepassen van anticonceptie niet samenhangt met de ernst en de duur van de twijfel, maar met de tevredenheid over de gebruikte methode.

Samenvattend: de ernst van de twijfel hangt alleen samen met het zoeken naar informatie en het praatgedrag van twijfelaars; naarmate vrouwen hun twijfel meer als probleem ervaren, praten zij vaker met anderen over de keuze dan wanneer de twijfel minder een probleem vormt. De communicatie met de partner over het krijgen van kinderen en het anticonceptiegedrag zijn niet anders naarmate de twijfel meer een probleem is of langer duurt. Het is opmerkelijk dat er geen verband is gevonden met de communicatie met de partner omdat dit wel waarschijnlijk lijkt. Dit kan samenhangen met het kleine aantal respondenten dat hierbij is onderzocht, namelijk alleen twijfelaars met een partner ($N=29$), waardoor het moeilijker is een onderverdeling in verschillende groepen te krijgen dan wanneer het aantal respondenten groter is. De conclusie op grond van deze gegevens dat ernst en duur van twijfel nauwelijks van invloed zijn op de

manier waarop twijfelaars proberen om tot een oplossing te komen voor hun probleem, dient dan ook met voorzichtigheid te worden gehanteerd. Een uitgebreidere kwalitatieve analyse van het besluitvormingsproces werpt wellicht meer licht op de onderzochte verbanden. Gezien de relatief beperkte kwalitatieve gegevens over deze aspecten was dit in deze studie echter niet mogelijk.

Achtergrondfactoren en redenen van twijfel en het zoeken naar een oplossing

Voor enkele relevante achtergrondfactoren en redenen van twijfel is de samenhang onderzocht met: (1) informatiezoekgedrag, (2) onderhandelingen met de partner en (3) het anticonceptiegedrag.

Informatiezoekgedrag

Voor de vrouwen die nog twijfelen ($N=41$) blijkt er een verband te bestaan tussen de mate van besluiteloosheid en het informatiezoekgedrag; naarmate twijfelaars besluitelozener zijn, zijn zij vaker van mening dat ze er eigenlijk of beslist niet voldoende over kunnen praten ($r=-.28$, $p<.01$). Voor de andere onderzochte achtergrondfactoren bestaat geen significant verband. Voor het opleidingsniveau, jeugdervaringen en de positie in het gezin van herkomst was het mogelijk het verband voor de totale groep ($N=183$) te onderzoeken. Ook hier bleek geen significant verband.

Voor de totale groep twijfelaars ($N=183$) bestaat er ook een samenhang tussen enkele twijfelfactoren en het informatiezoekgedrag. Naarmate het gegeven dat de partner geen kind wil of te weinig zorgtaken wil delen belangrijker is bij de twijfel, heeft men vaker met anderen gesproken over de keuze ($r=.25$, $p<.01$). Dit geldt ook naarmate men vaker wel een kind zou willen vanwege de stimulerend, nieuwheid en pret ($r=.19$, $p<.05$). Voor de rest was er geen significant verband.

Ook blijken er enkele samenhangen met afzonderlijke redenen van twijfel te bestaan. Naarmate het gegeven dat de partner geen kind wil, belangrijker is bij de twijfel, heeft men vaker met anderen gesproken over de keuze ($r=.18$, $p<.05$), maar is men vaker van mening dat men hier eigenlijk niet voldoende over kan of heeft kunnen praten ($r=-.19$, $p<.05$). Dit duidt erop dat met name deze twijfelaars er een grote behoefte aan hebben met anderen over hun dilemma te praten - en dat men hier ook veel over praat - maar dat de gesprekken binnen het eigen sociale netwerk eigenlijk niet voldoende zijn. Naarmate het gegeven dat de partner te weinig zorgtaken op zich wil nemen een belangrijkere rol speelt bij de twijfel, heeft men eveneens vaker met anderen over de keuze gesproken ($r=.19$, $p<.05$). Dit geldt eveneens naarmate men vaker wel een kind wil omdat men het leuk vindt om het kind te zien opgroeien en het zich te zien ontwikkelen ($r=.21$, $p<.01$).

Naarmate men vaker een kind wil omdat men bang is spijt te zullen krijgen als men niet kiest voor een kind, praat men er vaker met anderen over ($r=.17$, $p<.05$).

Onderhandelingen met de partner

Naarmate twijfelaars ($N=41$) besluitvaardiger zijn, beginnen zij vaker zelf het gesprek over kinderen krijgen; bij meer besluiteloze vrouwen is het vaker de partner die erover begint of beide partners even vaak ($r=.39$, $p<.05$). Naarmate er sprake is van meer conflictvermijding in de relatie, zijn er vaker meningsverschillen over het krijgen van een kind ($r=.55$, $p<.01$). Voor de rest zijn er geen significante verbanden tussen de achtergrondfactoren en de variabelen die de onderhandelingen met de partner meten.

Wat de twijfelfactoren betreft blijkt alleen een verband tussen de factor *de partner wil geen kind of te weinig zorgtaken delen* met het voorkomen van meningsverschillen met de partner over het thema ($r=.37$, $p<.05$). Naarmate deze redenen meer een rol spelen zijn er meer meningsverschillen.

De samenhang tussen de afzonderlijke redenen van twijfel en de onderhandelingen laat zien, dat naarmate de partner te weinig de verzorging van het kind op zich wil nemen, er vaker sprake is van meningsverschillen ($r=.41$, $p<.05$). Als de reden dat de partner graag een kind wil een belangrijker rol speelt om een kind te willen, zijn er minder meningsverschillen ($r=-.54$, $p<.01$).

Anticonceptiegedrag

Er blijkt geen significant verband tussen de onderzochte achtergrondfactoren of de twijfelfactoren en de mate van zorgvuldigheid waarmee anticonceptie wordt toegepast. Wel blijkt is er een samenhang met een afzonderlijke reden van twijfel: naarmate het gegeven dat de partner geen kind wil een belangrijker reden van twijfel is, wordt anticonceptie minder zorgvuldig toegepast ($r=-.53$, $p<.01$). Voor de andere afzonderlijke twijfelredenen bestaat hiermee geen verband.

Samenvattend: als de partner geen kind wil, te weinig zorgtaken wil delen, men graag wel een kind wil vanwege de stimulering, nieuwheid en pret of vanwege angst voor spijt, praat men vaker over de keuze met anderen. Vrouwen die besluitelozener zijn en vrouwen wier partners geen kind willen, vinden dat ze onvoldoende over het probleem kunnen praten. Besluitvaardige vrouwen beginnen vaker over het thema in gesprekken met hun partners. Als sprake is van veel conflictvermijding in de relatie, de partner geen kind wil of te weinig zorgtaken wil delen, heeft men vaker meningsverschillen over het krijgen van een kind. Als de partner geen kind wil is de toepassing van anticonceptie onzorgvuldiger.

6.3 DE BESLISSING

In deze paragraaf komt aan de orde wat twijfelaars uiteindelijk besluiten na de periode van twijfel, welke overwegingen hierbij een rol hebben gespeeld en wat uiteindelijk de doorslag gaf voor de beslissing. Tevens wordt aandacht besteed aan de rol van de partner en eventueel die van anderen bij de totstandkoming van het besluit, aan de beleving van het besluitvormingsproces en aan de vraag in hoeverre er behoefte bestaat aan hulp bij de besluitvorming.

6.3.1 Wat wordt besloten?

Zoals Tabel 33 laat zien kiest de meerderheid van de twijfelaars uiteindelijk toch voor een kind. Opvallend is het geringe aantal vrouwen dat besluit: geen kind. Slechts één op de tien vrouwen ziet er uiteindelijk vanaf. Bovendien, wanneer men bedenkt dat van degenen die besloten hebben tot uitstel inmiddels al meer dan een derde deel een kind heeft, wordt het duidelijk dat veruit de meesten voor een kind kiezen. Men kan dan ook concluderen dat uiteindelijk slechts een gering aantal twijfelaars kinderloos zal blijven. Landelijk gezien ligt het percentage vrouwen dat bewust kiest voor kinderloosheid op 8% (Crujisen & Van de Giessen, 1988). We kunnen aannemen dat wellicht een deel van de 10% twijfelaars die besluit kinderloos te blijven alsnog een

kind krijgt. Dit lijkt ook waarschijnlijk gezien de vergelijking met de landelijke cijfers. Zeker als we bedenken dat het landelijk percentage ook vrouwen bevat die zonder twijfel kiezen om geen kind te krijgen.

Tabel 33: De besluiten

	Twijf. verled. (N=142)
Wel een kind	59%
Kind voorlopig uitstellen	22%
Ongepland kind gekomen	9%
Geen kind	10%
Totaal	100%

Wel een kind

Veruit de meeste vrouwen kiezen na een periode van twijfel toch voor een kind. Voor sommigen is er sprake van een duidelijke aanleiding tot dit besluit. Soms is dit een gesprek met vrienden of met de huisarts. Ook het overlijden van mensen uit de naaste omgeving waardoor de familieband wordt versterkt, kan een directe aanleiding zijn om toch voor een kind te kiezen. Verder kunnen het niet vinden van een baan, een ander huis, de eigen leeftijd en de geboorte van kinderen in de omgeving net die gebeurtenissen zijn waardoor men een streep trekt onder de periode van twijfel. Een vraag vanuit de werkplek of men van plan is voor kinderen te kiezen, kan soms ook betekenen dat men erachter komt dat men er toch eigenlijk wel op gerekend had dat er kinderen zouden komen. Ook ongepland zwanger raken en een miskraam die men toch wel jammer vond, is voor enkelen de directe aanleiding geweest om toch te kiezen voor een kind. Dit duidt erop dat bovengenoemde 'life events' kennelijk ineens opheldering bieden zodat een keuze mogelijk wordt.

Bij de meeste vrouwen is er echter geen sprake van een bijzondere aanleiding tot dit besluit. Het is zo gegroeid, een geleidelijk proces, men is uit de wirwar van de eigen gevoelens. Soms stopt men met anticonceptie tijdens een vakantie of ook, zoals bij een enkeling gebeurt, 'wanneer de pillen op zijn'.

Welke overwegingen hebben nu een rol gespeeld bij het besluit toch een kind te nemen? Uit de diepte-interviews bij twijfelaars die inmiddels een kind hebben (N=25) komen de volgende redenen naar voren: (1) gevoelsmatig een kind willen; (2) relatie hecht genoeg voor een kind; (3) zeker weten 'dit is wat ik wil'; (4) leeftijd; (5) de partner niet willen verliezen; (6) buitenshuis werken kwijt of minder bevredigend en (7) verhuizing. Opvallend is dat geen enkele reden er duidelijk uitspringt. Hoewel 'gevoelsmatig een kind willen' het meest is genoemd, komen ook de andere redenen relatief vaak naar voren.

Men kiest uiteindelijk vaak voor een kind op grond van gevoelsmatige en relationele motieven. Dit kan twee dingen betekenen: of men vindt de relatie hecht genoeg om samen een kind op de wereld te zetten of men kiest voor een kind omdat men bang is de partner kwijt te raken. Opmerkelijk is dat een aantal vrouwen kiest voor een kind omdat men een baan kwijt is geraakt of het werk minder bevredigend vindt. Uit

onderzoek blijkt dat de kwaliteit van het werk samenhangt met de mate waarin vrouwen na het krijgen van een kind blijven werken (Elchardus & Martin, 1985). Als het werk meer mogelijkheden biedt voor persoonlijke groei, zelfontplooiing en vrijheid en minder routineus is, is de kans groter dat vrouwen blijven werken.

Wat geeft nu uiteindelijk de doorslag voor dit besluit? Bij de meeste vrouwen gaf niets echt de doorslag maar was er veeleer sprake van een gevoel, men was er 'gevoelsmatig aan toe'. Soms werd dit gevoel gewekt door de ontroering die men voelde bij de bevalling van anderen. Voor sommigen is een doorslaggevende reden dat men de partner niet kwijt wil. Ook de volgende redenen blijken onder meer uiteindelijk doorslaggevend voor de keuze voor een kind: werkloosheid, nieuwsgierigheid naar hoe het kind eruit zal zien, en het overlijden van een familielid. Niet iedereen lijkt er echter helemaal zeker van wanneer men dit besluit neemt. Soms zegt men dat het een gok blijft; men wilde nooit in alle gevallen per se een kind, geen kind was ook goed geweest.

In de diepte-interviews is aan alle vrouwen die inmiddels een kind hebben gevraagd, hoe de zwangerschap is verlopen en of men nog last heeft gehad van complicaties. Ruim een kwart heeft last gehad van complicaties tijdens de zwangerschap. De meest genoemde klachten zijn misselijkheid, slaapproblemen, hyperventilatie, buikklachten en verhoogde bloeddruk. Daarnaast heeft een op de vier vrouwen ook tijdens de zwangerschap nog last gehad van twijfels. Zo zegt een vrouw hierover:

"Zo voor mezelf, van ik kan niet meer weg. Heb ik er wel goed aan gedaan? En daarbij komt ook nog dat mijn man mij nou niet echt links heeft laten liggen, maar een zwangere vrouw vindt hij niet mooi".

En een andere vrouw:

"Jawel, toen ik een maand of drie in verwachting was. Het komt op een gegeven moment toch terug, die twijfel. En we voelden het al zo naar elkaar toe, die spanning. En op dat moment was het heel moeilijk om te uiten, want dan loop je al zo rond. En dan de zorg van mijn partner naar mij, hij was bang om zijn twijfels naar mij te uiten, bang omdat ik al in verwachting was. Ik liep zelf met dat gevoel rond en wilde het eigenlijk alleen nog maar positief ervaren en dat heeft al met al een paar weken geduurd voordat het eruit kwam. Ik weet nog wel dat we de tuin in liepen en toen kwam het eruit en hebben we die angst naar elkaar geuit. Dat was echt heel eng, maar het heeft wel geholpen. Daarna zijn we er heel erg van gaan genieten".

De meeste twijfelaars raken na het besluit om toch voor kinderen te kiezen vrij snel in verwachting.

Ook na de bevalling heeft ruim een derde van de vrouwen last van klachten zoals depressiviteit, vermoeidheid en bloedingen. In hoeverre deze klachten vaker optreden bij twijfelaars dan bij niet-twijfelaars is niet onderzocht. Het is dan ook niet mogelijk uitspraken te doen over de relatie tussen twijfel over het krijgen van kinderen en het voorkomen van complicaties tijdens en na de zwangerschap.

Slechts een vrouw uit de diepte-interviewgroep heeft een vruchtwaterpunctie laten verrichten. Gezien het zeer geringe percentage vrouwen die op 36-jarige leeftijd of daarna hun eerste kind krijgen, is dit niet verwonderlijk. Het kan echter ook zijn dat

men gebruik gemaakt heeft van een andere onderzoeksmethode (zoals chorionbiopsie, een methode die reeds na acht weken toepasbaar is) of dat de mogelijkheid van een dergelijke procedure aan te weinig vrouwen bekend was.

Krijgt men door het uitstel van het krijgen van kinderen tot een latere leeftijd nu ook minder kinderen? Slechts een op de vijf twijfelaars (N=96) wil één kind. Twijfelaars die inmiddels kinderen hebben gekregen en vrouwen die niet getwijfeld hebben met kinderen, onderscheiden zich niet wat betreft het aantal kinderen dat men wil krijgen. Men kan dan ook concluderen dat twijfelaars niet vaker dan anderen het slechts bij één kind willen laten. Twijfel leidt dan ook niet tot een toename van het aantal enige kinderen. Ook uit ander onderzoek blijkt dat, ook al worden vrouwen tegenwoordig op hogere leeftijd moeder, dit niet betekent dat men minder kinderen zal krijgen (CBS, 1990).

Kind voorlopig uitstellen

Bijna een kwart (22%) van de vrouwen besluit na een periode van twijfel tot uitstel van het krijgen van een kind. Meestal vindt uitstel plaats vanwege een slechte relatie, het einde van een relatie of gebrek aan woonruimte. Verder zijn een te jeugdige leeftijd, het ontbreken van financiële middelen, eerst een studie willen afronden en de moeilijke combinatie van werk en kind hiervoor redenen.

Ongepland een kind gekomen

Bij 9% van alle vrouwen die vroeger ooit getwijfeld hebben is ongepland een kind gekomen. Bij sommigen lijkt er sprake van een methode-fout van het gebruikte anticonceptie-middel. Zoals bij een vrouw die ondanks het gebruik van het spiraaltje zwanger is geraakt. Samen met haar partner had ze besloten geen kind te krijgen. 'Het ging gewoon lekker, dus we dachten, waarom zouden we alles veranderen? Dat vonden we niet meer nodig.' Haar partner hoefde niet zo nodig kinderen. Hij had al kinderen uit een vorige relatie en liet de beslissing aan haar over. Toch lijkt er soms meer aan de hand wanneer deze vrouw op de vraag of ze het voor 100% samen eens waren, zegt:

"100% niet natuurlijk, je blijft natuurlijk altijd hopen, dat nou ja, misschien..".

Ze wilde echter de natuur niet laten beslissen, dat vond ze niet eerlijk tegenover haar man, om hem op een goede dag te confronteren met het feit dat zij zwanger was. Maar 'de natuur' besliste, zo zegt ze. Dat er toch ongepland een kind ging komen, vond ze helemaal niet leuk.

"Je had dan net besloten om geen kind te krijgen en dan gaat het allemaal hartstikke lekker en dan ineens zeggen ze ja, het is toch positief. Nou dan kan je wel door de grond gaan. Dan moet je ineens helemaal omschakelen en dat vond ik heel moeilijk".

Soms lijkt het erop alsof men het er als het ware op aan heeft laten komen. Vaak wordt dit niet met zoveel woorden gezegd, maar is dit duidelijk tussen de regels door te

lezen. Zoals het geval van een vrouw die uiteindelijk heel graag een kind wilde, echter een partner had die dit niet wilde. Ook deze vrouw gebruikte het spiraaltje en zegt tevens niet het gevoel te hebben gehad van 'laat de natuur maar beslissen.' Maar of dit werkelijk zo is lijkt de vraag wanneer ze aan de andere kant ook zegt:

"Het is waarschijnlijk de enige manier waarop ik kinderen had kunnen krijgen, anders was het er nooit van gekomen".

Aan de ene kant vond deze vrouw het prettig dat ze ongepland zwanger raakte en het kind kreeg, er gebeurde namelijk wat zij wilde. Aan de andere kant bleek deze 'beslissing' echter ook veel problemen met zich mee te brengen. Haar partner kon het niet accepteren en is bij haar weggegaan.

"Ik bedoel, het gooide ontzettend veel plannen in de war. En de problemen van er toch alleen voor te staan. Ja, ik had het gewoon graag anders gewild".

Geen kind

Slechts 10% van de vrouwen kiest na een periode van twijfel voor geen kind. Voor sommigen vormt de verslechtering of beëindiging van de relatie de aanleiding tot dit besluit. Ook de leeftijd, het beginnen met een studie en in een enkel geval ziekte van de partner zijn aanleidingen tot afstel. Het vergeten van de pil kan eveneens het moment zijn waarop men ineens tot de ontdekking komt dat men toch echt geen kind wil.

Welke overwegingen hebben nu vooral een rol gespeeld om uiteindelijk kinderloos te blijven? Meestal komt men tot dit besluit vanwege een slechte relatie of beëindiging van een relatie. Ook het feit dat de partner geen kind wil of dat men het buitenshuis werken op dezelfde manier wil voortzetten, zijn overwegingen die hierbij een rol spelen. Verder zijn de volgende overwegingen van belang: leeftijd, geen behoefte aan verandering van levensstijl, geen geschikte partner, het aantal echtscheidingen en het niet alleen willen opvoeden van een kind.

6.3.2 De rol van de partner en die van anderen bij de beslissing

Hoe komt men nu tot een besluit na de periode van twijfel? Wie neemt de beslissing en wiens mening legt het meeste gewicht in de schaal?

Een gezamenlijke beslissing

In de meeste gevallen neemt men de beslissing voor wel of geen kind samen met de partner. Bij ruim een derde is het echter vooral een van de twee die de beslissing neemt. Meestal is dit de vrouw. Vaak gebeurt dit omdat de man de beslissing aan de vrouw overlaat. Zo van 'je weet hoe ik erover denk, jij mag het zeggen'. In een enkel geval gebeurt dit ook omdat de man zich duidelijk op de vlakte houdt en uitstelgedrag vertoont. Ook in het geval van een slechte relatie is het vaak een individuele beslissing. Bovendien kan het voorkomen dat de vrouw alleen beslist omdat zij er in feite reeds uit was, voor het haar duidelijk was hoe haar partner erover dacht. Soms is

het echter de man die de beslissing neemt, zoals bij deze vrouw die eigenlijk helemaal geen kind wilde, maar haar partner wel. Hij heeft haar onder druk gezet en geëist dat ze zou stoppen met de pil.

"Het is een overheersend mens en daar ga je in mee of niet. Ik ging daar in mee. Uiteindelijk is het mijn keuze omdat ik ophoud met de pil, maar de duidelijke beslissing neemt hij toch. Ik was het er helemaal niet mee eens".

Zij is inmiddels gescheiden en heeft een kind. Of zoals deze vrouw vertelt die zelf eigenlijk geen kinderen wilde maar haar partner wel:

"Zijn mening heeft zwaar gewogen maar niet het zwaarste. Dat zou ik mezelf niet toestaan en ik zou het een heel vervelend gevoel vinden als dat zo zou zijn. Ik heb er zelf voor gekozen, wel gestuurd door hem omdat hij mij heeft gedwongen om te kiezen. Maar ik heb het niet maar laten gebeuren omdat hij zo nodig moest".

Ook al neemt men gezamenlijk een besluit in deze kwestie, dan nog kan het zo zijn dat eigenlijk de mening van een van beiden het zwaarste weegt. Aan alle vrouwen is gevraagd van wie de mening nu eigenlijk het zwaarste heeft gewogen. Bij bijna de helft van de paren weegt de mening van de vrouw het zwaarste, bij iets meer dan een derde wegen beide beslissingen even zwaar en bij een op de vijf vrouwen is het vooral de mening van de partner die de doorslag geeft voor het besluit.

Uiteindelijk zegt veruit de meerderheid het voor 100% samen eens te zijn over de beslissing. Toch is nog 17% van de vrouwen het niet volledig samen eens. Vooral wanneer beide partners tegenovergestelde verlangens hebben kan dit problemen opleveren. Zo bleek bij een vrouw, ondanks het gezamenlijk genomen besluit geen kind te nemen, de wens een kind te hebben zo sterk dat zij later toch koos voor een kind. Dit heeft meegespeeld als factor bij de scheiding. Ook heeft een vrouw die het niet volledig eens was om kinderloos te blijven, toch een kind gekregen. Dit kwam omdat het spiraaltje niet werkte, zegt ze. Een ander kreeg ondanks het feit dat ze echt geen kind wilde, onder druk van haar partner toch een kind. Ook zij is gescheiden.

Privé-beslissing

Bij veruit de meeste vrouwen zijn anderen niet van invloed op het besluit. Men noemt dit een privé-zaak. Soms is er ook helemaal niet over gesproken met anderen. Een enkeling noemt het duidelijk een ontwikkeling van binnenuit. Soms is er wel enige invloed van vrienden en collega's met wie men er veel over heeft gesproken. Ook heeft een vrouw de gesprekken met haar therapeut als zeer verhelderend ervaren voor haar besluitvorming.

6.3.3 Een moeizaam proces?

Om inzicht te krijgen in de beleving van de twijfel en de besluitvorming is gevraagd naar het voorkomen van klachten, de beleving van het besluitvormingsproces en de behoefte aan professionele hulp bij het oplossen van het keuze-probleem.

Last van de twijfel

Hoe ernstig is nu de twijfel en hoe moeizaam het beslissingsproces om tot een keuze te komen? In hoeverre heeft men echt last van de twijfels en is er sprake van lichamelijke en/of psychische klachten in samenhang met of ten gevolge van de twijfelproblematiek? Op grond van de diepte-interviews is bij bijna de helft van de vrouwen sprake van klachten tijdens de periode van twijfel. Het betreft met name psychische en psychosomatische klachten. De meest genoemde klachten zijn: depressie, hoofdpijn (vaak migraine), buikklachten, hyperventilatie, eczeem, misselijkheid en vermoeidheid. Verder zijn nog genoemd: spierpijn; rugpijn; slaapstoornis en hooikoorts. Ruim een vierde deel is van mening dat deze klachten duidelijk te maken hebben met de twijfel en nog eens 16% heeft het idee dat de twijfel in ieder geval bijdraagt aan het bestaan of blijven bestaan van deze klachten. Dit betekent dat iets minder dan de helft van alle vrouwen die last hebben van klachten tijdens de periode van twijfel, het idee heeft dat deze klachten op de een of andere manier te maken hebben met hun twijfel.

Bijna twee derde deel van de vrouwen heeft het besluitvormingsproces als moeizaam ervaren. Vooral de lengte van de twijfel wordt benadrukt, het heeft niet voor niets jaren geduurd. Ook de onzekerheid: wat staat je te wachten, het is toch een besluit dat je leven verandert. Ook het wachten tot de partner zover is, kan zeer moeizaam zijn. Hoewel de meesten het een moeizaam proces vinden en het soms hoofdbrekens heeft gekost, wil dit niet zeggen dat men er echt onder leed. Een enkeling heeft het proces, met als resultaat toch wel een kind, zeer lichamenlijk ervaren en verwoordt dit als volgt:

"Ja, het is zo'n apart gevoel. Het zit in je buik en het knijpt. Het wordt steeds strakker aangetrokken, zodat het bij wijze van spreken echt pijn gaat doen. Een rups die een vlinder wordt, vond ik dat gevoel".

Een minderheid vond het niet moeizaam en typeert het meer als een groei- en ontwikkelingsproces. Sommigen ervoeren het besluitvormingsproces op zichzelf niet als moeizaam, maar zij verwachten wel dat het nog moeilijk wordt, zoals deze vrouw:

"Ik ben mij er wel van bewust dat ik in wezen met die beslissing <wel een kind> er natuurlijk nog niet ben en dat er gewoon nog een moeizaam stuk komen gaat. Met name omdat ik erover pieker, krijg ik het zover dat ik dat onbetaalde verlof erdoor krijg. Dus niet een beslissings- of verwerkingsproces van mijn kant, maar praktisch om de zaak te kunnen realiseren. Ja, dan heb je toch de medewerking van je bedrijf nodig".

Soms is men ook in staat verschillende fasen te onderscheiden:

"De tijd dat we nog niet samenwoonden, had ik alleen die twijfel. Die is toen nooit besproken. Dat is wazig en alleen voor mezelf. Maar vanaf het moment dat de twijfel was wel of niet in onze relatie en het samenwonen en het trouwen, dat is wat sterker. Dat is de tweede fase. En daarna nog de derde fase: zo van nu stoppen met de pil".

Hulpverlening bij de besluitvorming

Bestaat er behoefte aan professionele hulp bij het oplossen van het probleem met betrekking tot de beslissing over het krijgen van kinderen? Gevraagd is in hoeverre

men gebruik zou maken van een instantie die zich speciaal bezighoudt met vragen en twijfels met betrekking tot het krijgen van wel of geen kinderen. Vervolgens de meeste vrouwen (85%) hebben geen behoefte aan een of andere vorm van professionele hulp of begeleiding. Men vindt het een persoonlijk probleem dat men zelf of samen met de partner wil en moet oplossen. Ook er met vrienden over praten wordt genoemd als mogelijkheid om hierin helderheid te krijgen. Tot slot zijn er ook vrouwen die überhaupt sceptisch staan tegenover instanties. Men noemt zichzelf daar te eigenwijs voor of vindt dat men heel duidelijke vragen moet hebben en die heeft men niet. Soms noemt men het 'oplossingen uit boekjes' waar je weinig aan hebt of wil men niet met de billen bloot. Ook het feit dat men bij een instantie alles uit moet leggen kan betekenen dat men het liever in de eigen kring uitzoekt. Deze argumenten bestaan waarschijnlijk ten aanzien van het zoeken van hulp in het algemeen. Omdat het echter om een relatief 'nieuw' probleem gaat met een zeer persoonlijk karakter, levert het wellicht extra weerstanden op om hiervoor professionele hulp te zoeken. Soms is men ook bang dat men dan teveel beïnvloed wordt. Zoals deze vrouw zegt:

"Nee, daar moet ik zelf uitkomen. Ik wil zelf bepalen of ik een kind wil".

Ook de aard van het probleem en de manier om hier uit te komen doen sommigen besluiten het zelf te doen. Bijvoorbeeld deze vrouw:

"Ik heb er wel eens aan gedacht om bij een praatgroep te gaan van vrouwen die twijfelen. Ik zou me kunnen voorstellen dat je dat zou kunnen doen. Maar ik zou er maanden over kunnen praten, maar ik vraag me af of ik op grond daarvan een besluit zou kunnen nemen".

Het is wel van belang op te merken dat vrouwen die zeggen dit samen met hun partner te willen oplossen, tevens vaak te kennen geven dat de verhouding zodanig is dat men er goed met elkaar over kan praten.

Ongeveer 15% van de vrouwen heeft echter wel behoefte aan extra informatie of hulpverlening. Men denkt hierbij zowel aan praktische informatie (bijvoorbeeld hoe je kinderopvang het beste kunt regelen) als aan meer emotionele begeleiding om uit de twijfel te komen. Zo zegt iemand:

"Ik denk dat als je het helemaal niet meer weet, dat je dan toch wel zoiets gaat opzoeken. Dat zou toch wel heel fijn zijn. Ik zou vragen wat nu de voors en de tegens van een kind krijgen zijn en de consequenties bekijken".

Of een vrouw die iets anders wil dan haar partner:

"Ik wilde het voor hem en voor mezelf. Ik wilde weten wat zij ervan dachten en of ze me raad konden geven".

Tot slot wordt in dit kader nog door iemand opgemerkt dat het met name voor wat betreft de meer praktische informatie gemakkelijk zou zijn, wanneer er een centraal punt zou bestaan waar men terecht kan met vragen op dit gebied. Nu moet je toch vaak naar allerlei verschillende instanties om aan informatie te komen.

6.3.4 Factoren van invloed op het besluit

In deze paragraaf ga ik na welke achtergrondfactoren en redenen van twijfel samenhangen met de uiteindelijke beslissing die wordt genomen. De analyse is gedaan voor alle achtergrondfactoren, twijfactoren en afzonderlijke redenen waarom vrouwen wel of geen kind willen. Ook is nagegaan of de keuze samenhangt met de ernst en duur van de twijfel. De samenhang tussen de achtergrond- en twijfactoren en het besluit is in Tabel 34 weergegeven. Alleen de significante verbanden zijn opgenomen. Het verband tussen de afzonderlijke redenen van twijfel en de ernst en duur van de twijfel enerzijds en het besluit anderzijds zijn niet in een tabel opgenomen.

Tabel 34: Samenhang achtergrondfactoren, twijfactoren en het besluit (N=142)

Achtergrond- en twijfactoren	F
Opleidingsniveau	4.84**
Werkmotivatie (ik vind dat ik voor mezelf moet kunnen zorgen)	5.10**
Regeling voor ouderschapsverlof	3.50*
Partner wil graag kind + kind ter verrijking van relatie	3.09*

* $p < .05$

** $p < .01$

Zoals Tabel 34 laat zien hangen het opleidingsniveau, de werkmotivatie en een regeling voor ouderschapsverlof samen met de uiteindelijke beslissing. Dat wil zeggen dat er een significant verschil is in opleidingsniveau tussen de twijfelaars die de beslissing uitstellen en degenen die ongepland een kind krijgen of voor een kind kiezen: de uitstellers zijn hoger opgeleid ($F=4.84$, $p < .01$). Verder zijn de uitstellers meer gemotiveerd om buitenshuis te werken omdat ze vinden dat ze voor zichzelf moeten kunnen zorgen dan degenen die ongepland een kind krijgen of bewust kiezen voor een kind ($F=5.10$, $p < .01$). Tot slot zijn uitstellers vaker van mening dat een regeling voor ouderschapsverlof van invloed is op de keuze voor een kind dan degenen die kiezen om kinderloos te blijven ($F=3.50$, $p < .05$). Dit betekent dat vooral hoog opgeleide vrouwen, vrouwen die gemotiveerd zijn om buitenshuis te werken omdat ze financieel onafhankelijk willen zijn en vrouwen die veel waarde hechten aan ouderschapsverlof met het oog op de eigen keuze voor een kind, na een periode van twijfel opnieuw kiezen voor uitstel van de beslissing. Degenen die kiezen voor een kind, ongepland een kind krijgen of besluiten om kinderloos te blijven onderscheiden zich niet significant van elkaar op basis van de onderzochte achtergrondfactoren.

Tussen de twijfactoren en de uiteindelijke beslissing blijkt nauwelijks verband. Alleen de factor *de partner wil graag een kind en een kind om de relatie te verrijken* heeft hiermee een significante samenhang. Voor vrouwen die afzien van het krijgen van een kind spelen deze redenen minder een rol om voor een kind te kiezen, dan voor degenen die kiezen voor een kind of voor uitstel of die ongepland een kind krijgen ($F=3.09$, $p < .05$).

Wat de afzonderlijke redenen betreft blijkt dat als de partner geen kind wil, men vaker besluit voor geen kind dan voor wel een kind ($F=3.04$, $p < .05$). Degenen die voor geen kind kozen waren ook vaker bang dat het kind een ongunstige invloed zou hebben op de relatie dan degenen die de keuze uitstellen of voor een kind kiezen ($F=3.09$, $p < .05$). Ook wilde bij hen de partner minder vaak een kind en was het

minder een reden voor een kind te kiezen om de relatie te verrijken dan bij degenen die kiezen voor een kind of voor uitstel ($F=3.09$, $p<.05$; $F=3.09$, $p<.05$). Dit betekent dus dat vrouwen die vooral twijfelden vanwege de houding van de partner ten opzichte van het krijgen van kinderen en de mogelijk ongunstige invloed van een kind op de relatie, uiteindelijk significant vaker besluiten om kinderloos te blijven. Dit duidt op het grote belang van de partner met het oog op de uiteindelijke beslissing.

Voor de twijfelaars die er uiteindelijk voor kozen om geen kind te krijgen was de twijfel het grootste probleem. En zelfs een significant groter probleem dan voor degenen die ongepland een kind kregen ($F=3.87$, $p<.05$).

Samenvattend: Naarmate twijfelaars hoger zijn opgeleid, zij vooral gemotiveerd zijn om buitenshuis te werken omdat ze financieel onafhankelijk willen zijn en zij een grote waarde hechten aan ouderschapsverlof met het oog op de keuze voor een eigen kind, besluiten zij vaker tot uitstel van de beslissing na de periode van twijfel. Vrouwen die met name twijfelden vanwege de houding van de partner ten opzichte van het krijgen van een kind en vanwege de angst dat het kind de relatie negatief zou beïnvloeden, blijven vaker kinderloos.

6.4 NA DE BESLISSING: IS HET PROBLEEM NU OPGELOST?

Een belangrijke vraag is of het probleem is opgelost als eenmaal een besluit is genomen. Is men tevreden met het genomen besluit en de situatie die is ontstaan of is er eigenlijk een probleem blijven bestaan? Ook al heeft men dan een besluit genomen - de meeste vrouwen kiezen voor een kind, zoals we gezien hebben - dan hoeft dit nog niet te betekenen dat men oplossingen heeft gevonden voor de aanvankelijke twijfels. In dit onderzoek is niet expliciet de vraag gesteld of men het idee heeft dat het probleem is opgelost. Wel is meer feitelijke informatie verzameld over de situatie waarin er een kind is. Hierin zijn aanwijzingen te vinden in hoeverre het probleem nu is opgelost. Zo is het van belang om te weten of twijfelaars stoppen met werken als er een kind is, minder gaan werken of hetzelfde aantal uren blijven werken. En waarom doet men dat? Maakt men gebruik van kinderopvang? Hoe tevreden is men over de huishoudelijke taakverdeling met de partner en het delen van de verzorging en opvoeding van het kind. Bovendien is aan alle twijfelaars die uiteindelijk toch voor een kind hebben gekozen gevraagd welke aspecten van het moederschap nu vooral mee- dan wel tegen zijn gevallen.

6.4.1 Buitenshuis werken na de komst van het eerste kind

Wanneer we vrouwen die getwijfeld hebben en inmiddels een kind hebben en vrouwen met kinderen die niet getwijfeld hebben met elkaar vergelijken, blijkt dat 'ex-twijfelaars' vaker dan niet-twijfelaars blijven werken na de komst van het eerste kind ($X^2=8.51$, $p<.010$). Echter ook voor de komst van het kind werkten deze ex-twijfelaars vaker buitenshuis dan niet-twijfelaars ($X^2=5.86$, $p<.05$). Van de twijfelaars werkten 92% voor de komst van het kind; van de niet-twijfelaars was dit 83%.

Tabel 35: *Het buitenshuis werken na de komst van het eerste kind*

	Twijf. verled. (N=89)	Geen twijf. (N=620)
Nooit gewerkt	6%	16%
Gestopt met werken	63%	65%
Minder gaan werken	21%	12%
Hetzelfde aantal uren blijven werken	10%	6%
Meer gaan werken	0%	0%
Begonnen met werken	0%	1%
Totaal	100%	100%

Zoals Tabel 35 laat zien blijft iets minder dan een op de drie twijfelaars werken na de komst van het eerste kind. Dit is bij vrouwen die niet getwijfeld hebben slechts bij een op de vijf het geval. Dit verschil wordt veroorzaakt omdat van de niet-twijfelaars meer vrouwen nooit gewerkt hebben.

Van de twijfelaars die zijn blijven werken gaan de meesten minder werken. Werkte men voor de komst van het kind nog gemiddeld zo'n 34 uur per week, nu is dit teruggelopen tot gemiddeld 21 uur per week. Er bestaat geen verschil tussen twijfelaars en niet-twijfelaars in het aantal uren dat men werkte voor de komst van het kind ($t=-.43$, n.s., voor twijfelaars is dit 34.4 uren; voor niet-twijfelaars 34.8 uren). Ook het aantal uren dat men blijft werken na de komst van het kind is niet verschillend ($t=.64$, n.s., voor twijfelaars: 21 uren; voor niet-twijfelaars: 19.4 uren).

De redenen waarom vrouwen stoppen met werken na de komst van het eerste kind lopen uiteen. Sommige vrouwen besluiten hiertoe omdat men vindt dat men bij het kind moet zijn dan wel wil zijn. Soms denkt men dat dit prettiger is voor het kind of omdat men niets wil missen van de eerste spannende tijd waarin het kind zich ontwikkelt. Ook is er iemand die tegen crèches is en daarom is gestopt met werken. Bij enkele vrouwen klinkt wel door dat men er wel moeite mee heeft dat men niet meer buitenshuis werkt, zoals deze vrouw die zegt: "Ik vind als je a zegt, dan moet je ook b zeggen". In een aantal gevallen bestond ook niet de mogelijkheid om te blijven werken, omdat de partner niet minder kon gaan werken.

Ook is aan alle vrouwen gevraagd of de partner minder is gaan werken na de komst van het eerste kind. Zoals Tabel 36 laat zien is slechts een zeer gering percentage van de partners minder gaan werken of gestopt met werken na de komst van een kind. Deze cijfers staan in schril contrast met het percentage vrouwen dat stopt met werk of minder gaat werken na de komst van het eerste kind. Wel zijn de partners van vrouwen die twijfelden vaker korter gaan werken dan partners van niet-twijfelende vrouwen. De partners van twijfelaars blijven minder vaak gewoon doorwerken, maar gaan vaker minder werken of stoppen met werken dan de partners van de niet-twijfelaars ($X^2=8.37$, $p<.010$).

Sommige vrouwen hebben er wel met hun partner over gesproken dat hij minder zou gaan werken maar in de meeste gevallen bestond hiervoor niet de mogelijkheid gezien het werk van de partners. Bij anderen is er niet over gesproken en was het eigenlijk

Tabel 36: *Partner minder gaan werken na de komst van het eerste kind*

	Twijf. verled. (N=91)	Geen twijf. (N=633)
Werkte ervoor ook niet	3%	3%
Had toen geen partner	n.v.t.	1%
Hij is gewoon door blijven werken	88%	93%
Hij is korter gaan werken	8%	1%
Hij is gestopt met werken	1%	1%
Totaal	100%	100%

een vanzelfsprekende zaak dat de vrouw minder zou gaan werken of stoppen wanneer er een kind zou zijn.

6.4.2 Taakverdeling met de partner

Aan alle gehuwde en samenwonende vrouwen met een kind is gevraagd in hoeverre men tevreden is met de taakverdeling met de partner nu er een kind is. Van de ex-twijfelaars (N=80) is 35% zeer tevreden en 51% tamelijk tevreden over de verdeling van de huishoudelijke taken. Slechts 14% is niet zo tevreden. Niemand is echt ontevreden. Over de taakverdeling met betrekking tot de verzorging en opvoeding van het kind is 42% zeer tevreden en 53% tamelijk tevreden. Slechts 5% is niet zo tevreden. Ook hier is niemand echt ontevreden. Er bestaat geen verschil tussen twijfelaars en vrouwen die niet getwijfeld hebben in de mate van tevredenheid over de taakverdeling met de partner wat deze aspecten betreft.

6.4.3 Kinderopvang

Aan alle twijfelaars (N=29) en niet-twijfelaars (N=125) die zijn blijven werken na de komst van het eerste kind is gevraagd hoe men de opvang van het kind heeft geregeld. Tabel 37 telt niet op tot 100% omdat meerdere mogelijkheden genoemd konden worden. Zoals Tabel 38 laat zien zijn er verschillen tussen twijfelaars en niet-twijfelaars wat betreft de manier waarop men de opvang van het kind heeft geregeld. Opvallend is het grote verschil met betrekking tot de opvang door gastouders en door vrienden, burens en familie. Gastouders worden meer genoemd door ex-twijfelaars en de directe sociale omgeving door niet-twijfelaars. Ook uit onderzoek van het CBS blijkt dat de meeste werkende moeders kinderopvang vooral in eigen kring regelen (partner, familie, burens etc.). Slechts een op de vijf werkende moeders maakte in 1988 na de geboorte van het eerste kind gebruik van een crèche of kinderdagverblijf (CBS, 1990). Vijf jaar later, in 1993, maakt een op de vier werkende moeders na de geboorte van het eerste kind gebruik van professionele opvang (bedrijfscreche, kinderdagverblijf, peuterspeelzaal) eventueel in combinatie met andere vormen van kinderopvang (CBS, 1994).

Tabel 37: Hoe is de opvang van het kind geregeld?

	Twijf. verled. (N=29)	Geen Twijf. (N=125)
Plaatsing in kinderdagverblijf	7%	6%
Plaatsing in crèche op het werk	0%	3%
Betaalde oppas thuis	24%	11%
Thuis werken	3%	3%
Gastouders	17%	3%
Opvang door partner	45%	33%
Opvang door vrienden/buren/familie	31%	49%
Kind meenemen naar het werk	7%	8%

In de diepte-interviews is aan degenen die geen gebruik maken van opvang gevraagd wat hiervan de reden is. Zes vrouwen maken hier geen gebruik van hoewel zij dit wel zouden willen. Dit komt omdat er geen opvangmogelijkheid aanwezig was, deze te weinig open was of niet de mogelijkheid bood voor opvang van heel jonge kinderen. Ook weet men soms niet waar men heen zou kunnen gaan. Vijf vrouwen willen geen opvang omdat men er voor heeft gekozen zo veel mogelijk zelf voor het kind te zorgen. Vier vrouwen regelen de opvang met familie, kennissen of de burens. Twee vrouwen zeggen geen opvang nodig te hebben omdat men toch altijd thuis is en tot slot is er een vrouw die tegen opvang buitenshuis is.

6.4.4 Hoe bevalt het moederschap?

Aan alle vrouwen die in het verleden getwijfeld hebben en inmiddels een kind hebben (N=96), is gevraagd in hoeverre het krijgen en hebben van kinderen is mee- of tegengevallen. Niet alle aspecten waren voor iedere vrouw van toepassing. Zo is de combinatie van moederschap en het buitenshuis werken alleen door vrouwen beantwoord die ook zijn blijven werken (twijfelaars N=44; niet-twijfelaars N=258). Ook de mogelijkheid van opvang in de vorm van crèches en kinderdagverblijven en hulp van vrienden en kennissen bij de opvang van het kind, is alleen door de vrouwen die van deze mogelijkheden gebruik maken of willen maken geëvalueerd (resp. voor twijfelaars N=34 en N=65; niet-twijfelaars N=201; N=410). De percentages in Tabel 38 geven het aantal vrouwen weer voor wie genoemde aspecten erg of enigszins zijn tegengevallen.

Tabel 38 laat zien dat alle onderzochte aspecten van het moederschap twijfelaars meer tegenvallen dan niet-twijfelaars. Alleen de evaluatie van het delen van de zorg met de partner blijkt hetzelfde (niet-twijfelaars scoren zelfs iets hoger).

Opvallend is het grote aantal twijfelaars dat de mogelijkheid van kinderopvang erg of enigszins vindt tegenvallen. Daarnaast blijkt ook de vrijheid die men overhoudt en de combinatie van het moederschap en het buitenshuis werken voor ruim een derde van de twijfelaars tegen te vallen. Wanneer we bedenken dat het verlies van vrijheid en de combinatie van kind en werk voor de helft of meer dan de helft van de vrouwen een zeer belangrijke of tamelijk belangrijke reden was om geen kind te willen, dan krijgen deze gegevens meer betekenis. Ook de mogelijkheid van opvang past in dit beeld. Hiernaar is niet expliciet gevraagd bij de redenen van twijfel, maar dit aspect kwam

voornamelijk naar voren bij de moeilijkheden die men voorzag wanneer men kind en werk wilde combineren. Bovendien kwam naar voren dat een verruiming van de kinderopvangmogelijkheden voor een aanzienlijk aantal vrouwen waarschijnlijk of zeker van invloed zou zijn op de keuze voor een kind. Men kan dan ook zeggen dat deze aanvankelijke overwegingen om geen kind te willen grotendeels overeenkomen met die aspecten van de praktijk van het moederschap die voor deze vrouwen met name tegenvallen.

Tabel 38: *Wat is tegengevallen van het moederschap?*

	Twijf.verled. (N=96)	Geen Twijf. (N=640)
De mogelijkheid van kinderopvang in de vorm van crèches en kinderdagverblijven	62%	33%
Vrijheid die men behoudt om te gaan en te staan waar men wil	43%	24%
Combineren van moederschap en buitenshuis werk	39%	27%
De tijd die men overhoudt voor vrienden en kennissen	31%	17%
De verantwoordelijkheid die de opvoeding van een kind met zich meebrengt	29%	21%
De hulp van vrienden en bekenden bij de opvang van het kind	20%	13%
Het delen van de zorg voor het kind met de partner	18%	19%
De invloed van het kind op huwelijk of relatie	15%	10%

Ook in ander onderzoek is nagegaan in hoeverre de combinatie van het buitenshuis werken en moederschap vrouwen bevalt. Voor bijna een derde van de buitenshuis werkende moeders met het eerste kind in de leeftijd van een tot twee jaar, is deze combinatie soms of vaak erg zwaar (Van Vonderen & Zeeuwen, 1987). Onze bevindingen komen hiermee grotendeels overeen.

Opmerkelijk is verder dat de verantwoordelijkheid van de opvoeding van een kind opvoeden slechts voor minder dan een derde van de vrouwen tegenvalt. Daarentegen was dit voor meer dan de helft van de vrouwen een zeer belangrijke of tamelijk belangrijke reden om geen kind te willen. Blijkbaar schat men dit aspect van te voren te zwaar in.

Voor een op de vijf vrouwen is een zeer of tamelijk belangrijke reden om geen kinderen te willen dat men niet genoeg tijd zou hebben voor vrienden en kennissen. Dit blijkt nu men een kind heeft zelfs bijna een op de drie vrouwen erg of enigszins tegen te vallen. Ook het delen van de verzorging van het kind met de partner valt meer vrouwen tegen dan het aantal vrouwen voor wie dit aspect een reden was om geen kind te willen. Dit speelde slechts voor 8% een zeer of tamelijk belangrijke rol, terwijl het delen nu 18% erg of enigszins tegenvalt. Hetzelfde geldt voor de invloed van de komst van een kind op de relatie. Slechts 5% noemt dit als een zeer of tamelijk belangrijke reden van twijfel, terwijl voor driemaal zoveel vrouwen de invloed die een kind heeft op de relatie erg of enigszins tegenvalt.

Op basis van deze uitkomsten kan men zeggen dat een deel van de voorstellingen die deze vrouwen hebben van het moederschap wel degelijk overeen lijkt te komen met de werkelijkheid. Andere aspecten worden juist over- of onderschat. Zo komt het verlies van vrijheid en de combinatie van werk en kind grotendeels overeen met datgene wat het in de praktijk betekent. De verantwoordelijkheid die het opvoeden van een kind met zich meebrengt schat men van tevoren te zwaar in. Daarentegen vallen de tijd die men overhoudt voor vrienden en kennissen, het delen van de verzorging van het kind met de partner, en de invloed van een kind op de relatie in de praktijk juist tegen.

Twijfelaars die inmiddels moeder zijn ($N=96$) valt de vrijheid die men behoudt, de verantwoordelijkheid van de opvoeding, de tijd die men overhoudt voor vrienden en kennissen en de mogelijkheid van kinderopvang meer tegen van het moederschap dan vrouwen die niet getwijfeld hebben ($N=664$) het geval is ($t=4.72$, $p<.001$; $t=3.44$, $p<.001$; $t=3.95$, $p<.001$; $t=2.84$, $p<.01$). Dit zijn precies de belangrijkste redenen van twijfel geweest.

Op grond hiervan kan men dan ook concluderen dat er niet alleen sprake is van een juiste anticipatie op het moederschap door twijfelaars, maar dat deze evaluatie tevens een indicatie geeft van de problemen die zijn blijven bestaan na de keuze voor een kind. Met name de mogelijkheid van kinderopvang en het verlies van vrijheid blijken voor veel vrouwen problematisch. Ook de combinatie van werk en kind valt ruim een op de drie vrouwen tegen.

Wanneer we nagaan wat er is gebeurd na de komst van een kind, dan blijkt duidelijk de discrepantie tussen wat men ideaal vindt, verwacht, zoals is beschreven in hoofdstuk vijf, en datgene wat daadwerkelijk gebeurt als er eenmaal een kind is. Het is hierbij wel van belang op te merken dat de gegevens betrekking hebben op twee verschillende groepen twijfelaars. De ideale situatie en de verwachtingen in hoofdstuk vijf zijn alleen beantwoord door vrouwen die op dit moment twijfelen. De gegevens over de situatie als er een kind is zijn afkomstig van vrouwen die in het verleden hebben getwijfeld. We zien dat hoewel de meeste twijfelaars willen blijven werken - liefst part-time - na de komst van een kind en ook verwachten dat dat zal gebeuren, twee derde van de twijfelaars stopt met werken als er een kind is. En hoewel de meeste vrouwen de verzorging en opvoeding van het kind met de partner gelijkelijk willen verdelen zodat opvang door derden niet nodig is, blijkt slechts 45% van de vrouwen de opvang met de partner te regelen. Bovendien is 58% tamelijk tevreden tot niet zo tevreden over deze taakverdeling met de partner. Voor ongeveer een op de vijf vrouwen valt dit zelfs erg of enigszins tegen.

Meer dan de helft zou willen dat de partner minder dan 40 uur per week gaat werken wanneer er een kind is. Een deel van deze vrouwen verwacht ook dat de partner hiertoe bereid is. Echter slechts 8% van de partners is ook daadwerkelijk minder gaan werken en 1% is gestopt met werken. Ook de ideale vorm van opvang blijkt in de praktijk niet altijd realiseerbaar. Hoewel een op de drie twijfelaars het kind het liefst in een crèche wil en ruim een op de vier in een crèche bij het werk, blijkt slechts 7% van de vrouwen daar gebruik van te maken en zelfs geen enkele vrouw heeft het kind in een crèche bij het werk.

Dit alles duidt erop dat een actievere betrokkenheid van de partner bij de opvoeding en verzorging van het kind zeker een rol zal spelen ter vermindering van de twijfelproblematiek, en ter verbetering van de situatie wanneer er eenmaal een kind is.

Gezien deze resultaten lijkt het uitblijven van een gelijkelijke verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid over mannen en vrouwen niet zozeer het gevolg van de onbereidwilligheid van de partners van deze vrouwen. Veeleer lijkt de wijze waarop arbeid in de maatschappij is georganiseerd een gelijkelijke verdeling tegen te houden. Hierbij is een kanttekening echter op zijn plaats. Aangezien deze vraag niet aan de mannen zelf is gesteld, de meeste mannen gewoon door blijven werken na de komst van een kind en het bovendien een theoretische situatie betreft - tenslotte is het kind er nog niet - is het de vraag of deze bereidwilligheid wel zo overeenkomstig de te verwachten realiteit is (zie hiervoor ook: Knijn, 1990; Knijn, Nunen & Van der Avort, 1994).

6.5 SAMENVATTING EN CONCLUSIE

Het zoeken naar informatie, onderhandelen met de partner en het vooruitschuiven van de beslissing zijn de meest voorkomende manieren waarop twijfelaars proberen om tot een oplossing te komen voor hun conflict. Vooral door praten met anderen in de omgeving, alert zijn op datgene wat in de media over het thema verschijnt, over het onderwerp lezen, proberen vrouwen zich een duidelijk beeld te vormen van wat hen te wachten staat wanneer ze kiezen voor een kind dan wel om kinderloos te blijven. Opvallend is dat vooral met mensen die al kinderen hebben wordt gesproken.

De communicatie met de partner over het krijgen van een kind verloopt voor een deel van de vrouwen niet zo gemakkelijk; voor een kwart van de vrouwen geeft het aanleiding tot ruzie, spanningen en conflicten met de partner. Vooral vrouwen beginnen de gesprekken met hun partners over het krijgen van een kind, en vooral vrouwen benadrukken de nadelen van het hebben van een kind. Bij de partners lijkt het onderwerp minder te leven en wordt het minder met de nadelen geassocieerd.

Als vrouwen geen oplossing zien voor hun dilemma proberen ze er psychologisch afstand van te nemen; het probleem wordt weggestopt en de beslissing naar de toekomst verschoven. De meeste twijfelaars verschuiven dan ook steeds de leeftijd waarop ze een kind willen. Meer dan de helft van de vrouwen vindt de ideale leeftijd om een kind te krijgen tussen de 30 en 35 jaar en ruim 40% van de vrouwen stelt 37 jaar of ouder als uiterste grens waarop men nog een kind zou willen.

Hoewel op grond van eerder onderzoek verwacht werd dat twijfelaars minder zorgvuldig anticonceptiegedrag zouden vertonen om de beslissing als het ware uit handen te geven en het lot te laten beslissen, zijn twijfelaars op grond van wat zij zeggen, hierin niet onzorgvuldiger dan niet-twijfelaars. Het is niet ondenkbaar dat sociale wenselijkheid bij de beantwoording van deze vraag een rol heeft gespeeld. Zeker gezien het feit dat twijfelaars wel vaker de minder betrouwbare anticonceptie-methoden toepassen zoals het condoom en het pessarium. Ook zijn twijfelaars op verschillende punten kritischer ten aanzien van anticonceptie dan vrouwen die niet twijfelen, men is vaker van mening dat anticonceptie geen risico's voor de gezondheid moet opleveren en voor 100% betrouwbaar moet zijn, lichamelijke bijwerkingen vindt men vaker uit den boze en men geeft minder hoog op over de pil. Gezien de opvattingen van deze vrouwen over met name de pil kan de keuze voor de wat minder betrouwbare methoden evenzeer bepaald worden door deze opvattingen als door de ambivalentie-problematiek. Het kan echter ook zo zijn dat vrouwen die niet weten of ze wel of geen kind willen, wellicht daarom tevens een kritischer houding aannemen ten aanzien van anticonceptiegebruik. Hoe deze relaties precies liggen kan niet uit de gegevens worden afgeleid.

Wat wordt nu besloten na de periode van twijfel? De meeste vrouwen kiezen uiteindelijk voor een kind. Vooral gevoelsmatige en relationele overwegingen geven de doorslag voor dit besluit. Echter ook weinig of geen perspectief op het verrichten van betaald werk kan voor sommigen een rol spelen. Ook voor degenen die besluiten tot uitstel of afstel blijken vooral relationele overwegingen doorslaggevend.

De keuze voor wel of geen kind betreft in de meeste gevallen een privé-beslissing. Anderen zijn niet of nauwelijks van invloed op het nemen van de uiteindelijke beslissing. In de meeste gevallen is het duidelijk een gezamenlijke beslissing van de partners. Echter in ruim een derde van de gevallen is het vooral de vrouw die hierin de beslissing neemt. In een enkel geval de man. Verder heeft bij bijna de helft van de paren de mening van de vrouw in deze kwestie het zwaarste gewicht. Bij een op de vijf paren is echter de mening van de man doorslaggevend. Bij de rest hebben beide meningen even zwaar gewogen. De meeste twijfelaars die uiteindelijk kiezen voor een kind hebben tegen de tijd dat men 30 jaar is het eerste kind gekregen. Iets minder dan een op de drie vrouwen krijgt ouder dan 30 jaar haar eerste kind. De gemiddelde leeftijd waarop een twijfelaar haar eerste kind krijgt is 28,5 jaar. Dit is drie à vier jaar later dan vrouwen die niet twijfelen. Uitstel van het eerste kind betekent niet dat men minder kinderen zal krijgen. Een op de vier twijfelaars heeft last van zwangerschapscomplicaties, een op de drie van complicaties na de bevalling en een op de vier vrouwen twijfelt nog tijdens de zwangerschap.

De besluitvorming blijkt over het algemeen een geleidelijk proces dat de meeste vrouwen als moeizaam hebben ervaren. Bijna een op de vijf vrouwen is het uiteindelijk niet voor 100% eens met de beslissing. Soms heeft dit consequenties voor de relatie en betekent dit dat men uit elkaar gaat. Hoewel de meesten het besluitvormingsproces moeizaam vonden, heeft de meerderheid geen behoefte aan professionele hulp bij het oplossen van dit probleem. Men vindt de keuze voor wel of geen kinderen een persoonlijk probleem dat men zelf of samen de partner wil oplossen.

Als eenmaal het besluit is genomen om een kind te krijgen, betekent dit niet dat hiermee het probleem is opgelost. Ruim twee derde van de twijfelaars stopt met werken na de komst van het eerste kind. Van de vrouwen die blijven werken gaan de meesten minder werken. Daarentegen is slechts 9% van de partners minder gaan werken of gestopt met werken. Meer dan de helft van deze vrouwen is tamelijk tevreden of niet zo tevreden over het verdelen van de verzorging en opvoeding van het kind met de partner. Voor bijna een op de vijf vrouwen is dit zelfs erg of enigszins tegengevallen.

Slechts een kwart van de vrouwen die is blijven werken maakt gebruik van professionele opvangmogelijkheden zoals het kinderdagverblijf of gastouders. De beperkte mogelijkheden van kinderopvang, het verlies van vrijheid en de combinatie van het buitenshuis werken en een kind blijkt veel vrouwen tegen te vallen. Het verlies van vrijheid, de verantwoordelijkheid voor de opvoeding, de tijd die men overhoudt voor sociale contacten en de beperkte mogelijkheden van kinderopvang vallen ex-twijfelaars meer tegen van het moederschap dan niet-twijfelaars. Dit zijn precies de belangrijkste redenen van twijfel geweest. Hieruit blijkt dat twijfelaars kennelijk de werkelijkheid na de komst van het kind goed hadden ingeschat.

Hoofdstuk 7

DE AMBIVALENTE KINDERWENS: EEN THEORETISCH MODEL

7.1 INLEIDING

Zoals in de inleiding is aangegeven zal ik in dit hoofdstuk allereerst nagaan in hoeverre de bestaande vruchtbaarheidstheorieën de gevonden resultaten uit het empirisch onderzoek kunnen verklaren. Het zal blijken dat dit maar zeer ten dele het geval is. In de rest van het hoofdstuk zal ik een theoretisch ontwerp beschrijven dat naar verwachting wel in staat is de ambivalentie en het beslissingsproces van twijfelaars te verklaren. Dit ontwerp is ontleend aan ander onderzoek en is niet ontwikkeld op basis van het empirisch onderzoek. Het komt, in tegenstelling tot de bestaande afzonderlijke vruchtbaarheidstheorieën, tegemoet aan de belangrijkste criteria waaraan een theoretisch kader ter verklaring van de ambivalentie en besluitvorming gezien de literatuurgegevens en de uitkomsten van het empirisch onderzoek aan zou moeten voldoen. Omdat dit model ook plausibel lijkt ter verklaring van de onderhavige problematiek, is het in deze studie verder uitgewerkt en is nagegaan in hoeverre het toepasbaar is op de empirische gegevens. Het gaat zoals gezegd in dit onderzoek niet om toetsing van een theorie, maar om een voorstel tot een theorie, of beter gezegd heuristisch model. De presentatie van het model dient een tweeledig doel. Enerzijds beoog ik hiermee te komen tot een inzichtgevende interpretatie van de verzamelde empirische gegevens. Anderzijds kan het dienst doen als zoekschema voor toekomstig onderzoek. Ik pretendeer niet dat het model in zijn huidige vorm in zijn geheel in verder onderzoek getoetst kan worden. Daarvoor is het te veelomvattend. Wel werpt het licht op de (samenhang) van elementen die tot nu toe te weinig systematisch onderzocht zijn.

Het voorgestelde model bouwt voort op de interactieve waarderings- en beheersingstheorie van Straver & Van Luijn (zie Van Luijn & Straver, 1994). Deze theorie is ontworpen om meer inzicht te krijgen in het proces van besluitvorming en verwerking bij ongewenste zwangerschap, en is gebaseerd op een integratie van drie theorieën: de theorie over omgaan met stressful life events (Lazarus & Folkman (1984, 1991), een theorie over besluitvorming bij conflict (Janis & Mann, 1977) en de fenomenologische benadering van besluitvorming bij life events (Thomae, 1960; Sloan, 1987; Karlsson, 1988).

In deze integratie vormt de theorie over omgaan met stressful life events het algemene kader terwijl de besluitvormingstheorieën van Janis & Mann en de fenomenologen een nadere invulling geven. Er wordt zowel rekening gehouden met de maatschappelijke context als met de handelingsruimte van individuen; juist in de interactie tussen persoon en omgeving (individu en context) ontstaat gedrag. Het centrale element in deze theorie is de wijze waarop een gebeurtenis wordt beoordeeld en gewaardeerd met het oog op het welbevinden van de persoon. Met andere woorden: de betekenis van de gebeurtenis voor de persoon is van essentieel belang voor het beslissingsproces. Deze benadering lijkt ook bruikbaar om het ontstaan van de ambivalente kinderwens en het verloop van het beslissingsproces te verklaren.

De indeling van dit hoofdstuk is als volgt. Allereerst gaan we in paragraaf 7.2 na in hoeverre de empirische gegevens verklaard kunnen worden door de bestaande vrucht-

baarheidstheorieën. Waarom schieten deze theorieën ter verklaring van het verschijnsel in deze studie te kort? In de paragrafen 7.3.1. en 7.3.2 vatten we vervolgens de kern van twee van de drie bovengenoemde theorieën (theorie over omgaan met stressvolle levensgebeurtenissen en *decision making under conflict* theorie) samen. In paragraaf 7.4 wordt beschreven hoe deze benaderingen geïntegreerd en aangevuld kunnen worden met onder andere elementen uit de fenomenologische benadering van besluitvorming bij levensgebeurtenissen. Aan het slot komt in paragraaf 7.5 aan de orde waarom de integratie toepasbaar is in deze studie.

7.2 DE EMPIRISCHE DATA IN HET LICHT VAN BESTAANDE VRUCHTBAARHEIDSTHEORIEËN

In deze paragraaf zal ik op basis van de gegevens uit het empirisch onderzoek laten zien dat de bestaande vruchtbaarheidstheorieën, zoals besproken in hoofdstuk twee, ontoereikend zijn om de ambivalente kinderwens en het besluitvormingsproces van twijfelaars om tot een keuze te komen te beschrijven en te verklaren.

In hoofdstuk vier hebben we op basis van de gepercipieerde kosten en baten van een kind door twijfelaars gezien dat zowel de keuze voor wel als voor geen kind voor deze vrouwen risico's met zich meebrengt voor belangrijke doelen in hun leven. Belangrijke doelen die worden bedreigd door de komst van een kind zijn bijvoorbeeld: de baan buitenshuis, de persoonlijke vrijheid en de relatie met de partner. Doelen die worden bedreigd als men niet kiest voor een kind hebben vooral betrekking op het gemis van de voordelen van het hebben van een kind zoals: relaties in een primaire groep, affectie, stimulering, nieuwheid, pret en sociale identiteit. De keuze blijkt vooral zo moeilijk vanwege de grote consequenties voor het eigen leven, het definitieve karakter van de keuze, de onzekerheid, het feit dat men niet duidelijk voor zich ziet wat men wil, men wellicht de partner kwijtraakt of omdat men niet begrijpt waarom men geen keuze kan maken. Duidelijk komt naar voren dat de ambivalentie samenhangt met de ingrijpende betekenis die het wel of niet hebben van een kind heeft voor het persoonlijke, relationele en maatschappelijke leven van deze vrouwen. De duur en de ernst van de twijfel duiden op een (ernstig) dilemma.

In hoofdstuk vijf kwam naar voren dat zowel persoons- als contextfactoren samenhangen met de ambivalentie. Enerzijds worden twijfelaars gekenmerkt door een hoog opleidingsniveau, een sterke werkambitie, weinig rigide seksuele opvattingen en een grote zelfstandigheid in relaties. Anderzijds blijken ook sociale omgevingsfactoren zoals een negatieve houding van de partner ten opzichte van het krijgen van een kind, negatieve jeugdervaringen, en vaker het eerste kind geweest zijn in het gezin van herkomst van invloed op de ambivalentie. Het optreden van ambivalentie is het meest waarschijnlijk als vrouwen een zelfstandige positie in de relatie met hun partners innemen en minder prettige jeugdervaringen hebben gehad.

Binnen de groep twijfelaars zijn op grond van het verband tussen de achtergrondfactoren enerzijds en de aard, ernst en duur van de twijfel anderzijds verschillende subgroepen te onderscheiden. Vrouwen met een sterke werkambitie twijfelen bijvoorbeeld vooral over de combinatie van het werken met een kind en over het verlies van persoonlijke vrijheid. Vrouwen met minder prettige jeugdervaringen daarentegen zien vooral op tegen de verantwoordelijkheid van de opvoeding van het kind. De kwaliteit van de relatie en het ontbreken van een partner hangen eveneens

samen met specifieke twijfels. Naarmate vrouwen een sterkere werkambitie hebben duurt de twijfel langer, naarmate zij minder besluitvaardig zijn en minder zelfvertrouwen hebben ervaren zij de twijfel als een groter probleem. Zowel de samenhang tussen de achtergrondfactoren en de ambivalentie als die tussen deze factoren en de aard, ernst en duur van de twijfel laat zien dat persoons-, sociale omgevings- en maatschappelijke contextfactoren gezamenlijk van belang zijn ter verklaring van dit verschijnsel.

In hoofdstuk zes hebben we gezien dat twijfelaars proberen om tot een oplossing voor hun dilemma te komen door het zoeken naar informatie (praten met anderen, erover lezen e.d.), onderhandelen met de partner en psychologisch afstand nemen (uitstelgedrag). Twijfelaars vertonen geen slordiger anticonceptiegedrag, om de beslissing als het ware uit handen te geven, dan niet-twijfelaars.

De manier waarop twijfelaars proberen om tot een oplossing te komen varieert. Enerzijds hangen deze verschillen samen met de ernst en de aard van de twijfel en anderzijds met enkele achtergrondfactoren. Zo blijkt dat vrouwen die hun twijfel meer als probleem ervaren, vaker met anderen over de keuze praten dan wanneer dit niet of minder het geval is. De duur van de twijfel hangt hiermee niet samen. De ernst en de duur van de ambivalentie hangen niet samen met de onderhandelingen met de partner en het anticonceptiegedrag. Als de partner geen kind wil of geen zorgtaken wil delen, praten twijfelaars meer met anderen en zijn zij vaker van mening dat ze er niet voldoende over kunnen praten. Naarmate het gegeven dat de partner geen kind wil belangrijker is bij de twijfel, is de kans groter dat minder zorgvuldig anticonceptie wordt toegepast. Ook vrouwen die bang zijn dat ze spijt zullen krijgen als ze niet kiezen voor een kind, spreken vaker over de keuze en hebben vaker het gevoel er niet voldoende over te kunnen spreken dan vrouwen bij wie angst voor spijt minder een rol speelt. Ook enkele achtergrondfactoren hangen samen met de besluitvorming. Naarmate vrouwen besluitelozier zijn, zijn ze vaker van mening dat ze niet voldoende over de keuze (hebben) kunnen spreken.

Twee derde van de twijfelaars kiest uiteindelijk voor een kind. Vooral gevoelsmatige en relationele overwegingen geven de doorslag voor dit besluit. Derden zijn niet of nauwelijks van invloed op het nemen van de uiteindelijke beslissing. De besluitvorming blijkt een geleidelijk proces dat de meesten als moeizaam hebben ervaren. Bijna de helft heeft last van psychische en psychosomatische klachten tijdens de periode van twijfel; 41% is van mening dat de twijfel samenhangt met deze klachten. Als eenmaal de keuze voor een kind is gemaakt betekent dit niet dat hiermee het probleem is opgelost. Ruim twee derde stopt met werken na de komst van het eerste kind. Slechts een kwart maakt gebruik van professionele opvang zoals kinderdagverblijf of gastouders. De beperkte mogelijkheden voor kinderopvang, het verlies van vrijheid en de combinatie van het buitenshuis werken met de zorg voor een kind blijken veel vrouwen tegen te vallen.

We hebben dan ook geconcludeerd dat de wijze waarop twijfelaars proberen tot een keuze te komen voor de meesten een interactioneel proces is waarin anderen, vooral de eigen partner, een grote rol spelen, en dat het een geleidelijk proces is dat de meesten als moeizaam hebben ervaren en waarin emotionele aspecten een belangrijke rol spelen. Zowel in de fase van het zoeken naar een oplossing, als bij het nemen van het uiteindelijke besluit en in de periode na de beslissing zijn er indicaties voor het emotionele karakter van het proces. Zo proberen twijfelaars zich in de periode voor het besluit voor te stellen hoe men zich voelt in de situatie na de keuze, is er sprake van psychische en psychosomatische klachten en komt men er niet uit en wil men er niet aan denken, waardoor men het probleem naar de toekomst verschuift. Uiteindelijk

blijken meestal gevoelsmatige motieven doorslaggevend voor de keuze voor een kind. Na de genomen beslissing blijkt dat een op de vier vrouwen nog twijfelt tijdens de zwangerschap, en een op de zes (zowel na de keuze voor wel als voor geen kind) heeft eigenlijk spijt van de genomen beslissing. Bovendien hangt de ernst van de twijfel van vrouwen samen met de manier waarop zij proberen een oplossing te vinden. Ook hieruit komt naar voren dat emotionele aspecten (i.c. de beleving van de ernst van het probleem) de besluitvorming beïnvloeden. Tot slot blijkt dat twijfelaars weliswaar kiezen voor een kind maar dat een deel van hen eigenlijk niet of nauwelijks een oplossing heeft gevonden voor de aanvankelijke twijfels. Dit duidt eveneens op een meer emotionele dan rationele keuze.

Uit het bovengegeven overzicht van de belangrijkste resultaten van de empirische studie komt naar voren dat een theorie die de ambivalente kinderwens en het besluitvormingsproces van twijfelaars wil beschrijven en verklaren, moet voldoen aan de volgende eisen:

- a. Er dient ruimte te zijn voor zowel rationele als niet-rationele elementen ter verklaring van het (vruchtbaarheids)gedrag (resp. de ambivalentie en het tot standkomen van de uiteindelijke keuze).
- b. De theorie dient aandacht te hebben voor de dynamische aspecten van de besluitvorming: voor de 'strategieën' die vrouwen hanteren om tot een besluit te komen, zoals informatiezoekgedrag, onderhandelingen met de partner, voor de verschuiving van de gepercipieerde kosten en baten van de alternatieven, en voor de factoren die deze dynamische aspecten beïnvloeden.
- c. Zowel persoons-, sociale omgevings- als maatschappelijke contextfactoren zijn van belang ter verklaring van de ambivalentie en het besluitvormingsproces van twijfelaars. Juist in de interactie tussen deze factoren kan een verklaring voor de ambivalentie en de besluitvorming worden gevonden.

Bestaande vruchtbaarheidstheorieën hebben zich niet expliciet beziggehouden met de problematiek van het niet kunnen kiezen voor kinderen. Toch zijn we in hoofdstuk twee nagegaan op welke wijze deze theorieën de literatuurgegevens over de ambivalentie-problematiek zouden kunnen verklaren. We hebben daar geconstateerd dat deze theorieën gedeeltelijk, maar onvoldoende aanknopingspunten bieden ter verklaring van deze literatuurgegevens. De belangrijkste redenen hiervoor waren bij de sociologische theorieën de eenzijdige nadruk op de maatschappelijke context ter verklaring van de ambivalentie, waardoor persoons- en contextfactoren op micro-niveau zoals jeugdervaringen, persoonlijkheidskenmerken, de kinderwens van en de relatie met de partner e.d. buiten beschouwing blijven.

De empirische resultaten laten zien dat er een relatie bestaat de gepercipieerde kosten en baten van het hebben van een kind door twijfelaars en bovengenoemde persoons- en contextfactoren. Hieruit blijkt dat de ambivalentie niet afdoende verklaard kan worden vanuit maatschappelijke en culturele veranderingen alleen. Wel vonden we als belangrijk aanknopingspunt dat veranderende culturele en maatschappelijke omstandigheden de opvattingen over moederschap, sekserollen en buitenshuis van vrouwen beïnvloeden. Deze veranderende opvattingen beïnvloeden op hun beurt de gepercipieerde kosten en baten van het hebben van kinderen.

Het belangrijkste bezwaar tegen de micro-economische theorieën was, zoals we gezien hebben in hoofdstuk twee, dat deze de ambivalentie en de uiteindelijke keuze verklaren vanuit een rationele afweging van preferenties voor kinderen, de financiële

kosten, het inkomen en de tijd. Hoewel financiële aspecten en tijdsaspecten een rol spelen bij de twijfel, zijn ook andere sociale en psychologische kosten van het hebben van een kind van belang. Deze theorieën veronderstellen keuzevrijheid waarin rationele afwegingen kunnen worden gemaakt, de rol van de omgeving is van ondergeschikt belang. De empirische gegevens laten echter zien dat de ambivalentie samenhangt met een inperking van keuzemogelijkheden door beperkende omstandigheden, enerzijds in de vrouw zelf (bijv. negatieve jeugdervaringen) en anderzijds in haar sociale (bijv. partner wil geen kind, partner wil te weinig zorgtaken delen) en maatschappelijke omgeving (bijv. er is geen mogelijkheid tot part-time werk, geen kinderopvang). Met andere woorden: dat bij de besluitvorming over het krijgen van kinderen een scala van kosten en baten een rol speelt en dat en hoe zowel persoons- als contextfactoren de gepercipieerde kosten en baten van kinderen beïnvloeden, kan deze benadering niet verklaren. Ook is er geen aandacht voor niet-rationele elementen zoals irrationele angsten, voor niet-rationele cognitieve processen zoals mentale anticipaties (zich voorstellen van, zich inleven in nieuwe situaties) en voor emotionele aspecten.

Ook ter verklaring van de wijze waarop de keuze tot stand komt, schiet een verklaring in termen van een individuele, rationele afweging van financiële kosten, het inkomen en tijdsaspecten te kort. Het empirisch onderzoek toont aan dat het zoeken naar een oplossing voor het conflict bij de meesten een interactioneel proces is. Uiteindelijk blijken vooral gevoelsmatige overwegingen doorslaggevend te zijn voor de keuze voor een kind. Maar ook relationele overwegingen en overwegingen die samenhangen met de omstandigheden van vrouwen (bijv. geen perspectief op betaald werk) kunnen bepalend zijn. Kortom, zowel emotionele aspecten als ook de sociale en maatschappelijke context spelen een rol bij de besluitvorming.

De sociaal-psychologische benadering van vruchtbaarheidsgedrag, met name de *Value of Children*-benadering, gaat ervan uit dat mensen kiezen voor kinderen omdat het hebben van kinderen bepaalde menselijke behoeften bevredigt. De waarde van kinderen komt tot uitdrukking in de gepercipieerde satisfacties en kosten van kinderen. Deze benadering zou ambivalentie verklaren door te veronderstellen, dat de percepties van de satisfacties en kosten van kinderen elkaar in evenwicht houden, waardoor geen keuze kan worden gemaakt. Ook wordt in één variant (*Value of Children Transition*) gesteld dat de waarde van kinderen beïnvloed wordt door sociaal-economische en culturele factoren.

We zagen in hoofdstuk twee dat de aandacht voor een heel scala van sociale en psychologische kosten en baten in de *Value of Children*-benadering een belangrijk aanknopingspunt was voor de ontwikkeling van het theoretisch kader. Dit wordt door de empirische resultaten bevestigd. Een belangrijk bezwaar tegen deze benadering is echter dat nauwelijks tot geen rekening wordt gehouden met de invloed van de sociale en maatschappelijke context op de besluitvorming (de *Value of Children Transition* daargelaten). De empirische gegevens over de ambivalentie laten echter zien dat niet alleen culturele en maatschappelijke contextfactoren op macro-niveau, zoals deze tot uiting komen in veranderende opvattingen van vrouwen over sekserollen, moederschap, het buitenshuis werk of het gebrek aan kinderopvang e.d. samenhangen met de ambivalentie (en derhalve de waarde van kinderen beïnvloeden). Ook factoren op micro-niveau zoals jeugdervaringen en sociale omgevingsfactoren (bijv. kinderwens van en de relatie met de partner) spelen een rol bij dit verschijnsel.

Hoewel we gezien hebben dat in het Fisbein-model enige aandacht is voor de sociale context is deze erg beperkt namelijk alleen voor zover de mening van belangrijke anderen de besluitvorming beïnvloedt (sociale norm). Het vruchtbaarheidsgedrag

wordt voornamelijk verklaard vanuit de percepties en attitudes van individuen; de sociale, maatschappelijke en culturele context zijn van ondergeschikt belang of alleen aanwezig voor zover deze factoren vervat liggen in de gepercipieerde kosten en baten van alternatieven.

Tot slot geven ook benaderingen waarin sociologische en micro-economische theorieën geïntegreerd worden onvoldoende aanknopingspunten. De belangrijkste reden hiervoor is dat men onvoldoende oog heeft voor sociale omgevings- en persoonsfactoren ter verklaring van de ambivalentie en het totstandkomen van de keuze.

We moeten dan ook concluderen dat, hoewel de bestaande theorieën verschillende aanknopingspunten bieden voor een verklaring van de ambivalentie en de besluitvorming, deze niet voldoende zijn voor de ontwikkeling van een bruikbaar theoretisch kader. Met name voor de beschrijving en verklaring van het besluitvormingsproces van twijfelaars waarbij ook rekening wordt gehouden met niet-rationele elementen, zijn geen aanknopingspunten gevonden. Ook voor de verklaring van de samenhangen tussen de achtergrondfactoren en de ambivalentie en de verschillende twijfels, zijn de gevonden theoretische aanzetten onvoldoende.

Het in dit hoofdstuk voorgestelde theoretisch kader komt naar verwachting wel tegemoet aan de drie hierboven genoemde eisen, en biedt derhalve meer aanknopingspunten ter verklaring van de ambivalente kinderwens en het besluitvormingsproces van twijfelaars.

7.3 TWEE THEORIEËN OVER BEHEERSING EN BESLUITVORMING

7.3.1 Omgaan met stressful life events

Appraisal, coping, copingresources en constraints

Lazarus & Folkman (1984) hebben een theorie ontwikkeld over de manier waarop mensen omgaan met stressvolle gebeurtenissen. Zij gaan ervan uit dat een persoon stress ervaart en een moeizaam beheersingsproces (*coping*) meemaakt, wanneer hij of zij wordt geconfronteerd met een gebeurtenis die hem of haar persoonlijk raakt en die als een bedreiging voor het welbevinden of als dilemma wordt waargenomen. Het centrale theoretische concept in deze benadering is *appraisal*. Hieronder wordt verstaan de waarneming, beoordeling en waardering van de gebeurtenis als al dan niet stressvol (*primaire appraisal*) en de vraag wat men hieraan kan doen (*secundaire appraisal*). Een tweede belangrijk theoretisch concept is *coping*. Hiermee wordt bedoeld het beheersingsgedrag (i.c. besluitvorming) dat plaatsvindt om met de gebeurtenis om te gaan. Het beheersingsgedrag is erop gericht om de aanvankelijke beoordeling en waardering van de gebeurtenis zodanig te veranderen, dat deze niet meer of in mindere mate als een bedreiging voor het welbevinden wordt ervaren. Door de beheersingsactiviteiten zou dan een nieuwe beoordeling en waardering van de gebeurtenis optreden (*reappraisal*). Dit beheersingsgedrag vormt een mediërend proces tussen de aanvankelijke waardering (*primaire en secundaire appraisal*) en de nieuwe waardering van de gebeurtenis.

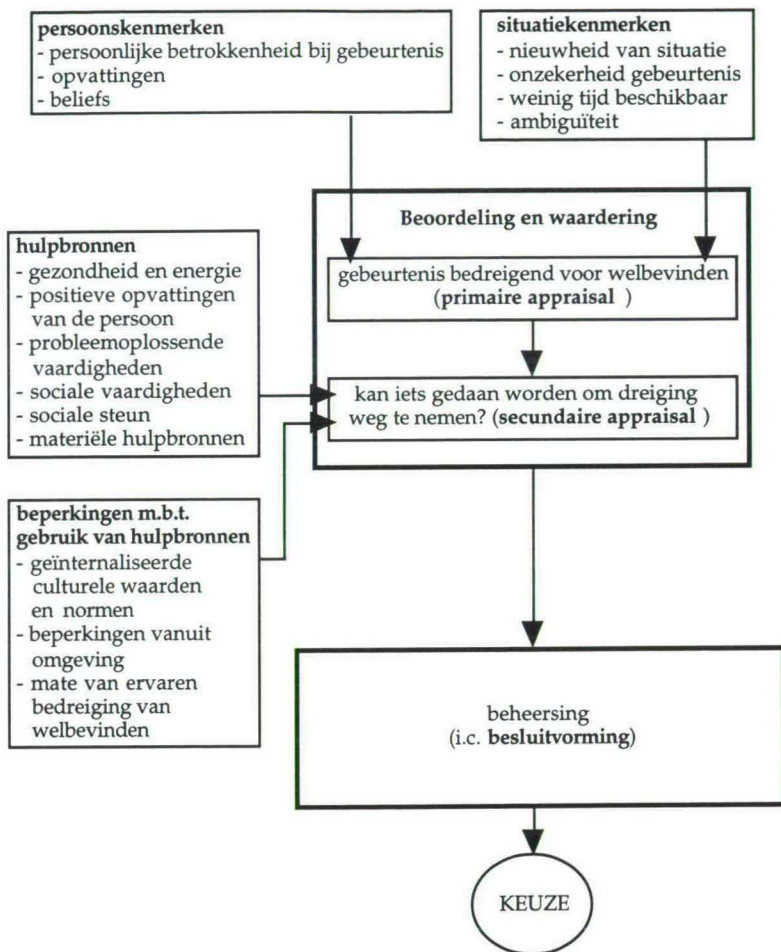
Zowel de beoordeling en waardering van de gebeurtenis en van de vraag of men iets kan doen, als het daarop volgende beheersingsgedrag wordt beïnvloed door persoons- en situatiekenmerken. Deze persoons- en contextgebonden factoren beïnvloeden direct de cognitieve processen van beoordeling en waardering en indirect via deze processen het beheersingsgedrag. Met andere woorden: het is niet zozeer de gebeurtenis op zich die stress veroorzaakt en een moeizaam beheersingsproces doet starten, maar de processen van waarneming, beoordeling en waardering van die gebeurtenis en de vraag of men hiermee kan omgaan. Deze processen zijn per persoon verschillend en afhankelijk van factoren die hier op inwerken.

Lazarus en Folkman maken onderscheid tussen factoren die vooral de *primaire appraisal* beïnvloeden, dat wil zeggen de beoordeling van de gebeurtenis als al dan niet bedreigend voor het welbevinden, en factoren die vooral de *secundaire appraisal* beïnvloeden, dus of de persoon iets aan de eventuele bedreiging kan doen. Factoren die de primaire appraisal beïnvloeden zijn: persoonlijke betrokkenheid (*commitments*), opvattingen en attitudes (*beliefs*) (persoonkenmerken), en nieuwheid van de situatie, onzekerheid over de gebeurtenis, tijdsfactoren en ambiguïteit (situatiekenmerken). Factoren die de *secundaire appraisal* beïnvloeden zijn: gezondheid en energie, positieve opvattingen van de persoon, probleemoplossende en sociale vaardigheden, sociale steun en de beschikking over materiële zaken (bijv. geld). Deze laatste factoren worden de hulpbronnen (*coping resources*) genoemd en hebben betrekking op die eigenschappen of omstandigheden van de persoon, die hem of haar in staat stellen al dan niet te kunnen omgaan met de gebeurtenis. Daarnaast zijn er nog beperkingen (*constraints*) die kunnen verhinderen dat de persoon (volledig) gebruik maakt of kan maken van deze hulpbronnen: bijvoorbeeld persoonlijke beperkingen in de vorm van bepaalde geïnternaliseerde, culturele waarden en normen, beperkingen vanuit de omgeving en de mate van bedreiging die de persoon ervaart. De processen van beoordeling, waardering en beheersing en de factoren die hierop inwerken zijn in Figuur 1 schematisch weergegeven.

Probleembeheersing en emotieregulering

In deze theorie wordt onderscheid gemaakt tussen probleem- en emotiegerichte beheersingsactiviteiten. Onder probleemgerichte activiteiten worden verstaan: activiteiten gericht op een manipulatie van de stressvolle situatie en/of pogingen om externe problematische condities te veranderen. Voorbeelden hiervan zijn: directe interventie, doelgerichte actie, zorgen dat men informatie verkrijgt over hoe een probleem is op te lossen en sociale steun zoeken. Emotiegerichte activiteiten zijn gericht op interne manipulatie van de eigen gevoelens of cognities om in staat te zijn om de emotionele 'distress' te verdragen die het resultaat is van de stressvolle gebeurtenis. Voorbeelden zijn: het zoeken van verstrooiing, wishful thinking, zichzelf de schuld geven, spanningsreductie, ontkenning, psychologisch afstand nemen en herdefiniëring van het probleem. In het algemeen is de kans groter dat emotiegerichte beheersing plaatsvindt als uit de waardering is gebleken, dat niets meer kan worden gedaan om de schadelijke, bedreigende of uitdagende omgevingscondities te veranderen. Probleemgerichte beheersing daarentegen is waarschijnlijker als zulke condities worden gewaardeerd als veranderbaar. Hoewel aanvankelijk gedacht werd dat emotiegerichte strategieën de minder effectieve beheersingsstrategieën waren, komt Lazarus (1990) hier in zijn latere werk op terug; deze vorm van beheersingsgedrag kan in sommige situaties juist zeer effectief zijn (bijv. tijdelijk psychologisch afstand

nemen). Bovendien stelt Lazarus nu dat beide strategieën vaak naast elkaar plaatsvinden, omdat naast probleembeheersing ook vaak emotieregulering nodig is.

Figuur 1: Invloedsfactoren op waardering en beheersing in de theorie over omgaan met stressful life events

Waardering en beheersing voor, tijdens en na de gebeurtenis

In deze theorie worden verder verschillende fasen onderscheiden afhankelijk van de vraag of de gebeurtenis zich nog moet voordoen (anticipatie), zich bezig is te voltrekken (confrontatie) of zich heeft voorgedaan (*post-impact*-periode). Elke periode

kent specifieke waarderings- en beheersingsprocessen. In de anticipatie-periode heeft de waardering bijvoorbeeld betrekking op vragen als: zal de stressvolle gebeurtenis plaatsvinden, wanneer zal dat zijn en wat zal er gebeuren? Ook zijn er vragen met betrekking tot wat er gedaan kan worden zoals: kan het voorkomen worden, hoe kan men zich erop voorbereiden of de bedreiging reduceren? Als het niet voorkomen kan worden, hoe dan er mee om te gaan? Kan het worden uitgesteld? Beheersingsstrategieën in de anticipatie-periode zijn: psychologisch afstand nemen, vermijden om aan de bedreiging te denken, de gevolgen ervan ontkennen en op zoek gaan naar informatie waardoor men er op een andere manier mee kan omgaan. In de periode van confrontatie wordt de persoon geconfronteerd met de realiteit van wat er gebeurt en wat er aan gedaan kan worden, en dit beïnvloedt de beheersing. In de periode na de gebeurtenis zijn er weer nieuwe specifieke overwegingen en taken, bijvoorbeeld hoe kan men psychologisch weer in evenwicht komen na de gebeurtenis, en wat is de persoonlijke betekenis van datgene wat er gebeurd is?

Straver (Van Luijn & Straver, 1994) merkt op dat in deze theorie de cognitief-emotionele bemiddelingsprocessen tot het centrum van het gebeuren worden gemaakt. Eerst in de fase van waarneming en waardering, vervolgens in de fase van het proberen te beheersen van de situatie. Situatiebeheersing betreft dan zowel de praktische probleemsituatie waar wellicht iets aan gedaan kan worden, als de eigen emoties die door de probleemsituatie zijn opgeroepen. Probleem- en emotiebeheersing zijn beide aan de orde. Ook als het mogelijk is een situatie aan te pakken en op te lossen, blijft toch vaak emotieregulering noodzakelijk. De emoties stimuleren weliswaar het handelend optreden zolang de spanning relatief gematigd is, maar verhinderen dit optreden of sturen dit in een inefficiënte richting als de spanning te groot wordt. Bovendien zijn die emoties nu eenmaal aanwezig en zijn heftige emoties als zodanig vaak onaangenaam, sociaal disfunctioneel etc. Tijdens de probleembeheersing en zeker ook daarna treedt een herwaardering van de probleemsituatie op, waarbij nieuwe gevoelens en emoties kunnen worden opgeroepen. Emotie leidt dus tot handelend optreden -tegenover de situatie en/of zichzelf - en het handelen leidt weer tot emoties.

Meer inzicht in de wijze waarop het beslissingsproces van twijfelaars verloopt geeft de theorie ons echter niet; daarom wenden we ons nu tot auteurs die zich hebben verdiept in de besluitvorming bij life events.

7.3.2 Decision making under conflict

De *decision making under conflict* theorie (Janis & Mann, 1977) is ontworpen om meer inzicht te krijgen in besluitvormingsprocessen bij belangrijke keuzes in moeilijke omstandigheden. Deze benadering is gebaseerd op het uitgangspunt van Lewin (1935), dat mensen geneigd zijn om zich uit stressvolle conflictsituaties terug te trekken als ze zich realiseren, dat voornamelijk ongewenste gevolgen te verwachten zijn, ongeacht de keuze die ze maken. Deze theorie tracht verschijnselen zoals besluiteloosheid, uitstelgedrag, impulsief beslissen en het uit handen geven van persoonlijke verantwoordelijkheid te verklaren vanuit de relatie tussen een beslissingsconflict en de ervaring van psychische stress. Psychische stress bestaat uit onplezierige emoties die worden opgeroepen door bedreigende gebeurtenissen.

Als iemand een belangrijke beslissing moet nemen zoals wel of niet trouwen, wel of geen nieuwe baan zoeken e.d. dan is de kans groot dat er een conflict ontstaat. Conflicten ontstaan omdat de persoon zich realiseert dat er risico's zijn op ernstige

verliezen, ongeacht de keuze die hij maakt. Ook de onomkeerbaarheid en de onzekerheid over de gevolgen van de keuze - aspecten die vaak inherent zijn aan belangrijke beslissingen - dragen bij aan de ernst van het conflict. Daarom is er vaak sprake van soms langdurige aarzeling bij onherroepelijke keuzes.

Verband stress en een beslissingsconflict

Deze theorie gaat uit van vijf aannames over de relatie tussen psychologische stress en een beslissingsconflict.

1. *De mate van stress die een beslissingsconflict oproept, is een directe functie van de doelen waarvan de beslisser verwacht dat ze onbevredigd zullen blijven: hoe meer doelen naar verwachting on vervuld blijven en hoe belangrijker de behoeften waarmee die doelen corresponderen, des te groter zal de stress zijn.*

Er ontstaat alleen stress als de beslisser zich realiseert dat hij belangrijke doelen in de sfeer van utilitaire waarden, sociale goedkeuring of zelf-goedkeuring verliest. Als er geen dreiging is van verlies of falen om positieve doelen te bereiken, is er geen stress.

2. *Als iemand met nieuwe bedreigingen of mogelijkheden geconfronteerd wordt die hem motiveren een nieuwe handelingskoers te overwegen, is de mate van besluitvormingsstress een functie van de mate waarin de persoon de neiging heeft vast te houden aan zijn of haar huidige handelingskoers.*

Als iemand zich uitgedaagd voelt om zijn of haar (huidige) koers te veranderen, vormen de verliezen die hij of zij verwacht, omdat hij of zij zich niet houdt aan zijn of haar huidige koers, een belangrijke bron van bedreiging en ze kunnen hem of haar ontmoedigen te veranderen naar de nieuwe handelingskoers. Hoe groter de betrokkenheid met de eerdere beslissing, des te groter zijn de geanticipeerde utilitaire verliezen, sociale afkeuring en zelf-afkeuring omdat hij of zij er niet in slaagt zijn of haar huidige handelingskoers voort te zetten, en derhalve hoe groter de mate van stress zal zijn.

3. *Als een beslissingsconflict ernstig is omdat elk alternatief een bedreiging vormt met serieuze risico's, zal verlies van hoop op het vinden van een betere oplossing dan de minst bezwaarlijke leiden tot defensieve vermijding van bedreigende signalen ('defensive avoidance of threat cues').*

Voorbeelden van defensieve vermijding zijn: niet alert zoeken, selectieve inattentie, selectief vergeten, verstoring van de betekenis van waarschuwendende boodschappen en de constructie van rationalisaties (bijv. wishful thinking). Een indicatie dat iemand de hoop verliest op een betere oplossing is bijvoorbeeld het gegeven dat er weinig of geen verdere informatie beschikbaar is.

4. *Als er sprake is van een ernstig beslissingsconflict omdat alle alternatieven een bedreiging vormen, en de beslisser van mening is dat hij onvoldoende tijd heeft om een manier te vinden om te ontsnappen aan ernstige verliezen, dan zal er sprake zijn van veel stress en is de kans groot dat hij of zij in paniek raakt en overhaast een beslissing neemt (hypervigilantie).*

5. *Een matige hoeveelheid stress als reactie op een uitdagende bedreiging leidt ertoe dat iemand de alternatieve handelingskoersen zorgvuldig onderzoekt en naar een oplossing streeft, gegeven het feit dat hij of zij verwacht een manier te vinden om het beslissingsdilemma op een bevredigende wijze op te lossen (vigilantie).*

Vier basisvragen en vijf besluitvormingsstrategieën

Uit bovengenoemde aannames blijkt dat er verschillende manieren zijn waarop iemand kan reageren als er zich een bedreigende situatie zal gaan voordoen. De keuze voor deze beheersingspatronen is in deze theorie afhankelijk van de antwoorden op vier basisvragen met betrekking tot een dreigende situatie, dat wil zeggen een situatie waaruit blijkt dat ernstige verliezen (of falen om wenselijke doelen te bereiken) het gevolg zijn als de persoon vasthoudt aan zijn huidige handelingskoers. Deze vragen zijn:

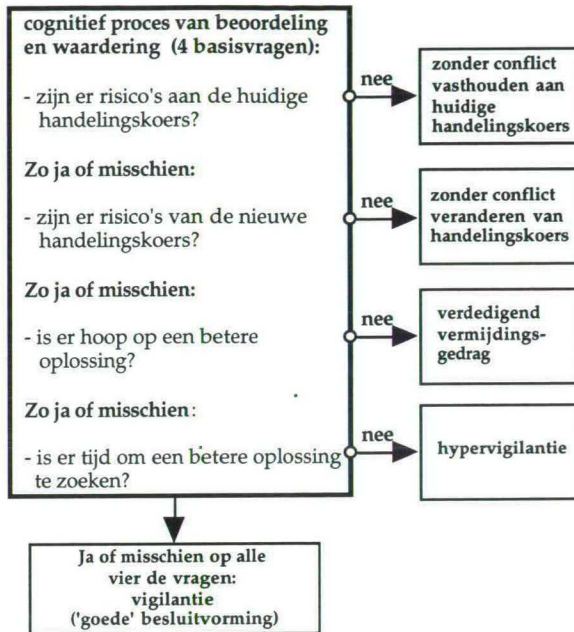
- (1) *Zijn er risico's aan het vasthouden aan de huidige handelingskoers?*
- (2) *Zijn er risico's van een nieuwe handelingskoers?*
- (3) *Is er hoop op het vinden van een betere oplossing dan de minst bezwaarlijke?*
- (4) *Is er genoeg tijd om nog naar een andere oplossing te zoeken?*

De vijf besluitvormingsstrategieën zijn:

- (1) *zonder conflict vasthouden aan de huidige handelingskoers*
- (2) *zonder conflict veranderen van handelingskoers*
- (3) *verdedigend vermijdingsgedrag*
- (4) *hypervigilantie*
- (5) *vigilantie*

Het proces van beoordeling en waardering van de situatie in de vorm van deze vragen en de bijbehorende beslissingsstrategieën kunnen als volgt schematisch worden weergegeven (Figuur 2).

Als blijkt dat zowel de huidige als een nieuwe handelingskoers risico's met zich meebrengt, dan zal een persoon in een (ernstig) beslissingsconflict verkeren, namelijk enerzijds wil men van koers veranderen om de dreiging te vermijden, anderzijds wil men dit niet, omdat men de risico's en kosten van de nieuwe handelingskoers wil vermijden. Als iemand in een dergelijk conflict verkeert en tevens geen hoop heeft dat hij een betere oplossing vindt (vraag 3), dan is de kans groot dat hij middels defensieve vermijding van bedreigende signalen tot een beslissing komt. Als iemand denkt nog wel een betere oplossing te kunnen vinden maar geen tijd heeft om hiernaar te zoeken, dan is er kans dat hij of zij veel stress ervaart, in paniek raakt en wellicht overhaast een (verkeerde) beslissing neemt. Als iemand nog hoop heeft en ook voldoende tijd, dan is er kans dat hij of zij op zoek gaat naar informatie en zorgvuldig de voor- en nadelen afweegt voor hij een beslissing neemt. Alleen dit laatste gedrag wordt in deze theorie gekwalificeerd als 'goede' besluitvorming als het gaat om belangrijke levensbeslissingen. Dit proces kan getypeerd worden als een geleidelijk ingroeien in een alternatieve handelingskoers. In de derde en vierde strategie daarentegen vindt het informatiezoekproces en het afwegen van voor- en nadelen onvoldoende plaats door vermijdingsgedrag of doordat iemand in paniek overhaast een beslissing neemt.

Figuur 2: *Decision making under conflict: de invloed van beoordeling en waardering op besluitvorming*

'Goede' besluitvorming

Op basis van de bestudering van de literatuur over effectieve besluitvorming onderscheiden Janis & Mann zeven criteria waaraan het afwegen van voor- en nadelen (als onderdeel van de besluitvorming) in 'goede' besluitvorming zou moeten voldoen. Als het afwegingsproces aan deze criteria voldoet - en dus zo breed en diep mogelijk gebeurt - dan is er meer kans dat de keuze-maker zijn doelen bereikt en dat hij op de langere duur tevreden blijft met zijn beslissing. Deze criteria hebben betrekking op: het op grondige wijze onderzoeken van een scala van alternatieve handelingskoersen; het overzien van doelen die vervuld moeten worden en de waarden die de keuze impliceert; een zorgvuldige afweging van positieve en negatieve gevolgen van de alternatieven, het zoeken naar relevante informatie om de alternatieven verder te kunnen evalueren e.d.

Het gaat in deze theorie echter niet alleen om het afwegen van voor- en nadelen van alternatieven. In een commentaar op deze theorie stelt Straver (Van Luijn & Straver, 1994: 20): 'Hoewel het hier, net als bij de rationele beslismodellen, om de afweging van alternatieven en de keuze voor het meest gunstige resp. minst ongunstige alternatief gaat, gaat het hier om persoonlijke en sociale beslissingen, en om een handelingskoers die onder druk staat. De vraag is: 'zal ik van mijn koers tot dusver

afwijken, is dat nodig, kan ik niet gewoon doorgaan?' Ten tweede, het afwegen wordt hier geformuleerd in termen van zich inleven en mentaal voorstellen van wat de nieuwe koers inhoudt, en wat ze zal gaan inhouden voor betrokkene in relatie tot zijn omgeving. Ten derde, technieken om zichzelf van steun te voorzien en tegen kritiek te beschermen, vormen essentiële elementen in het besluitvormingsproces. Ten vierde, het model laat ruimte voor een aantal onverwachte ontwikkelingen. Zo kan de betrokkene juist door de mentale anticipaties van de verschillende handelingskoersen, een tegenzin krijgen tegen elk alternatief inclusief het gewoon doorgaan. Er ontstaat dan een uitstel van de beslissing met tal van ambivalente gevoelens, en dit leidt ofwel tot opnieuw beginnen met informatie verzamelen, overwegen, afwegen e.d., ofwel tot een poging het probleem te verdringen waarna de omstandigheden voor betrokkene het besluit nemen.'

Ten opzichte van de pure rationele keuzetheorie biedt deze benadering dus wel plaats aan emotionele elementen, maar vooral ook kent het een centrale rol toe aan het zich inleven in de alternatieven en de consequenties daarvan, de mentale anticipaties en oefeningen. Daarmee gaat het mede om een geleidelijk ingroeien in een alternatieve handelingskoers die men als geëigend voor zichzelf gaat zien en dan gaat verdedigen tegen de omgeving.

7.4 DE INTERACTIEVE WAARDERINGS- EN BESLUITVORMINGSTHEORIE

In deze paragraaf zal ik laten zien hoe de hierboven besproken twee theorieën geïntegreerd zijn in en tot uitgangspunt dienen van de interactieve waarderings- en beheersingstheorie (Van Luijn & Straver, 1994). Het zal duidelijk worden dat deze theorie haar belangrijkste basis vindt in de theorie over omgaan met stressful life events. In deze integratie worden waardering (*appraisal*) en beheersing (*coping*) als uitgangspunt genomen en vult de benadering van Janis & Mann deze aan, als concrete invulling van het beheersingsproces. Daarnaast is er tevens gebruik gemaakt van inzichten uit de fenomenologische benadering van besluitvorming bij life events (Thomae, 1960; Keairns, 1980; Sloan, 1987; Karlsson, 1988), en van theorievorming over besluitvorming bij het gebruik van dwang en geweld in interacties (sociaal interactionistische theorie van afdwingend gedrag) (Tedeschi & Felson, 1994).

De theorie over omgaan met stressful life events wordt in deze integratie aangewend ter verklaring van de ambivalente kindervens (de eerste onderzoeksvraag in deze studie). De besluitvormingstheorie van Janis & Mann, de fenomenologische benadering van besluitvorming en de sociaal interactionistische theorie van afdwingend gedrag ter beschrijving en verklaring van de wijze waarop de besluitvorming van twijfelaars verloopt om tot een keuze te komen (de tweede onderzoeksvraag).

Ik zal de theorie bespreken aan de hand van de drie criteria waar een theorie ter verklaring van ambivalentie en besluitvorming van twijfelaars gezien de empirische resultaten en de vraagstelling van deze studie aan zou moeten voldoen (zie ook paragraaf 7.2). Deze criteria zijn ruimte voor: (1) rationele en niet-rationele elementen; (2) het proces van besluitvorming; en (3) de interactie van persoons- en contextfactoren.

7.4.1 Rationele en niet-rationele elementen

In deze paragraaf zal duidelijk worden dat de betekenis van de keuze met het oog op het welbevinden een belangrijke rol speelt in de interactieve waarderings- en beheersingstheorie. De betekenis van de keuze is het resultaat van cognitief-emotionele beoordelings- en waarderingsprocessen. Deze processen nemen een centrale plaats in in de interactieve waarderings- en beheersingstheorie; ze vormen een essentieel onderdeel in de twee besproken benaderingen. De vier basisvragen met betrekking tot de (bedreigende) situatie in de *decision making under conflict* theorie kunnen namelijk worden opgevat als nadere specificering van de *primaire appraisal* (eerste twee vragen: zijn er risico's voor de huidige handelingskoers? en zijn er risico's voor een nieuwe handelingskoers?) en de *secundaire appraisal* (laatste twee vragen: is er kans op een betere oplossing? en is er genoeg tijd om deze te zoeken?) uit de theorie over omgaan met stressful life events. Dus: hoewel de *decision making under conflict* theorie niet in termen van waarderingsprocessen wordt beschreven, wordt ze hier wel zo gehanteerd. De vier vragen hebben betrekking op *appraisal*, omdat zij de waardering van de gebeurtenis door de persoon vorm geven, evenals het daarop volgende besluitvormingsproces. Lazarus & Folkman (1984) noemen de *decision making under conflict theorie* een goed voorbeeld van een theorie die gebaseerd is op waarderingsprocessen (*appraisal-based theory*). Met andere woorden: hoewel de belangrijkste begrippen verschillen, spelen cognitief-emotionele beoordelings- en waarderingsprocessen in beide theorieën een centrale rol; de betekenis van de gebeurtenis voor het welbevinden ofwel belangrijke waarden en doelen van de persoon bepaalt resp. bepalen, of een dilemma of conflict wordt ervaren, en de inschatting of iemand met dit dilemma kan omgaan, beïnvloedt vervolgens het keuzeprocess dat plaatsvindt.

Een fundamenteel punt met betrekking tot de beoordeling en waardering is, dat het niet moet worden opgevat als een eenmalig proces waarna de besluitvorming plaatsvindt, maar als een continu proces van waarneming, afweging, overweging, beoordeling, waardering en herwaardering dat ook tijdens de besluitvorming voortgaat. Met andere woorden: ook gedurende het beslisproces zelf vindt een constante waardering en herwaardering plaats, zowel van de gebeurtenis als van de vraag of men ermee kan omgaan. Ook na het besluit kan dit interactieve karakter doorgaan. Als het beslissingsproces 'goed' is verlopen, dat wil zeggen als door anticipatie, het zich inleven en het zich voorstellen hoe de toekomst eruit ziet een keuze is gemaakt, dan is de kans op spijt of andere verwerkingsproblemen achteraf kleiner.

Een en ander betekent dus dat in deze benadering in tegenstelling tot de rationele keuzetheorieën, ook rekening wordt gehouden met niet-rationele aspecten van de besluitvorming. Zowel in de fase van de beoordeling en waardering van de keuze en van de vraag of men hiermee kan omgaan, als in de fase van het besluitvormingsproces zelf spelen niet-rationele cognitieve processen een essentiële rol. Niet alleen de vraag of een dilemma of conflict wordt ervaren maar ook de wijze waarop de besluitvorming verloopt om tot een keuze te komen, wordt beïnvloed door niet-rationele elementen. Het gaat met andere woorden niet alleen om rationeel logische cognitieve operaties van afweging van voor- en nadelen (zoals in de rationele keuzetheorieën), maar eveneens om cognitief-emotionele processen van zich voorstellen van, zich inleven in en zichzelf zien handelen in toekomstige situaties waarbij emoties en emotionele waarderungen een belangrijke rol spelen. Met rationeel wordt hier bedoeld: logisch cognitieve operaties om tot ideale beslissingen te komen waarbij maximalisatie van persoonlijk nut het leidend principe is. Onder niet-rationele

elementen worden zowel niet-rationele cognitieve processen als emotionele waarderingsprocessen verstaan. Niet-rationele cognitieve processen zijn al die cognitieve processen die niet rationeel zijn zoals hierboven bedoeld. Voorbeelden hiervan zijn: verwachtingen over gedrag van zichzelf en anderen, zich voorstellen van en in zich inleven in toekomstige situaties, verklaringen van gedrag van zichzelf en anderen etc. Onder emotionele waarderingsprocessen ten slotte kunnen alle subjectieve processen worden gevat die niet cognitief zijn. De scheiding tussen niet-rationele cognities en emoties is vaak niet zo duidelijk. Beide processen hangen zeer nauw samen en er is sprake van een constante onderlinge beïnvloeding (zie ook Frijda, 1988).

7.4.2 Het proces van besluitvorming

In tegenstelling tot de rationele keuzetheorieën is er in de voorgestelde theorie zowel aandacht voor de manier waarop mensen tot een keuze komen, als (in mindere mate) aan de uiteindelijke keuze die wordt gemaakt. In deze paragraaf gaan we na hoe de beheersingsprocessen van beide theorieën geïntegreerd kunnen worden. Vervolgens vullen we deze voorlopige integratie aan met elementen uit de fenomenologische benadering van besluitvorming bij life events en uit de sociaal interactionistische theorie van afdwingend gedrag. Deze laatste theorieën worden vooral benut voor zover ze nieuwe inzichten opleveren in het besluitvormingsproces en het nemen van de uiteindelijke beslissing. Vooral op dit laatste punt is de *decision making under conflict* theorie minder uitgewerkt.

De besluitvormingsstrategieën

De theorie over omgaan met stressful life events en de *decision making under conflict* theorie kunnen qua beheersingsprocessen geïntegreerd worden: diverse strategieën uit de besluitvormingstheorie zien we terug in probleem- en emotiegerichte beheersing uit de theorie over omgaan met stressful life events. Voorbeelden hiervan zijn: de informatiezoekprocessen (lectuur, sociale uitwisseling, sociale steun) uit de besluitvormingstheorie van Janis & Mann (vooral in de 'goede' besluitvorming) die overeenkomen met probleemgerichte activiteiten. Hypervigilantie (overhaast in paniek een beslissing nemen) en verdedigend vermijdingsgedrag zijn op te vatten als emotiegerichte beheersing, zoals psychologisch afstand nemen, vermijden om aan de bedreiging te denken, de gevolgen ervan ontkennen, het zoeken van verstrooiing, wishful thinking, zichzelf de schuld geven, spanningsreductie, en herdefiniëring van het probleem. De probleemgerichte en emotiegerichte beheersingsactiviteiten beïnvloeden elkaar onderling.

Een belangrijk verschil tussen beide theorieën is de reikwijdte en de functie van de beheersingsactiviteiten. Enerzijds gaat het om beheersing van allerlei stressvolle gebeurtenissen, anderzijds om beheersingsgedrag bij het maken van een keuze. De functie van beheersing is respectievelijk spanningsreductie en herstel van evenwicht, of het maken van een keuze, met name het zoeken naar en de evaluatie van informatie.

In de fenomenologische benadering van besluitvorming bij life events wordt de betekenisverschuiving benadrukt die zich voordoet als een beslissing omtrent een life event genomen wordt. Het proces begint door een verandering of de aanvang van een nieuwe periode in de leefsituatie. De activiteit bestaat dan hierin dat mentaal wordt onderzocht of een nieuwe koers praktisch mogelijk is, en als persoonlijk-moreel

verantwoord gezien kan worden. Naast mentale anticipatie, het zich voorstellen en het zichzelf zien handelen in een nieuwe situatie, vinden ook informatiezoekprocessen (sociale uitwisseling en steun, lectuur) plaats.

Van Luijn & Straver (1994) typeren het verschil tussen het model van Janis & Mann en dat van bijvoorbeeld Sloan (1987) door het eerste een afwegingsmodel te noemen en het tweede een motivatiemodel. In de fenomenologische benadering 'besluit' men eigenlijk niet, maar kiest men een koers van handelen omdat die op een gegeven moment zo voor de hand is komen te liggen. Men geeft zichzelf toestemming om in een nieuwe richting te gaan die het meeste overeenkomt met het ideale zelfbeeld, met hoe men nu meent dat men zelf wil zijn. In de *decision making under conflict* theorie blijft men afwegen en tegenover elkaar stellen waarna een besluit volgt. Maar er is niet alleen informatie verzameld over voor- en nadelen van de alternatieven; de informatie was er juist op gericht om zichzelf voor te kunnen stellen hoe de eigen situatie, het eigen leven, eruit zal zien als men dit alternatief of dat andere kiest. Dit houdt tevens in dat men zich voorstelt hoe men zichzelf straks zal voelen, wat het voor de actor zelf zal betekenen als deze in die nieuwe situatie komt te verkeren.

Wanneer informatieverzameling vooral betekent anticiperen op een nieuwe leefsituatie en zich een voorstelling maken van zichzelf in die nieuwe situatie, dan krijgt de *decision making under conflict* theorie in hoge mate dezelfde motivationele kenmerken als de fenomenologische benadering. En het lijkt niet onverenigbaar met de bedoelingen van de auteurs als we van de *decision making under conflict* theorie deze kant accentueren en de theorie vooral op deze wijze integreren.

In de synthese van de twee besluitvormingstheorieën accentueert de fenomenologische benadering het motivationele perspectief, geconcretiseerd in het zichzelf zien handelen en zichzelf zien functioneren in een nieuwe situatie. De *decision making under conflict* theorie levert het specificeren van de informatiezoekprocessen en van de mentale oefeningen, waarbij als extra element opvalt de blijvende rol van het afwegen van de verschillende perspectieven. We willen de integratie blijven betitelen als een *decision making under conflict* theorie, maar we willen deze vooral opvatten als een theorie over de motivationele aspecten van informatieverzameling.

Het nemen van de beslissing

De *decision making under conflict* theorie geeft vooral inzicht in de wijze waarop een persoon probeert om tot een keuze te komen, maar is theoretisch minder uitgewerkt waar het gaat om de vraag op grond waarvan de uiteindelijke keuze wordt gemaakt. Wat dit punt betreft zijn de sociaal interactionistische theorie van afdwingend gedrag en opnieuw met name de fenomenologische benadering verhelderend.

In de sociaal interactionistische theorie van afdwingend gedrag (Tedeschi & Felson, 1994) gaat men ervan uit dat beslissingen onder tijdsdruk, zoals over het al dan niet gebruiken van geweld en agressie, vaak niet volledig rationeel worden genomen omdat emoties een rol spelen. Dit betekent een sterke verkorting van denk- en afweegprocessen. Een beslisser zou dan ook niet volgens het principe van maximalisatie van persoonlijk nut tot een keuze komen zoals in de rationele keuzetheorieën wordt verondersteld, maar volgens het criterium van 'voldoende grond' ('satisficing'); zodra een beslisser vindt dat er voldoende grond is om een bepaalde beslissing te nemen,

dan zal hij dit doen. Er zal dus geen afweging van alle voor- en nadelen van alle alternatieven plaatsvinden met het oog op het maximale persoonlijk nut dat het hem zal opleveren.

Hoewel ook in de *decision making under conflict* theorie wordt verondersteld dat beslissingen onder tijdsdruk vaak niet rationeel worden genomen (denk aan: het overhaast of door vermijdingsgedrag nemen van de beslissing), zou dit wel het geval zijn bij de 'goede' besluitvorming (hier zou men de voor- en nadelen blijven afwegen). Het genoemde principe van 'voldoende' grond lijkt echter ook plausibel ter verklaring van het nemen van beslissingen onder minder tijdsdruk of stress.

In de fenomenologische benadering dient de uiteindelijke beslissing beschouwd te worden in het licht van het verleden en de toekomst van de persoon, dus in de bredere context van iemands leven, in een procesmatige context ('men vindt zichzelf terug in de keuze' ofwel 'men komt tot zichzelf als men een keuze maakt'). Deze benadering wil het besluitvormingsproces laten zien in relatie tot een 'persoonlijk project', dat wil zeggen een min of meer impliciete richting van iemands leven.¹ De uiteindelijke keuze inzake een life event dient in relatie tot de impliciete richting van iemands leven tot dan toe te worden begrepen.

Deze visie op besluitvorming als proces van betekenisverschuiving sluit aan bij de theorie over omgaan met stressful life events waarin de beheersingsactiviteiten erop gericht zijn om de aanvankelijke beoordeling en waardering van de gebeurtenis zodanig te veranderen, dat deze niet meer of in mindere mate als bedreiging wordt ervaren (*reappraisal*). Pas dan zou een keuze mogelijk zijn. Als we deze *reappraisal* in verband brengen met de fenomenologische theorievorming, dan zou de manier waarop men tot een herwaardering van de keuze probeert te komen kennelijk inhouden, dat men een keuze tracht te maken die zoveel mogelijk in overeenstemming is met de impliciete richting van het eigen leven (project).

Dit alles duidt erop dat er in de voorgestelde theorie zowel aandacht is voor het proces als voor de uitkomst van de besluitvorming. Het proces zou zich kenmerken door probleembeheersing en emotieregulering, dat wil zeggen door strategieën om tot een keuze te komen (zoeken van informatie e.d.) en door strategieën om met de emoties om te gaan die worden opgeroepen (die overigens ook tot een besluit kunnen leiden, denk aan: overhaast of door vermijdingsgedrag een beslissing nemen). De uiteindelijke keuze zou tot stand komen volgens het principe van 'voldoende grond' en/of samenhangen met het levensproject van de persoon ofwel met de impliciete richting van iemands leven tot dan toe.

7.4.3 Interactie persoon en context

De voorgestelde theorie heeft een interactief karakter, dat wil zeggen dat er verondersteld wordt dat gedrag het resultaat is van interactie tussen persoon en omgeving. Het gaat om een interactieve benadering omdat: (1) gedrag (i.c. de ambivalentie) tot stand komt in de interactie tussen persoons- en contextfactoren, welke interactie wordt gemedieerd door het beoordelings- en waarderingsproces van de gebeurtenis, en (2) het gedrag zelf (i.c. het besluitvormingsproces) ook op haar beurt weer het beoordelings- en waarderingsproces (van de gebeurtenis) beïnvloedt. Het proces van besluitvorming verloopt in feite in een elliptische spiraal. Dit betekent dat de beoordeling en waardering de beheersing (i.c. besluitvorming) beïnvloeden,

maar ook dat de besluitvorming zelf weer invloed heeft op de beoordeling en waardering van de gebeurtenis (dit leidt dan tot een nieuwe waardering ofwel *reappraisal* in de terminologie van Lazarus & Folkman, 1984, 1991). Op het interactieve karakter van de theorie kom ik later in dit hoofdstuk nog enkele malen terug.

Zowel in theorie over omgaan met stressful life events als in de *decision making under conflict* worden factoren genoemd die de waardering en beheersing of besluitvorming beïnvloeden. Dit geldt vooral voor de eerstgenoemde theorie waarin veel verschillende beïnvloedende factoren worden onderscheiden. In de *decision making under conflict* theorie ligt het accent op 'communicatie'-variabelen (meer dan op andere situationele of predispositionele determinanten). Hoewel Janis & Mann erop wijzen dat ook allerlei andere persoons- en contextfactoren de beantwoording van de vier basisvragen (zie hiervoor paragraaf 7.3.2) kunnen beïnvloeden, worden deze verder niet besproken. Dit komt vooral omdat de kennis van beïnvloedende factoren op het moment dat zij hun theorie presenteerden nog beperkt was.

Aan de beïnvloedende factoren uit deze twee theorieën zullen enkele factoren worden toegevoegd; ook worden enkele minder relevante factoren weggelaten. Zo wordt onder andere het begrip '*life structures*' uit de door Sloan (1987) aangevulde fenomenologische benadering van besluitvorming toegevoegd. Hiertoe is besloten omdat hiermee jeugdervaringen, die zoals bleek uit het onderzoek een belangrijke rol spelen bij de ambivalentie, eveneens een plaats kunnen krijgen in de theorie. Letterlijk vertaald betekent dit begrip 'de structuren van het leven', een concept dat nauw samenhangt met het eerder genoemde 'project'. Het verwijst naar de levensgeschiedenis van degene die een keuze moet maken.

Factoren van invloed op de waardering

In de theorie wordt eveneens rekening gehouden met de invloed van de sociaal-culturele en maatschappelijke context en veranderingen daarin op de persoonskenmerken. Dit is een nieuw element dat noch in de theorie over omgaan met life events, noch in de *decision making under conflict* theorie expliciet is betrokken. Hiertoe is besloten omdat hierdoor inzichtelijk wordt dat sociaal-culturele en maatschappelijke veranderingen de opvattingen van de persoon beïnvloeden. Dit was, zoals we gezien hebben in hoofdstuk twee, een belangrijk aanknopingspunt uit de sociologische benadering van vruchtbaarheidsgedrag ter verklaring van de ambivalentie.

In de theorie over omgaan met stressful life events beïnvloeden persoons- en situatiekenmerken de *primaire beoordeling en waardering* (is keuze bedreigend?) en andere persoons- en sociale omgevings- en maatschappelijke contextfactoren (in termen van de theorie over omgaan met stressful life events hulpbronnen en beperkingen genoemd) de *secundaire beoordeling en waardering* (kan ik met het dilemma omgaan?).

Met name persoonlijke betrokkenheid bij de gebeurtenis (*commitment*) en het gevoel greep te hebben op de situatie (*personal control*) zouden de beoordeling en waardering van de keuze beïnvloeden: naarmate de persoonlijke betrokkenheid groter en het gevoel greep te hebben op de situatie kleiner is, is er meer kans dat de keuze als bedreigend wordt ervaren. Het zelfbeeld en het 'project' (de min of meer impliciete richting van iemands leven) zullen eveneens de verwachtingen, voorstellingen en

gevoelens - ofwel het cognitief-emotionele beoordelings- en waarderingsproces van de keuze - beïnvloeden.

Ook kenmerken van de situatie beïnvloeden de mate waarin de keuze als een bedreiging wordt ervaren. Naarmate de situatie nieuwer, onzekerder en meer ambigu is en er minder tijd is om zich op de situatie voor te bereiden (theorie over omgaan met stressful life events), is de kans groter dat de keuze als een dilemma wordt ervaren. Naast tijdsdruk worden ook de onomkeerbaarheid van de keuze en de onzekerheid omtrent de consequenties van de keuze in dit kader benadrukt (*decision making under conflict* theorie).

In de voorgestelde theorie wordt gesteld dat met name deze persoons- en situatiekenmerken in onderlinge interactie bepalen of een keuze bedreigend is voor het welbevinden ofwel belangrijke doelen van de persoon, dus of de keuze als een dilemma wordt ervaren.

Het is uiteraard denkbaar dat verschillende van de persoons- en sociale omgevings- en maatschappelijke contextfactoren uit de theorie over omgaan met stressful life events die de secundaire beoordeling en waardering beïnvloeden, ook de primaire beoordeling en waardering van de keuze beïnvloeden. Dit blijkt zowel uit de literatuur over de ambivalentie-problematiek als uit ons eigen empirisch onderzoek. In de voorgestelde theorie wordt derhalve eveneens een invloed verondersteld van deze factoren (welke dat zijn wordt zo meteen duidelijk) op de primaire beoordeling en waardering.

Welke factoren beïnvloeden de inschatting of iemand in staat is om met de stressvolle gebeurtenis om te gaan? In de theorie over omgaan met stressful life events wordt allereerst verondersteld dat de primaire beoordeling en waardering de secundaire beoordeling en waardering beïnvloedt. Dus het antwoord op de vraag of de keuze bedreigend is voor het welbevinden, roept vervolgens de vraag op of men met deze bedreiging kan omgaan. Ten tweede zijn dat enerzijds factoren die als hulpbronnen fungeren (gezondheid en energie, positieve opvattingen, probleemoplossende en sociale vaardigheden, sociale steun en materiële zaken), en anderzijds beperkingen (geïnternaliseerde culturele waarden en normen, beperkingen vanuit de omgeving en de mate van bedreiging die de betrokkene ervaart) die kunnen verhinderen dat er gebruik wordt gemaakt van deze hulpbronnen. Naarmate iemand over meer hulpbronnen beschikt is de kans groter dat hij of zij zich in staat acht om met het dilemma om te gaan; naarmate iemand meer beperkingen heeft is deze kans kleiner. Culturele normen en waarden (denk aan: scripts) kunnen echter deze verwachting ook positief beïnvloeden, omdat mensen hierdoor handvatten hebben voor het handelen in een bepaalde situatie. In die zin wordt in de theorie over omgaan met stressful life events eenzijdig de negatieve kant van de invloed van de culturele context benadrukt.

In de *decision making under conflict* theorie beïnvloeden opnieuw 'communicatie'-variabelen iemands verwachting of hij of zij met het dilemma kan omgaan. Het antwoord op de derde basisvraag (is er hoop op het vinden van een betere oplossing?) wordt beïnvloed door de beschikbaarheid van extra informatie of mogelijkheden ter oplossing van het probleem. Het antwoord op de vierde vraag (is er tijd om naar een andere oplossing te zoeken?) is afhankelijk van informatie over 'deadlines' en tijdsdruk (zie voor deze vragen ook paragraaf 7.3.2). Het al dan niet aanwezig zijn van mogelijkheden ter oplossing van het dilemma komt overeen met de beschikbaar-

heid van sociale steun, beperkingen vanuit de omgeving en de mate van bedreiging die de persoon ervaart uit de theorie over omgaan met stressful life events.

Omdat de beoordeling en de waardering uit de theorie over stressful life events overeenkomt met de vier basisvragen uit de *decision making under conflict* theorie, kan verondersteld worden dat de genoemde persoons- en contextfactoren uit de eerstgenoemde theorie, eveneens het beoordelings- en waarderingsproces uit de laatste theorie beïnvloeden. Op dit punt kunnen de theorieën in elkaar geschoven worden; de theorie over *decision making under conflict* kan binnen de theorie over omgaan met stressful life events geplaatst worden.

Een en ander betekent dat persoons- en contextfactoren als hulpbronnen of beperkingen fungeren en in onderlinge interactie bepalen of iemand zich in staat acht om met het dilemma om te gaan. Niet alle beïnvloedende factoren uit de theorie over omgaan met stressful life events zijn in de voorgestelde theorie opgenomen. Alleen die factoren die relevant zijn met het oog op besluitvormingsprocessen zijn gehandhaafd.² Als persoonsfactoren zijn opgenomen: gezondheid en energie, probleemoplossende en sociale vaardigheden. Ook geïnternaliseerde waarden en normen beïnvloeden naar verwachting de secundaire beoordeling en waardering. Er wordt dan ook eveneens een invloed verondersteld van de persoonskenmerken op de secundaire beoordeling en waardering. Als sociale omgevingsfactoren zijn opgenomen: sociale steun van de partner (bijv. kinderwens van de partner en kwaliteit van de relatie). Als maatschappelijke contextfactoren: materiële hulpbronnen (bijv. overheidsmaatregelen). Bovendien wordt verondersteld dat de situatiekenmerken (nieuwheid, onzekerheid, tijdsdruk en onomkeerbaarheid) die de primaire beoordeling en waardering beïnvloeden, eveneens van invloed zijn op de secundaire beoordeling en waardering. Tenslotte beïnvloedt de persoonlijke geschiedenis (jeugdervaringen) de secundaire beoordeling en waardering (via de persoonskenmerken en persoonsfactoren).

Er wordt verondersteld dat alle persoonskenmerken, situatiekenmerken, persoonsfactoren, de persoonlijke geschiedenis, sociale omgevings- en maatschappelijke contextfactoren zowel de primaire als de secundaire beoordeling en waardering beïnvloeden.

Factoren van invloed op de besluitvorming

Welke factoren beïnvloeden nu het besluitvormingsproces zelf? Onderscheid wordt gemaakt tussen intermedierende en achtergrondfactoren. Deze laatste beïnvloeden de besluitvorming zowel direct als indirect via de intermedierende factoren. Ook wordt een invloed verondersteld van de besluitvorming op de beoordeling en waardering van de keuze.

Intermedierende factoren

De belangrijkste intermedierende factor die de besluitvorming beïnvloedt is het beoordelings- en waarderingsproces (van de keuze en van de vraag of men met de keuze kan omgaan). De beheersing of besluitvorming wordt in de theorie over omgaan met stressful life events en de *decision making under conflict* theorie direct beïnvloed door het beoordelings- en waarderingsproces; naarmate de gebeurtenis meer als

bedreigend, als een dilemma of als een conflict wordt beoordeeld en gewaardeerd met het oog op het welbevinden dan wel belangrijke doelen, en naarmate men zich minder goed in staat acht om hiermee om te gaan, des te moeilijker zal het beheersings- of beslissingsproces zijn.

Naarmate iemand zich minder in staat acht om iets aan het dilemma of conflict te doen, is er meer kans dat emotiegericht beheersingsactiviteiten plaatsvinden dan probleemgerichte. Als iemand zich wel (meer) in staat acht iets te doen om het dilemma op te lossen, dan is het waarschijnlijker dat probleemgerichte beheersing plaatsvindt.

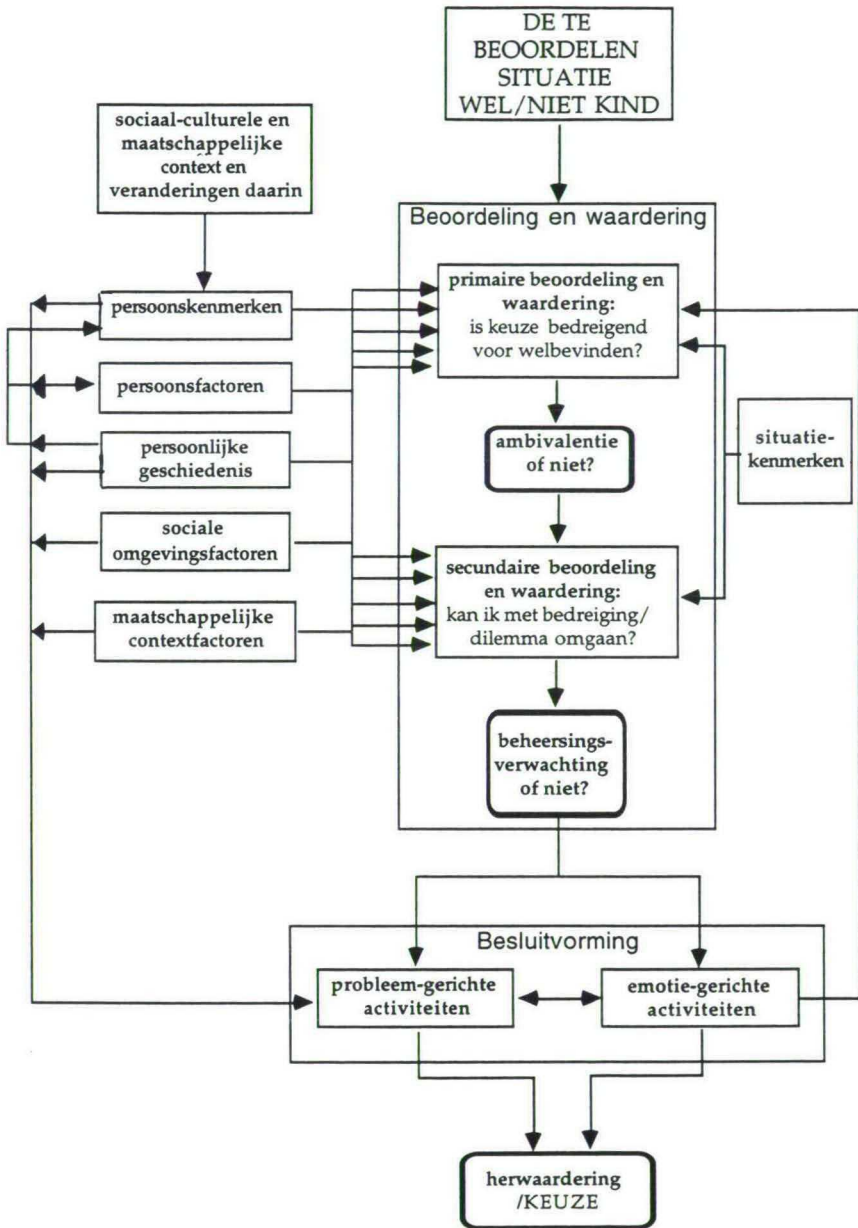
Achtergrondfactoren

Bijna alle persoonskenmerken, persoonsfactoren, de persoonlijke geschiedenis, sociale omgevings- en maatschappelijke contextfactoren hebben zowel een directe als een indirecte invloed op het besluitvormingsproces. Ik zeg 'bijna' omdat dit niet geldt voor twee van de drie persoonsfactoren. Alleen van gezondheid en energie wordt een tweezijdige invloed verondersteld. De andere persoonsfactoren zoals de probleemoplossende en sociale vaardigheden hebben naar verwachting geen invloed op de 'inhoud' van de besluitvorming maar vooral op het proces (dus de indirecte invloed via de beheersingsverwachting). Met de directe invloed wordt bedoeld dat deze factoren de 'inhoud' van de voorstellingen, overwegingen en afwegingen bepalen. Met andere woorden deze factoren maken deel uit van de inhoud van de besluitvorming.

Alle factoren (persoons- en situatiekenmerken, andere persoonsfactoren, persoonlijke geschiedenis, sociale omgevings- en maatschappelijke contextfactoren) die het beoordelings- en waarderingsproces beïnvloeden (van de keuze en de verwachting of men met een eventueel conflict kan omgaan), beïnvloeden eveneens - indirect via de intermediërende beoordelings- en waarderingsprocessen - het keuzeproces.

Beheersingsactiviteiten beïnvloeden de besluitvorming

Ten slotte beïnvloedt ook de besluitvorming zelf - en de verschillende activiteiten die zich hierin afspelen - het proces. Omdat de besluitvormingstheorie in dit model binnen de theorie over omgaan met stressful life events - een interactieve theorie - is geplaatst, betekent dit dat de besluitvorming zelf en de activiteiten die in het kader hiervan plaatsvinden, op hun beurt weer - via hun invloed op de intermediërende beoordelings- en waarderingsprocessen - het proces beïnvloeden. Zo kunnen informatiezoekprocessen als onderdeel van de besluitvorming bijvoorbeeld tot gevolg hebben, dat de gebeurtenis minder bedreigend wordt of dat iemands inschatting of hij of zij kan omgaan met het conflict toeneemt. Het zoeken en vinden van sociale steun kan ook de bedreiging verminderen of de inschatting om met het dilemma om te gaan positief beïnvloeden. Dit laatste zou dan betekenen dat iemand gemakkelijker een beslissing kan nemen. Ook het omgekeerde kan zich voordoen; mentale anticipatie (zichzelf voorstellen en het zich zien handelen in de nieuwe situatie) kan met zich meebrengen dat er een weerzin ontstaat voor beide alternatieven, waardoor iemand juist minder gemakkelijk een keuze kan maken.

Figuur 3: Invloedsfactoren op waardering en besluitvorming in de interactieve waarderings- en besluitvormingstheorie

Om af te ronden: in de interactieve waarderings- en besluitvormingstheorie wordt niet alleen verondersteld dat emotionele aspecten (de waardering van de keuze als een dilemma en de vraag of men hiermee kan omgaan) de informatiezoekprocessen en daarmee dus de besluitvorming beïnvloeden, maar ook omgekeerd; de gevonden informatie, sociale steun, sociale uitwisseling, en mentale anticipatie beïnvloeden op hun beurt ook de emotie, ofwel de beoordeling en waardering van de keuze en de vraag of men hiermee kan omgaan (en derhalve de besluitvorming). Hier komt opnieuw het interactieve karakter van de theorie naar voren, namelijk in de wisselwerking tussen persoon(skenmerken) en omgeving(skenmerken) die elkaar onderling beïnvloeden via de bemiddelende cognitief-emotionele processen. In Figuur 3 is de integratie van de theorieën en de aanvullingen daarop schematisch weergegeven.

7.5 DE TOEPASBAARHEID VAN DEZE THEORIE OP DE AMBIVALENTE KINDERWENS

In deze paragraaf wordt beargumenteerd waarom het gekozen theoretisch kader geschikt is ter verklaring van de ambivalente kinderwens en het besluitvormingsproces van twijfelaars.

Op de eerste plaats is de interactieve waarderings- en besluitvormingstheorie toepasbaar omdat het een algemene theorie betreft die betrekking heeft op besluitvorming bij belangrijke levensbeslissingen, dat wil zeggen beslissingen die diepgaand de betekenis van het leven van individuen beïnvloeden (Keairns, 1980). Het gaat met andere woorden om keuzes die grote persoonlijke en sociale gevolgen met zich meebrengen en derhalve dan ook stress kunnen oproepen. Verder heeft deze theorie vooral betrekking op besluitvormingsprocessen waarbij sprake is van een conflict of dilemma. De keuze voor wel of geen kinderen is een gebeurtenis die het persoonlijk leven direct raakt. Uit de literatuur blijkt dat twijfelaars deze keuze als een (groot) dilemma ervaren. In de theorie over het omgaan met stressful life events wordt elke situatie waarin een moeizaam en langdurig beslissingsproces plaatsvindt opgevat als 'stressful'. Er is sprake van een echt dilemma, in dit geval rond een kwestie die door de vrouwen als vitaal voor hun leven wordt opgevat.

Op de tweede plaats is het toepasbaar omdat uit het literatuuroverzicht blijkt dat zowel persoons- als contextfactoren een rol spelen bij ambivalentie over het krijgen van kinderen. Het voorgestelde theoretisch kader heeft een interactief karakter en stelt dat gedrag verklaard kan worden door interactie tussen persoon en context. Deze interactie vindt plaats door middel van de processen van beoordeling en waardering met het oog op het algemeen welbevinden van de persoon (*appraisal*). Het concept appraisal biedt de mogelijkheid verschillen in (vruchtbaarheids)gedrag te begrijpen en te verklaren als er sprake is van een dilemma of conflict over het krijgen van kinderen. De theorie geeft inzicht in de vraag waarom juist deze vrouwen twijfelen en in de onderlinge relaties tussen de verklarende factoren die een rol spelen bij de ambivalente kinderwens, en in de wijze waarop verschillende soorten twijfels kunnen ontstaan en voortduren.

Op de derde plaats is deze benadering toepasbaar omdat er ruimschoots aandacht wordt besteed aan de wijze waarop het beslissingsproces verloopt bij (conflictvolle) life events. Hiermee moet het mogelijk zijn om het besluitvormingsproces van twijfelaars te beschrijven en te verklaren.

Op de vierde plaats is het gekozen kader geschikt omdat het in deze studie gaat om de vraag waarom vrouwen twijfelen en hoe vrouwen tot een keuze komen, en niet om de

vraag waarom een (echt)paar niet tot een keuze kan komen of hoe de gezamenlijke besluitvorming verloopt. Hoewel bij vruchtbaarheidsbeslissingen beide partners betrokken zijn - en uit gegevens over de ambivalente kinderwens blijkt dat de mannelijke partner hierbij een belangrijke rol speelt - staat met andere woorden het 'vrouwelijk' beslissingsproces centraal.

De verwachting is dat met het gekozen kader zowel inzicht ontstaat in de manier waarop factoren van verschillend niveau (persoonskenmerken, interpersoonlijke en maatschappelijke factoren) elkaar onderling beïnvloeden en gezamenlijk een bijdrage leveren aan het ontstaan van de ambivalente kinderwens, als in de wijze waarop het beslissingsproces van twijfelaars verloopt.

Tenslotte: de voorgestelde besluitvormingstheorie is heel algemeen en pretendeert niet om enkel toepasbaar te zijn op besluitvorming over ouderschap. Het kader biedt tevens aanknopingspunten voor onderzoek naar conflictueuze besluitvorming bij andere life events (zie ook paragraaf 8.3.2, punt 8). Dit betekent echter niet dat elk willekeurig beslissingsproces hierin zou passen. De theorie heeft, zoals gezegd, betrekking op besluitvorming bij keuzes die diep ingrijpen in het persoonlijk leven en die vaak stress oproepen.

Hoofdstuk 8

DISCUSSIE EN CONCLUSIE

8.1 INLEIDING

In dit afsluitende hoofdstuk wordt de balans opgemaakt van deze studie. Ten eerste bespreek ik in paragraaf 8.2 kort het voorgestelde theoretisch kader in relatie tot de empirische gegevens (de hoofdstukken vier, vijf en zes). De in paragraaf 7.2 genoemde drie criteria, waar een theorie ter verklaring van de ambivalentie en besluitvorming aan zou moeten voldoen, dienen hierbij tot uitgangspunt. Aan de hand van deze criteria namelijk: (1) rationele en niet-rationele elementen, (2) het proces van besluitvorming en (3) interactie van persoons- en contextfactoren, zal ik de plausibiliteit van het theoretisch kader laten zien ter bestudering van de twee belangrijkste onderzoeksvragen: 'hoe kunnen we de ambivalentie verklaren?' en 'hoe verloopt het besluitvormingsproces van twijfelaars?' Ten tweede toon ik in paragraaf 8.3 de plausibiliteit van de theorie aan op basis van een uitgebreidere bespreking van de empirische gegevens in relatie tot het theoretisch kader. Het zal blijken dat de theorie op belangrijke punten ondersteuning vindt in de empirische gegevens. Door de gegevens op deze wijze te bespreken is er onvermijdelijk sprake van enige overlap. Ten derde wordt in paragraaf 8.4 gereflecteerd op het onderzoek. In paragraaf 8.4.1 ga ik na wat de studie heeft opgeleverd en welke conclusies getrokken kunnen worden ten aanzien van de gekozen theoretische invalshoek. Ten slotte geef ik in paragraaf 8.4.2 enkele suggesties voor verder onderzoek met de theorie.

8.2 AMBIVALENTIE EN BESLUITVORMING

Rationele en niet-rationele elementen

De primaire en secundaire beoordeling en waardering zijn centrale begrippen in de theorie. Deze beoordeling en waardering vindt plaats in cognitief-emotionele bemiddelingsprocessen tussen persoon en omgeving en bepaalt of een conflict wordt ervaren en hoe de besluitvorming verloopt. Een belangrijke veronderstelling is dan ook dat naast rationele ook niet-rationele elementen de besluitvorming mede beïnvloeden. De empirische gegevens bevestigen dit: ter verklaring van de ambivalentie en de besluitvorming spelen zowel rationele als niet-rationele cognitieve processen en emotionele waarderingsprocessen een belangrijke rol.

Rationele cognitieve processen ter verklaring van de ambivalentie betreffen het overzien van de doelen die vervuld moeten worden, van de waarden die de keuze impliceert, en het afwegen van de positieve en de negatieve gevolgen van de alternatieven e.d. Deze logisch cognitieve operaties om tot ideale beslissingen te komen waarbij maximalisatie van persoonlijk nut het leidend principe is, blijken enerzijds uit het gegeven dat twijfelaars zowel kosten als baten percipiëren aan beide alternatieven, die kennelijk even zwaar wegen. Anderzijds uit de redenen waarom de keuze zo moeilijk

en de twijfel een probleem is. Met name de onzekerheid die met de beslissing gepaard gaat, maakt de beslissing zo moeilijk. Sommige twijfelaars zeggen pas een keuze te kunnen maken als ze helemaal zeker weten wat ze willen. Juist deze eis van absolute zekerheid, terwijl dit tegelijkertijd bij belangrijke beslissingen per definitie onmogelijk is, geeft aan dat besluitvorming over het krijgen van een kind geen rationeel proces is (en kan zijn). Integendeel: juist als men probeert om er rationeel mee om te gaan, in dit geval absolute zekerheid eist van zichzelf voor een keuze kan worden gemaakt, loopt men vast en kan men geen beslissing nemen.

Niet-rationele cognitieve processen blijken uit de verwachtingen over de gevolgen van de keuze, uit het zich inleven in de alternatieven, en de voorstellingen van zichzelf en de eigen toekomst. Enerzijds verwachten twijfelaars dat ze door de komst van een kind hun vrijheid verliezen, de zorg voor het kind moeilijk combineerbaar is met werk en/of studie (bijv. dat ze daardoor hun baan moeten opgeven), dat ze de verantwoordelijkheid van de opvoeding niet aankunnen, dat ze niet genoeg tijd overhouden voor sociale contacten, niet genoeg inkomsten en geen geschikte woonruimte hebben, dat de partner te weinig zorgtaken wil delen, dat ze eventueel de partner verliezen als ze kiezen voor een kind, dat ze niet gezond genoeg zijn, dat het kind de relatie ongunstig beïnvloedt of dat ze geen goede moeder zijn. Anderzijds verwachten ze dat ze het leuk vinden om een kind te zien opgroeien en zich te zien ontwikkelen, dat het de relatie met de partner zal verrijken, dat dan iemand je nodig heeft, dat het leven meer zin krijgt en dat ze dan op hun oude dag niet alleen zullen zijn.

De emotionele waarderingsprocessen blijken uit de betekenis van de keuze voor deze vrouwen. De kosten en baten van het hebben van wel of geen kind en datgene wat het besluit zo moeilijk en de twijfel tot een probleem maakt, laten zien dat de keuze een bedreiging vormt voor het welbevinden van de twijfelaars. Beide alternatieven brengen (ernstige) risico's met zich mee voor belangrijke doelen in hun levens. Deze doelen hebben betrekking op wezenlijke behoeften zoals de behoefte om buitenshuis te werken, aan persoonlijke vrijheid en aan een relatie met een partner enerzijds en de behoefte aan relaties in een primaire groep, affectie, stimulering, nieuwheid, pret e.d. anderzijds. Het betreft een beslissing met grote gevolgen voor het persoonlijke, relationele en maatschappelijke leven van de twijfelaars die stress oproept. Driekwart van de vrouwen ervaart de twijfel als een (groot) probleem.

Ook tijdens de besluitvorming (zowel in de goede als minder goede vormen) zijn rationele en niet-rationele elementen aanwijsbaar. Twijfelaars proberen om middels probleemgerichte activiteiten (informatiezoekgedrag en onderhandelen met de partner), en emotiegerichte activiteiten (uitlest van de beslissing en minder zorgvuldig anti-conceptiegedrag), tot een oplossing te komen van hun dilemma. Tijdens de probleemgerichte activiteiten vinden rationele cognitieve processen (afwegen van strijdige opvattingen en gevoelens), en niet-rationele cognitieve processen (voorstellingen van zichzelf en de eigen toekomst) plaats.

Verder hangt de ernst van de twijfel samen met het zoeken naar een oplossing; naarmate het een groter probleem is voor vrouwen, vindt er meer informatiezoekgedrag plaats (o.a. praten met anderen). Ook dit duidt erop dat niet-rationele elementen (i.c. de emotionele beleving van de ernst van het probleem) de besluitvorming (i.c. het zoeken naar een oplossing) beïnvloeden.

Voor de meesten was de besluitvorming een geleidelijk, moeizaam proces. Bijna de helft heeft psychische en/of psychosomatische klachten tijdens de twijfelperiode en

41% denkt dat deze klachten samenhangen met de ambivalentie. Ongeveer 15% heeft behoefte aan professionele begeleiding bij de besluitvorming.

Hoewel de meeste twijfelaars kiezen voor een kind (gevoelsmatige motieven zijn meestal doorslaggevend), heeft een deel van hen eigenlijk geen oplossing gevonden voor de aanvankelijke twijfels. Gezien het blijven bestaan van de bezwaren, lijkt deze beslissing meer de uitkomst van een emotiereguleringsstreven (verandering in aandacht en betekenisgeving) dan van een probleemoplossingsgericht streven (verandering van de situatie). Deze gegevens duiden op de grote rol van emotionele waarderingsprocessen bij de besluitvorming.

Kortom: ter verklaring van de ambivalentie en van het besluitvormingsproces spelen naast rationele, ook niet-rationele cognitieve beoordelings- en emotionele waarderingsprocessen een belangrijke rol.

Het proces van besluitvorming

In de theorie is er aandacht voor het beslissingsproces en niet alleen voor de uitkomst (de keuze). De besluitvorming wordt voorgesteld als een proces van beheersing om tot een herwaardering van de keuze te komen, zodat deze niet langer als een dilemma wordt ervaren en een beslissing mogelijk wordt. Dit proces zou probleembeheersings- en emotiereguleringsstrategieën bevatten zoals: informatiezoekgedrag, mentale anticipatie, psychologisch afstand nemen, vermijden om aan de bedreiging te denken, de gevolgen ervan ontkennen e.d. De meeste van deze 'strategieën' treffen we bij de twijfelaars aan.

De keuze zou niet totstandkomen volgens het principe van maximalisatie van persoonlijk nut, maar door een geleidelijk ingroeien in een alternatieve handelingskoers die men als geëigend gaat zien ('goede' besluitvorming). Als er weinig mogelijkheden zijn om het probleem op te lossen of tijd ontbreekt om hiernaar te zoeken, zou vermijdingsgedrag of overhaaste beslissingen leiden tot een keuze.

De gegevens wijzen op een 'goede' besluitvorming. De besluitvorming is over het algemeen een geleidelijk, moeizaam proces. Er zijn geen indicaties zijn voor overhaaste beslissingen; wel voor slordig anticonceptiegedrag (vermijdingsgedrag).

Persoon en context

Persoons- en contextfactoren zouden beide de beoordeling, waardering en besluitvorming beïnvloeden (direct en indirect), en in hun interactie zou gedrag ontstaan (i.c. de ambivalentie en de 'besluitvormingsstrategieën'). Ook hiervoor is ondersteuning gevonden. Ter verklaring van de ambivalentie, de aard, de ernst en de duur van de ambivalentie, het zoeken naar een oplossing, en het nemen van de beslissing, spelen persoons-, sociale omgevings- en maatschappelijke contextfactoren een belangrijke rol, zo hebben we gezien in hoofdstuk vijf en zes. Deze verbanden zullen in paragraaf 8.3 nader worden toegelicht.

8.3 BEOORDELING, WAARDERING EN BESLUITVORMING

In deze paragraaf zal ik de plausibiliteit van de theorie uitgebreider aantonen aan de hand van de empirische gegevens. Allereerst komt de beoordeling en waardering aan de orde en de factoren die dit proces beïnvloeden; vervolgens de besluitvorming en de factoren die hierop van invloed zijn.

8.3.1 Beoordeling en waardering

In de theorie wordt een primaire en een secundaire beoordeling en waardering onderscheiden. De primaire beoordeling en waardering betreft de vraag of de keuze bedreigend is voor het welbevinden ofwel belangrijke doelen van de persoon; de secundaire of de persoon zich in staat acht om met de eventuele bedreiging om te gaan.

De primaire beoordeling en waardering

De primaire beoordeling en waardering blijkt uit de voorstellingen, verwachtingen en gevoelens van de twijfelaars met betrekking tot een toekomst met of zonder kind. De gepercipieerde kosten en baten van de alternatieven en datgene wat de keuze zo moeilijk maakt, laten deze voorstellingen, verwachtingen en gevoelens zien. De redenen waarom twijfelaars geen kind willen zijn samen te vatten in: (1) *bedreiging van zelfstandigheid en zelfontplooiing*, (2) *materiële belemmeringen*, (3) *opzien tegen de verantwoordelijkheid van de opvoeding* en (4) *de partner wil geen kind of wil te weinig zorgtaken delen. Niet zeker weten of men met de partner verder wil en het ontbreken van een partner spelen* hierbij ook een rol. De redenen waarom ze wel een kind willen hebben betrekking op: (1) *stimulering, nieuwheid, pret*, (2) *de partner wil een kind en een kind ter verrijking van de relatie*, (3) *relaties in een primaire groep, affectie* en (4) *angst zonder een kind een buitenstaander te worden*.

De keuze blijkt vooral zo moeilijk vanwege de grote consequenties ervan voor het eigen leven, het definitieve karakter van de beslissing, de onzekerheid die ermee gepaard gaat, het feit dat men geen helderheid kan krijgen over wat men zelf wil, en de kans dat uitvoering van de eigen wensen er wellicht toe leidt dat men de partner verliest. Het blijkt dus dat zowel de keuze voor wel als voor geen kind (ernstige) risico's met zich meebrengt voor belangrijke doelen in het leven van deze vrouwen. Deze doelen hebben betrekking op wezenlijke behoeften zoals de behoefte om buitenshuis te werken, aan persoonlijke vrijheid en aan een relatie met een partner enerzijds en de behoefte aan relaties in een primaire groep, affectie, stimulering, nieuwheid, pret en sociale identiteit anderzijds. Het resultaat van de primaire beoordeling en waardering is derhalve een dilemma (ambivalentie).

Factoren van invloed op de primaire beoordeling en waardering

De primaire beoordeling en waardering zou beïnvloed worden door persoons-, sociale omgevings- en maatschappelijke contextfactoren. Juist de interactie tussen deze factoren zou (het resultaat van) de primaire beoordeling en waardering (ambivalentie) verklaren.

a. Achtergrondfactoren en ambivalentie

Persoonskenmerken (persoonlijke betrokkenheid, opvattingen, *personal control*, zelfbeeld en 'project'). Twijfelaars worden gekenmerkt door: een hoge opleiding, een sterke werkambitie, weinig rigide sekserolopvattingen, een grote zelfstandigheid in relaties, en ze hechten aan het delen van zorgtaken met hun partners.

Situatiekenmerken (nieuwheid, onzekerheid, tijdsdruk en onomkeerbaarheid). De beslissing blijkt vooral zo moeilijk vanwege de grote consequenties ervan voor de levens van deze vrouwen en vanwege de nieuwheid, onzekerheid, tijdsdruk en onomkeerbaarheid van de keuze.

Persoonlijke geschiedenis (*life structures*). Vrouwen met negatieve jeugdervaringen hebben meer kans op ambivalentie dan vrouwen met prettiger jeugdervaringen. Deze ervaringen zouden - via de persoonskenmerken en persoonsfactoren - de primaire beoordeling en waardering beïnvloeden.

Persoonsfactoren (gezondheid en energie, probleemoplossende en sociale vaardigheden). Algemeen welbevinden en besluitvaardigheid blijken niet van invloed op de ambivalentie.

Sociale omgevingsfactoren (sociale steun). De kwaliteit van de partnerrelatie verschilt niet tussen twijfelaars en niet-twijfelaars; de kinderwens van de partner wel. Partners van twijfelaars hebben vaker een ambivalente of ontbrekende kinderwens dan partners van niet-twijfelaars.

Maatschappelijke contextfactoren. Hoewel op dit punt geen toetsing kon plaatsvinden tussen twijfelaars en niet-twijfelaars, vindt een aanzienlijk aantal twijfelaars dat een verbetering van overheidsmaatregelen, de eigen keuze voor een kind zeker of waarschijnlijk positief zal beïnvloeden.

De zelfstandigheid in de relatie met de partner en negatieve jeugdervaringen zijn de belangrijkste persoonskenmerken en -factoren ter verklaring van de ambivalentie. Van alle factoren die significant samenhangen met de ambivalentie, heeft de *kinderwens van de partner* (sociale omgevingsfactor) echter het belangrijkste gewicht. Een ambivalente of ontbrekende kinderwens van de partner voorspelt de ambivalentie bij vrouw het beste.

b. Achtergrondfactoren en de aard van de ambivalentie

Welke achtergrondfactoren beïnvloeden nu de aard van de ambivalentie? (is dus eigenlijk de 'aard' van de primaire beoordeling en waardering)?

Bedreiging van zelfstandigheid en zelfontplooiing speelt een rol bij twijfelaars met een sterke werkambitie, die zelf eerste kind zijn, en die belang hechten aan een verlenging van zwangerschapsverlof en ouderschapsverlof.

Materiële belemmeringen zijn van belang voor vrouwen zonder betaalde baan en negatieve jeugdervaringen, en die belang hechten aan een verhoging van de kinderbijslag.

Opzien tegen de verantwoordelijkheid van de opvoeding is met name voor vrouwen met een lager algemeen welbevinden reden tot twijfel.

De partner wil geen kind of te weinig zorgtaken delen speelt vooral bij vrouwen met negatieve jeugdervaringen.

Niet zeker weten of men met de partner verder wil is met name een probleem voor hoog opgeleiden, vrouwen met een LAT-relatie en als sprake is van meer conflictvermijding in de relatie.

Het ontbreken van een partner is vooral reden tot twijfel bij vrouwen met minder rigide sekserolopvattingen.

De partner wil een kind en een kind ter verrijking van de relatie is voor vrouwen wier partners een sterke kinderwens hebben een reden om wel voor een kind te kiezen.

Angst om zonder kind een buitenstaander te worden speelt vooral bij vrouwen met een vaste partner.

De factoren die significant samenhangen met de ambivalentie kunnen, gezien hun verband met de aard van de ambivalentie (de twijfels), deels vanuit bovengenoemde 'hoofdfactoren' (*de zelfstandigheid van vrouwen in de relatie, negatieve jeugdervaringen, en de ambivalente of ontbrekende kinderwens van de partner*) worden geïnterpreteerd. Deze laatste factoren kunnen worden beschouwd als 'hoofdfactoren' ter verklaring van de ambivalentie.

De eerste groep bevat factoren waaruit blijkt wat vrouwen belangrijk vinden zoals waarde hechten aan hogerop komen in het werk, aan hun zelfstandigheid en gelijkwaardigheid in de relatie met de partner, of die verwijzen naar de positie in het gezin van herkomst (eerste kind). Vrouwen met een sterke werkambitie en die eerste kind waren in het gezin, twijfelen vooral vanwege een bedreiging van hun zelfstandigheid en zelfontplooiing.

De tweede groep factoren verwijst naar de lichamelijke en psychische conditie en achtergrond van vrouwen. Vrouwen met een lager algemeen welbevinden en minder prettige jeugdervaringen, betwijfelen of ze de verantwoordelijkheid voor de opvoeding aankunnen, ze twijfelen vanwege de eigen zwakke gezondheid, materiële belemmeringen of een ongunstige invloed van het kind op de relatie. Ook hebben vrouwen met negatieve jeugdervaringen vaker een partner die geen kind wil of te weinig zorgtaken wil delen.

Deze resultaten kunnen als volgt geïnterpreteerd worden. Vrouwen voor wie het vasthouden aan hun huidige handelingskoers een grotere persoonlijke betekenis heeft (*commitment*), ervaren meer risico om hiervan af te wijken. Het verband van de genoemde factoren (behorend bij de eerste hoofdfactor *zelfstandigheid in de relatie*) met de ambivalentie kunnen we dus verklaren vanuit de angst van deze vrouwen, dat de komst van een kind belangrijke doelen in hun huidige leven zal bedreigen. Uiteindelijk zijn het de culturele en maatschappelijke contextfactoren en de veranderingen hierin die de ambivalentie beïnvloeden, namelijk enerzijds via hun invloed op de waarden, normen en opvattingen van vrouwen (over buitenshuis werk, moederschap en sekserollen e.d.). Anderzijds via hun beperkende invloed op de handelingsruimte van vrouwen om de keuzes te kunnen maken die zij willen (bijv. door het ontbreken van voldoende kinderopvang, door ambivalente opvattingen over 'goed' moederschap). In de kwalitatieve interviews is veelvuldig gewezen op: het ontbreken van voldoende kinderopvang, en op de onmogelijkheid om part-time te werken (voor de vrouw en/of haar partner). Ook geïnternaliseerde culturele waarden en normen over 'goed' moederschap (een 'goede' moeder is een full-time moeder) terwijl de betreffende vrouwen tegelijkertijd buitenshuis willen werken, spelen een rol bij de ambivalentie.

De directe sociale omgeving (bijv. door de opstelling van of het ontbreken van een partner) kan eveneens belemmerend zijn voor vrouwen om hun wensen, verlangens en doelen (behoud van zelfstandigheid en gelijkwaardigheid in de relatie met de partner, hogerop komen in het werk) te realiseren als zij kiezen voor een kind. De ambivalentie bij deze twijfelaars kan dus verklaard worden vanuit een samenspel van of interactie tussen persoons-, sociale omgevings- en culturele en maatschappelijke contextfactoren.

Het verband van de tweede hoofdfactor (*negatieve jeugdervaringen*) met de ambivalentie kan geïnterpreteerd worden vanuit de veronderstelling van een lagere *personal control* van vrouwen, dat wil zeggen het gevoel dat zij greep hebben op hun situatie. Vrouwen met negatieve jeugdervaringen verwachten dat zij weinig controle zullen hebben op de situatie als er een kind is; zij zijn bang allerlei dingen fout te doen, zien op tegen de zware verantwoordelijkheid voor de opvoeding en een zwakke gezondheid is vaker een reden om af te zien van een kind. Ook vrouwen met een lager algemeen welbevinden zien op tegen de verantwoordelijkheid van de opvoeding en hebben vaker een zwakke gezondheid.

Deze tweede hoofdfactor (negatieve jeugdervaringen) hangt eveneens samen met twijfels in verband met de opstelling van de partner (hij wil geen kind of te weinig zorgtaken delen). De negatieve houding van de partner ten opzichte van het krijgen van een kind en het delen van zorgtaken, kan geïnterpreteerd worden in termen van (het ontbreken van) hulpbronnen. Er is soms geen sprake van twijfel bij de vrouw - zij weet wat zij wil - maar door het ontbreken van steun voor haar beslissing van de kant van de partner kan zij geen keuze maken, omdat zij een essentiële hulpbron mist. Dit betekent dat ook vrouwen wiens partners geen kind willen of die te weinig zorgtaken willen delen, de controle missen over de situatie omdat zij afhankelijk zijn voor wat betreft de keuze van de partner. Bij hen ligt de 'oorzaak' van het gemis van controle en dus van de ambivalentie echter niet in henzelf maar in hun directe sociale omgeving (partner).

Hier zien we dus ook de derde hoofdfactor - de belangrijkste -, namelijk de ambivalente of ontbrekende kinderwens van de partner naar voren komen.

We kunnen concluderen dat de ambivalentie op de eerste plaats inzichtelijk wordt vanuit het ontbreken van steun in de vorm van een positieve kinderwens van de partner (sociale omgevingsfactor). Hierdoor kunnen vrouwen hun wens niet realiseren, waardoor belangrijke doelen worden bedreigd en een dilemma ontstaat. Op de tweede plaats kan de ambivalentie verklaard worden vanuit het *commitment* van de twijfelaars ten opzichte van hun huidige kinderloze levensstijl, en vanuit een geanticipeerd of feitelijk gebrek aan *personal control*. Deze 'persoonsskenmerken' (dus het belang van het behoud van de eigen zelfstandigheid in de relatie en negatieve jeugdervaringen) die, zo blijkt uit het onderzoek, onderling niet samenhangen, verklaren waarom vrouwen de keuze als een dilemma ervaren. Daarnaast beïnvloeden ook culturele en maatschappelijke contextfactoren de ambivalentie. Enerzijds beïnvloeden deze factoren de waarden, normen en opvattingen van vrouwen (over buitenshuis werk, sekserollen e.d.). Anderzijds beperken zij de handelingsmogelijkheden van vrouwen om hun wensen te realiseren, bijvoorbeeld het combineren van buitenshuis werk met de zorg voor een kind.

De secundaire beoordeling en waardering

De secundaire beoordeling en waardering betreft de vraag of de persoon met het dilemma kan omgaan. In dit onderzoek is niet gevraagd of twijfelaars zich hiertoe in staat achten; wel is de ernst en de duur van de twijfel onderzocht. Deze gegevens beschouw ik als indicatie van de secundaire beoordeling en waardering en derhalve van de beheersingsverwachting van vrouwen. Voor 75% van de twijfelaars is de twijfel een probleem; 32% vindt het een groot of tamelijk groot probleem. Gemiddeld duurt de twijfel drieëneenhalf jaar; 37% twijfelt langer dan drie jaar.

Factoren van invloed op de secundaire beoordeling en waardering

In de theorie wordt verondersteld dat de secundaire beoordeling en waardering beïnvloed wordt door de primaire beoordeling en waardering en door persoons-, sociale omgevings- en maatschappelijke contextfactoren.

a. De primaire beoordeling en waardering

De aard van de ambivalentie beïnvloedt de secundaire beoordeling en waardering. Naarmate vrouwen vooral twijfelen omdat ze opzien tegen de verantwoordelijkheid van de opvoeding, de partner geen kind wil of te weinig zorgtaken wil delen, men niet zeker weet of men met de partner verder wil of bang is zonder kind een buitenstaander te worden, ervaart men de twijfel als een groter probleem. Als vrouwen vooral twijfelen omdat een partner ontbreekt, duurt de twijfel langer.

b. Achtergrondfactoren

Naarmate twijfelaars minder besluitvaardig zijn, een sterkere werkambitie hebben, en meer gemotiveerd zijn om buitenshuis te werken omdat ze financieel onafhankelijk willen zijn of vanwege de inkomsten, duurt de twijfel langer. Naarmate zij minder besluitvaardig zijn, en een minder prettige jeugd achter de rug hebben, is de ambivalentie een groter probleem. Deze vrouwen achten zich dus het minst in staat om met het dilemma om te gaan. De achterliggende 'oorzaak' hiervan is voor beide groepen vrouwen verschillend. Voor vrouwen die iets willen bereiken in hun werk of met name willen werken vanwege de (eigen) inkomsten, betekent een kind een bedreiging van hun werk of carrière buitenshuis (belangrijk doel in hun leven). Besluiteloze vrouwen of vrouwen met minder prettige jeugdervaringen vinden het überhaupt moeilijker om keuzes te maken of zijn bang de opvoeding niet aan te kunnen en allerlei dingen verkeerd te doen, en vinden het daarom zo'n probleem. De secundaire beoordeling en waardering wordt enerzijds dus negatief beïnvloed door persoonskenmerken (werkambitie, werkmotivatie) en maatschappelijke contextfactoren (moeilijke combinatie van werk en/of carrière met de zorg voor een kind door gebrek aan faciliteiten). Anderzijds door een persoonsfactor (besluiteloosheid) of de persoonlijke geschiedenis (jeugdervaringen) en situatiekenmerken (fundamentele onzekerheid en onomkeerbaarheid van keuze).

8.3.2 Besluitvorming

Besluitvormingsstrategieën

Het besluitvormingsproces zou probleembeheersings- en emotiereguleringstrategieën bevatten zoals: informatiezoekgedrag, mentale anticipatie, psychologisch afstand nemen, vermijden om aan de bedreiging te denken en de gevolgen ervan ontkennen. De meeste van deze 'strategieën' treffen we bij de twijfelaars aan. Er zijn aanwijzingen dat de probleembeheersings- en emotiereguleringstrategieën elkaar onderling beïnvloeden zoals in de theorie wordt verondersteld. Hierdoor zouden zich (langzame) verschuivingen voordoen in de betekenis van de alternatieven voor de vrouw.

De functie van informatiezoekgedrag (praten met anderen, erover lezen e.d.) is vooral om zichzelf voor te stellen in de situatie als er een kind zal zijn (m.n. mensen met kinderen worden geraadpleegd). Vrouwen proberen zich als het ware in te leven in de situatie met een kind, hoe ze zich zullen voelen als ze blijven werken, hoe de partner zal reageren etc. Daarnaast is informatiezoekgedrag ook een zoeken naar steun en

herkenning en geeft het de mogelijkheid om het hart te luchten. Dit gedrag bevat dus ook 'emotieregulerende' aspecten.

Via praten en onderhandelen met hun partners trachten twijfelaars om samen met hen tot een oplossing te komen. Het is een vorm van 'confrontatiegedrag' als onderdeel van de probleemgerichte activiteiten. Anderen vertonen vermijdingsgedrag: men gaat het onderwerp uit de weg.

Als sprake is van ruzie of conflicten, wordt er vaak een tijd niet over het onderwerp gesproken. Waarschijnlijk vinden dan (kleine) herdefiniëringen van het probleem plaats (emotiegerichte activiteit), worden de alternatieven met iets andere argumenten overwogen, of de voorstellingen van zichzelf zijn iets anders etc. Kortom de probleem- en emotiegerichte activiteiten die elkaar onderling beïnvloeden bewerkstelligen langzame verschuivingen in de gepercipieerde kosten en baten van de alternatieven. Deze 'betekenisverschuivingen' zijn of het gevolg van een daadwerkelijke verandering in de situatie (bijv. de partner gaat zich anders opstellen) of van een veranderde betekenisverlening aan de situatie (de vrouw kijkt anders tegen dezelfde situatie aan).

Verder is er sprake van uitstelgedrag, vaak omdat men er niet uitkomt: men zet het probleem in 'de ijskast'; men wil er bewust even niet aan denken. Hier zien we psychologisch afstand nemen en het vermijden om aan het dilemma te denken. Er zijn eveneens indicaties dat sommige twijfelaars onzorgvuldig anticonceptie toepassen (vermijdingsgedrag).

Factoren van invloed op de besluitvorming

Het besluitvormingsproces wordt beïnvloed door intermediaire factoren en achtergrondfactoren. Ook de besluitvormingsstrategieën zelf zouden het beslissingsproces beïnvloeden.

Intermediërende factoren

Zowel de primaire als de secundaire beoordeling en waardering zouden de besluitvorming beïnvloeden.

De invloed van de *primaire beoordeling en waardering* zou indirect zijn (via de secundaire). We zagen dat de aard van de twijfel de besluitvormingsstrategieën (informatiezoekgedrag, onderhandelen met partner en anticonceptiegedrag) beïnvloedt. Als de redenen dat de partner geen kind wil of te weinig zorgtaken wil delen belangrijker zijn bij de twijfel, men graag een kind wil vanwege stimulering, nieuwheid en pret of vanwege angst voor spijt, praat men er vaker over. Als het feit dat de partner geen kind wil of te weinig zorgtaken wil delen een belangrijke rol speelt bij de twijfel, heeft men vaker meningsverschillen over het krijgen van een kind; als de partner graag een kind wil, is dit minder het geval. Verder is de toepassing van anticonceptie onzorgvuldiger als de partner geen kind wil.

Ook voor de invloed van de *secundaire beoordeling en waardering* (met als resultaat de beheersingsverwachting) op de besluitvormingsstrategieën, is ondersteuning gevonden. De ernst van de twijfel beïnvloedt het informatiezoekgedrag van twijfelaars: naarmate de twijfel een groter probleem is, praten vrouwen vaker over de keuze. Het onderhandelen met de partner en het anticonceptiegedrag worden niet beïnvloed door de ernst of duur van de twijfel.

Achtergrondfactoren

a. Directe invloed

De directe invloed van de achtergrondfactoren op de besluitvormingsstrategieën betreft de invloed op de overwegingen, voorstellingen, gevoelens en afwegingen die plaatsvinden (inhoud van besluitvorming). We hebben gezien dat vrouwen enerzijds geen kind willen vanwege de bedreiging van zelfstandigheid en zelfontplooiing, materiële belemmeringen, de verantwoordelijkheid van de opvoeding, het feit dat de partner geen kind wil of het te weinig wil verzorgen, dat men niet zeker is van de partnerrelatie of omdat een partner ontbreekt. Anderzijds overweegt men wel een kind te krijgen vanwege de stimulering, nieuwigheid, pret, omdat de partner een kind wil of om de relatie te verrijken, vanwege de behoefte aan relaties in een primaire groep en affectie of vanwege angst anders een buitenstaander te worden. Kortom: persoonskenmerken (opvattingen e.d.), de persoonlijke geschiedenis van de vrouw (jeugd), sociale omgevingsfactoren (de houding van de partner) en maatschappelijke contextfactoren (te weinig kinderopvang e.d.) worden dus meegewogen in de besluitvorming.

b. Indirecte invloed

Ook voor de indirecte invloed van de achtergrondfactoren op de besluitvorming zijn er aanwijzingen. Naarmate vrouwen besluitelozier zijn vinden ze vaker dat ze onvoldoende over het probleem kunnen spreken met anderen. Besluitvaardige vrouwen beginnen vaker het gesprek over het krijgen van een kind met hun partners. Als sprake is van veel conflictvermijding in de relatie, heeft men vaker meningsverschillen over het krijgen van een kind. Persoons- en sociale omgevingsfactoren beïnvloeden dus het informatiezoekgedrag en het onderhandelen met de partner.

In hoeverre beïnvloeden deze achtergrondfactoren en de aard van de twijfel (=de primaire beoordeling en waardering) de besluitvormingstrategieën nu *indirect* via de secundaire beoordeling en waardering? Hiervoor moeten we ons herinneren welke achtergrond- en twijfelfactoren de secundaire beoordeling en waardering beïnvloeden. We zagen dat minder besluitvaardige twijfelaars en degenen met minder prettige jeugdervaringen, de ambivalentie als het grootste probleem ervaren. Twijfelaars die minder besluitvaardig zijn, een sterkere werkambitie hebben, en vooral gemotiveerd zijn om buitenshuis te werken vanwege de financiële onafhankelijkheid en de inkomsten, en twijfelen vanwege het ontbreken van een partner, twijfelen het langste. Als de twijfels betrekking hebben op de verantwoordelijkheid van de opvoeding, het gegeven dat de partner geen kind wil of te weinig zorgtaken wil delen, men niet zeker weet of men met de partner verder wil of men bang is zonder kind een buitenstaander te worden, is de twijfel een groter probleem.

Deels dezelfde achtergrond- en twijfelfactoren beïnvloeden dus de ernst van de twijfel en de besluitvormingsstrategieën, namelijk: de mate van besluitvaardigheid van vrouwen en twijfels in verband met de opstelling van de partner (partner wil geen kind of te weinig zorgtaken delen). Persoonsfactoren (i.c. de besluitvaardigheid van vrouwen) en sociale contextfactoren (i.c. de partner wil geen kind of wil te weinig zorgtaken delen) beïnvloeden dus de secundaire beoordeling en waardering en derhalve de beheersingsverwachting (de ernst van de twijfel). Vervolgens beïnvloedt de beheersingsverwachting van twijfelaars de besluitvormingsstrategieën.

Besluitvormingsstrategieën bepalen de besluitvorming

Ook de besluitvormingsstrategieën zelf zouden het proces beïnvloeden. Hiervoor zijn eveneens indicaties gevonden. Het is opmerkelijk dat een lage beheersingsverwachting (twijfel is een probleem) samengaat met meer informatiezoekgedrag dan een hoge, zoals theoretisch wordt verondersteld. Naarmate de beheersingsverwachting hoger is, zou er namelijk meer 'goede' besluitvorming plaatsvinden (informatiezoekgedrag, zorgvuldig afwegen e.d.). Hoe kunnen we dit verklaren?

Enerzijds kan dit samenhangen met het gegeven dat informatiezoekgedrag niet alleen het zoeken naar informatie over de voor- en nadelen, en het zoeken naar voorbeelden e.d. (probleemoplossingsgericht) is, maar vooral gericht is op herkenning, het zoeken van sociale steun, en uiting geven aan emoties (in feite dus emotieregulering). Anderzijds kan het verband omgekeerd liggen: door meer over de twijfel te praten, wordt het juist een groter probleem. Dit laatste zou betekenen dat een 'besluitvormingsstrategie' de secundaire beoordeling en waardering negatief beïnvloedt. Dit lijkt plausibel, ook vanwege het interactieve karakter van de theorie. Het meest plausibel lijkt echter dat beide verklaringen hier van toepassing zijn. Vooral besluiteloze vrouwen en vrouwen die opzien tegen de verantwoordelijkheid van de opvoeding (deels dezelfde), en vrouwen wier partner geen kind wil of er te weinig voor wil zorgen, hebben een lage beheersingsverwachting (voor hen is het probleem het grootst). Zij praten er het meest over, en/of zijn het vaakst van mening dat zij er eigenlijk onvoldoende over kunnen praten. Met andere woorden: zij zoeken het meest naar een oplossing middels praatgedrag, maar vinden die het minst. Niet ondenkbaar is, en conform het interactieve karakter van de theorie, dat hierdoor hun beheersingsverwachting nog lager wordt. De kans bestaat dan dat men probeert om op een andere wijze tot een oplossing te komen van het conflict, bijvoorbeeld door slordiger toepassing van anticonceptie. Dit zien we ook het meest gebeuren bij twijfelaars wier partner geen kind wil.

Het nemen van de beslissing en de periode na de keuze

Tot slot wat kan worden opgemerkt over het nemen van de uiteindelijke beslissing en de periode na de keuze? In de voorgestelde theorievorming zou bij 'goede' besluitvorming de keuze niet tot stand komen volgens het principe van maximalisatie van persoonlijk nut, maar door een geleidelijk ingroeien in een alternatieve handelingskoers die men als geëigend gaat zien. Als er weinig mogelijkheden zijn om het probleem op te lossen of veel tijdsdruk, zou ook vermijdingsgedrag of het in paniek nemen van de beslissing leiden tot een keuze.

De kwalitatieve gegevens van de totale groep twijfelaars wijzen vooral in de richting van 'goede' besluitvorming. De meeste twijfelaars noemen de besluitvorming een geleidelijk proces dat men als moeizaam heeft ervaren. Er zijn geen indicaties voor het nemen van overhaaste beslissingen. Daarentegen zijn er wel aanwijzingen dat sommige twijfelaars door slordiger anticonceptiegedrag de keuze uit handen geven (vermijdingsgedrag).

De meeste twijfelaars (60%) besluiten een kind te krijgen, 10% wenst geen kind en de rest (22%) stelt de beslissing of het krijgen van een kind uit of krijgt ongepland een kind (9%). Na de komst van het kind blijkt dat een deel van de twijfelaars eigenlijk geen oplossing heeft gevonden voor hun probleem. De meeste vrouwen wilden werk en kind combineren en de zorgtaken met hun partners delen. Toch stoppen de meesten

met werk of gaan minder werken, terwijl dit bij de mannelijke partners niet of nauwelijks gebeurt. Met name de combinatie van het werken met de zorg voor een kind, het delen van de zorgtaken met de partner en de mogelijkheid van kinderopvang blijkt de vrouwen tegen te vallen. Kortom de meesten kiezen toch voor een kind ondanks het blijven bestaan van de aanvankelijke bezwaren. Gezien de lange twijfelperiode zou men verwachten dat een aanmerkelijk groter deel (dan die 10%) zou besluiten tot geen kind. Kennelijk spelen in het uiteindelijke besluit nog andere zaken mee dan de aangevoerde redenen van twijfel doen vermoeden. Als we beide gegevens combineren: (1) meer vrouwen krijgen een kind dan redelijkerwijs te verwachten was; en (2) ze hebben - mede wellicht hierdoor - achteraf nogal wat onvrede, dan roept dit de vraag op 'waarom' en 'hoe' zij toch deze keuze hebben gemaakt.

Het lijkt erop dat een deel van de twijfelaars zich na een tijdje toch maar gewonnen geven, ondanks het feit dat hun situatie niet is veranderd. Kennelijk is de uiteindelijke keuze voor hen meer het resultaat van een verandering in betekenisverlening aan de situatie (aan de consequenties van de keuze), dan van een daadwerkelijke verandering in de situatie. Deze interpretatie sluit aan bij het emotiegerichte beheersingsgedrag van verandering in aandacht en betekenisverlening (uit de theorie over omgaan met stressful life events en uit de *decision making under conflict* theorie), en bij de fenomenologische theorie over besluitvorming bij life events als proces van betekenisverschuiving. Binnen deze laatste opvatting wordt de uiteindelijke keuze gemaakt in het kader van iemands totale levensontwerp: 'men vindt zichzelf terug in de keuze'.

Een en ander zou betekenen dat de meeste twijfelaars tot een keuze komen (wel een kind) doordat zij hun aandacht meer (gaan) richten op hun totale levensontwerp of 'project'. Hierdoor gaan de betekenissen (van de consequenties) van de alternatieven verschuiven, waardoor het evenwicht wat tussen beide bestond (gedurende de twijfel) verstoord raakt of, positiever geformuleerd, doorbroken wordt. De vrouw verleent meer positieve betekenis aan het hebben van een kind; tegelijkertijd neemt de betekenis van de bezwaren af. Met andere woorden: de keuze voor een kind lijkt de uitkomst van een diepliggend emotioneel waarderingsproces (namelijk samenhangend met het totale levensontwerp als vrouw en als individu). Dit proces is naar verwachting constant aanwezig geweest tijdens het twijfelen, maar was kennelijk steeds even sterk als de bezwaren. Op een gegeven moment krijgen de diepliggende emotionele waarderungen echter de overhand. Belangrijke gebeurtenissen (bijv. overlijden van familielid) vormen soms de aanleiding voor het nemen van de beslissing, zoals de gegevens laten zien. De reden dat diepliggende emotionele waarderingsprocessen de overhand krijgen, zou samenhangen met de veronderstelling dat de keuze begrepen moet (en kan) worden in het licht van de impliciete richting van iemands leven tot dan toe. Kennelijk moet worden aangenomen dat de impliciete richting van het leven van de meeste twijfelaars toch het moederschap omvat. Hoewel de keuze voor een kind zo inzichtelijk wordt, blijft het de vraag waarom de meeste twijfelaars hun aandacht op een zeker moment - bewust of onbewust - gaan richten op hun totale levensontwerp. Hangt dit samen met het geleidelijke (emotionele) groeiproces dat de besluitvorming is of 'laat men de gevoelens maar spreken' omdat de kinderwens zo sterk is en het toch onmogelijk is gebleken om de bezwaren op te lossen? Voor deze vraag schieten onze gegevens tekort.

De relatie tussen de verschillende 'fasen' in het proces zoals: het twijfelen, het zoeken naar een oplossing, het nemen van de uiteindelijke beslissing, en de periode na de keuze komt nu ook scherper in beeld. Tijdens het twijfelen en het zoeken naar een oplossing (en de verschillende strategieën en processen die hierbij plaatshebben),

proberen vrouwen de voor- en nadelen van beide alternatieven tegen elkaar af te wegen. Dit afwegen is zowel een rationeel, een niet-rationeel-cognitief als een emotioneel gebeuren. De uiteindelijke keuze voor een kind wordt vooral gemotiveerd met 'emotionele' motieven (bijv. 'gevoelsmatig eraan toe zijn'), en lijkt gezien de lange twijfelperiode en het deels blijven bestaan van belangrijke bezwaren, meer de uitkomst van een verandering in betekenisverlening aan (de consequenties van) de keuze, dan van een feitelijke verandering in situatie waardoor de twijfels zijn opgeheven. Eén respondente verantwoordde haar keuze als volgt: "Ik kan nog wel langer wachten, maar er verandert toch niets, dus laat ik het maar doen".

De onvrede die in deze studie na de keuze is aangetroffen, dient in het licht van de besluitvorming te worden begrepen. Kennelijk zijn de meeste twijfelaars niet via een probleemoplossingsgerichte strategie tot een keuze gekomen (nl. door verandering van hun situatie), maar via emotiereguleringsgerichte strategieën (nl. door verandering in aandacht en betekenisgeving). Hoewel de laatste strategieën op korte termijn vaak effectief kunnen zijn (psychologisch afstand nemen om bijv. om tijd te hebben om naar een betere oplossing te zoeken e.d.), zijn zij dit op de langere termijn vaak niet. Het is dan ook niet ondenkbaar dat twijfelaars die tot de keuze (wel een kind) kwamen via verandering in de betekenisverlening, hier later anders over denken.

8.3.3 Samenvatting

We hebben laten zien dat het voorgestelde theoretisch kader plausibel lijkt ter verklaring van de ambivalentie en het verloop van de besluitvorming van twijfelaars om tot een keuze te komen. Op verschillende belangrijke punten zien we de theoretische veronderstellingen terug in de empirische gegevens. We zullen deze nog puntsgewijs samenvatten.

We hebben laten zien dat:

1. Ter verklaring van de ambivalentie en ter beschrijving van het verloop van de besluitvorming naast rationele ook *niet-rationele elementen* een belangrijke rol spelen. De conceptualisering van de beoordeling en waardering van de keuze als een *cognitief-emotioneel* waarderingsproces met het oog op het welbevinden of belangrijke doelen van de vrouw, lijkt aannemelijk ter verklaring van de ambivalentie. Dit geldt eveneens voor de veronderstelling dat het besluitvormingsproces zowel *probleembeheersing* als *emotieregulering* bevat.
2. In de theorie in ruime mate aandacht wordt besteed aan het besluitvormingsproces, met andere woorden aan *dynamische aspecten* van de besluitvorming. De voorstelling van de besluitvorming als poging om tot een beheersing te komen van het stressvolle dilemma, zodat een keuze mogelijk wordt, lijkt adequaat.
3. Het verband tussen enerzijds persoons- en contextfactoren en anderzijds het al dan niet optreden van ambivalentie, en de aard, ernst en duur van de twijfel, inzichtelijk wordt en verklaard kan worden vanuit de beoordeling en waardering van de keuze als een dilemma en van de vraag of men zich in staat acht om met het dilemma om te gaan.

4. Persoons- en contextfactoren de manier waarop twijfelaars proberen om tot een oplossing te komen beïnvloeden. En dat er indicaties zijn dat deze beïnvloeding via de beheersingsverwachting (de vraag of de vrouw met het dilemma kan omgaan) verloopt.

5. Er indicaties zijn dat ook de besluitvormingsstrategieën zelf de beheersingsverwachting beïnvloeden.

6. Er indicaties zijn, dat gezien het grote aantal twijfelaars dat toch voor een kind kiest, terwijl tegelijkertijd de aanvankelijke bezwaren niet zijn opgelost, de uiteindelijke keuze meer het resultaat lijkt van emotieregulering (verandering in betekenisgeving) dan van probleembeheersing (verandering van situatie) of een bewuste rationele afweging van kosten en baten. De uiteindelijke keuze voor een kind lijkt beschouwd te kunnen worden als voortkomend uit een sterk emotioneel bepaalde optiek, samenhangend met het zelfbeeld, de eigenwaarde en het totale levensontwerp. De keuze kan begrepen worden vanuit het levensproject ofwel de impliciete richting van het leven van deze vrouwen, waarin kennelijk uiteindelijk het moederschap het belangrijkste is.

8.4 REFLECTIE OP HET ONDERZOEK

8.4.1 Bijdrage aan vruchtbaarheidsonderzoek

Wat heeft deze studie nu opgeleverd en welke betekenis hebben de resultaten voor verder onderzoek naar keuzegedrag met betrekking tot het krijgen van kinderen? Ten eerste ga ik in op het onderwerp van deze studie. Welke bijdrage levert de bestudering van de twijfel over het krijgen van kinderen en het conflictueuze beslissingsproces dat hiermee gepaard gaat aan het genoemde onderzoeksterrein? Ten tweede welke conclusies kunnen worden getrokken ten aanzien van de gekozen theoretische invalshoek?

Ambivalentie over het krijgen van kinderen

In deze studie stond de vraag centraal waarom vrouwen twijfelen over het krijgen van kinderen en hoe het besluitvormingsproces van twijfelaars verloopt om tot een keuze te komen. Deze thematiek is relatief nieuw. Er is dan ook nog weinig onderzoek en theorievorming voorhanden naar achtergronden van de ambivalentie en naar het verloop van het beslissingsproces. De schaarse studies hebben betrekking op selecte en beperkte respondentgroepen en zijn geenszins representatief. In deze studie zijn bij een representatieve steekproef van 1201 Nederlandse vrouwen in de leeftijd van 20 tot en met 40 jaar zowel middels een survey bij 1201 vrouwen als diepte-interviews bij 69 twijfelaars gegevens verzameld. Hierdoor is een betrouwbaar beeld ontstaan van de omvang en de achtergronden van de ambivalentie-problematiek. De gegevens tonen aan dat besluitvorming over het ouderschap aan het eind van de jaren tachtig voor een op de zes à zeven Nederlandse vrouwen in de leeftijd van 20 tot en met 40 jaar gepaard gaat met tenminste een jaar twijfel. Voor driekwart van deze vrouwen vormt deze twijfel daadwerkelijk een probleem. Er is sprake van een conflictueus beslissingsproces dat de meesten als moeizaam ervaren, dat gemiddeld drieëneenhalf jaar

duurt en dat gepaard gaat met ruzie en conflicten met de partner en psychische en psychosomatische klachten.

Het onderzoek heeft de motieven, achtergronden en beslissingsstrategieën van vrouwen die (langdurig) twijfelen over het moederschap in kaart gebracht. Niet eerder is, voor zover mij bekend, in ons land of daarbuiten, een dergelijk grootschalig (kwantitatief en kwalitatief) onderzoek verricht. De bevindingen betekenen dan ook een wezenlijke en substantiële aanvulling op de huidige empirische kennis over besluitvorming omtrent ouderschap.

De interactieve waarderings- en besluitvormingstheorie

Het theoretisch kader van deze studie vond zijn belangrijkste inspiratiebronnen in de theorie over omgaan met stressful life events, de *decision making under conflict* theorie en de fenomenologische benadering van besluitvorming bij life events. Wat kunnen we nu concluderen met betrekking tot deze invalshoek ter bestudering van ambivalentie en besluitvorming omtrent ouderschap in het bijzonder en besluitvorming over het krijgen van kinderen in het algemeen? De belangrijkste conclusies worden hieronder puntsgewijs weergegeven.

1. De exploratie van de mogelijkheden om theoretische concepten van Lazarus & Folkman en 'niet-rationele' modellen over besluitvorming in het algemeen toe te passen op besluitvormingsprocessen omtrent ouderschap, betekent een theoretische vernieuwing op dit terrein. Met behulp van de voorgestelde interactieve waarderings- en besluitvormingstheorie is het mogelijk gebleken om de onderzoeksgegevens van een betekenisvolle en inzichtgevende interpretatie te voorzien. Op een aantal belangrijke punten is in de empirische gegevens (en in de literatuurgegevens) ondersteuning gevonden voor het theoretisch kader. Andere punten zouden verder moeten worden uitgewerkt. We kunnen dan ook concluderen dat het gekozen kader voldoet en interessante aanknopingspunten biedt voor nieuwe studies op het terrein van het vruchtbaarheidsonderzoek.

2. In het kader van deze studie heeft geen expliciete toetsing van de voorgestelde theorie plaatsgehad. Wel is op belangrijke punten de plausibiliteit van het kader aangetoond. Niet voor alle onderdelen van het model waren empirische gegevens beschikbaar. Zo heeft geen toetsing van de invloed van de maatschappelijke contextfactoren (overheidsmaatregelen) op de ambivalentie plaatsgehad, omdat hierover alleen gegevens waren verzameld bij de groep twijfelaars en niet bij de vrouwen die niet twijfelen. De secundaire beoordeling en waardering vond slechts een beperkte operationalisatie in de ernst en duur van de twijfel, en ook voor de invloed van het besluitvormingsproces (i.c. de probleem- en emotiegerichtte activiteiten) op de primaire beoordeling en waardering waren de gegevens slechts in beperkte mate toereikend.

Nieuw onderzoek dat het heuristisch model tot uitgangspunt neemt, zou op basis van meer op het kader toegesneden verzamelde gegevens, de theoretische begrippen en hun onderlinge samenhang op onderdelen empirisch moeten toetsen. Het model is in zijn huidige vorm niet bedoeld om in zijn totaliteit getoetst te worden in vervolgstudies. Hiervoor is het teveel omvattend. Het dient dan ook vooral beschouwd te worden als zoekschema om relevante elementen en samenhangen op het spoor te komen. In verder onderzoek kunnen dan onderdelen van het model verder worden uitwerkt tot toetsbare hypothesen.

3. Het voorgestelde theoretisch kader is een theorie op micro-niveau en heeft een sterk sociaal-cognitief-psychologisch karakter. Met name de interactie van de persoon tot zijn of haar directe (sociale) omgeving staat centraal. Hoewel wordt verondersteld dat de culturele en maatschappelijke context de ambivalentie en besluitvorming beïnvloeden, is deze invloed alleen in de theorie verdisconteerd voor zover zij haar weerslag heeft in de opvattingen van vrouwen (over bijv. het buitenshuis werken, moederschap en overheidsbeleid), en voor zover zij op andere wijze belemmerend of faciliterend werkt voor vrouwen om een keuze te maken. Het voorgestelde kader is geen poging om het macro-micro-probleem op te lossen dat momenteel in demografisch onderzoek naar vruchtbaarheidsgedrag een belangrijk aandachtspunt is. Dit probleem betreft de vraag hoe culturele en maatschappelijke omstandigheden (en veranderingen) op macro-niveau besluitvormingsprocessen over het krijgen van kinderen op micro-niveau beïnvloeden, en omgekeerd.

4. Het besluitvormingsproces van twijfelaars kan getypeerd worden als een geleidelijk, moeizaam proces. De wijze waarop de vrouwen proberen om tot een oplossing te komen van hun dilemma kan worden geduid als probleembeheersing en emotieregulering. Twijfelaars hanteren zowel probleemgerichte beheersingsstrategieën (informatie zoeken, praten met anderen, zoeken van sociale steun, onderhandelen met de partner), als emotiegerichte strategieën (psychologisch afstand nemen, uitstel van de beslissing, het uit handen geven van de beslissing (bijv. slordig anticonceptiegedrag)). Enerzijds proberen twijfelaars dus tot een keuze te komen (de situatie te beheersen) door in te grijpen in hun omgeving en hun situatie te veranderen. Voorbeelden hiervan zijn: in onderhandelingen met de partner hem zo ver krijgen dat hij doet wat zij willen of om tot een compromis te komen, het zoeken naar informatie e.d. Anderzijds is het ook nodig om om te gaan met de emoties die de ambivalentie oproept (emotiebeheersing of -regulering). Voorbeelden zijn: niet aan het probleem willen denken, uitstel van de keuze en slordig anticonceptiegedrag (verandering van aandacht en betekenisgeving). We kunnen dan ook concluderen dat de voorstelling van het besluitvormingsproces als beheersingsproces (van de situatie en de emoties) goed aansluit bij de empirische gegevens en deze inzichtelijk maakt.

5. In het verlengde van het vorige punt kunnen we dan ook concluderen dat het besluitvormingsproces niet is te typeren als een *rationeel afwegingsproces* van voor- en nadelen van alternatieven. Dat wil zeggen een proces waarbij de waarschijnlijkheid dat bepaalde consequenties zich voordoen en de persoonlijke evaluatie daarvan, in kwantitatieve termen kunnen worden uitgedrukt en op een rationele wijze tegen elkaar kunnen worden afgewogen waarna een keuze volgt. De mentale processen die zich voor en tijdens het proces van besluitvorming voordoen zijn beter te typeren als *niet-rationele cognitieve processen* waarin emotionele aspecten een belangrijke plaats hebben. Voorbeelden hiervan zijn: mentale anticipaties, het zich inleven in de alternatieven, zichzelf voorstellen hoe men zich voelt, het zich zien handelen na de keuze voor het ene dan wel het andere alternatief en emotieregulering. Deze processen vinden plaats als anticipatie op en in interactie met de omgeving.

6. Het besluitvormingsproces is eveneens geen geïsoleerd individueel afwegingsproces van kosten en baten van alternatieven, maar een overwegend *interactioneel* proces waarin anderen een grote rol spelen. Twijfelaars proberen door raadpleging van anderen uit hun sociale netwerk te zoeken naar extra informatie en voorbeeldgedrag zodat het wellicht mogelijk wordt om een keuze te maken. In het theoretisch kader wordt verondersteld dat vrouwen met name op basis van deze van

anderen verkregen informatie (lezen of het gebruik maken van andere media worden eveneens tot informatiezoekgedrag gerekend) hun beoordeling en waardering van de keuze bijstellen. Met andere woorden, door interactie met de (sociale) omgeving vinden er verschuivingen plaats in de gepercipieerde kosten en baten van beide alternatieven ofwel in de betekenis van de keuze voor de betrokkene.

7. In het voorgestelde heuristisch model wordt de besluitvorming voorgesteld als een proces dat varieert per individu en per situatie. Hierdoor ontstaat zicht op de invloed van de sociale, culturele en maatschappelijke context op de pogingen van vrouwen om hun dilemma op te lossen.

8. De resultaten laten zien dat het beslissen over het krijgen van kinderen een complex proces is waarin zowel rationele, niet-rationeel cognitieve en emotionele elementen en (interactie van) persoons- en contextfactoren een rol spelen. Keuze-problemen treden op als de beslissing een bedreiging vormt voor de persoons- en omgevingsrelatie (ofwel het welbevinden van de persoon). Een beslissing is pas mogelijk als de keuze niet langer een bedreiging vormt voor het welbevinden (herwaardering van de keuze). Deze herwaardering kan bereikt worden door: (1) verandering van de situatie (door toedoen van de persoon of anderen), en (2) verandering in betekenisverlening aan de (consequenties) van de keuze (verschuiving van aandacht en betekenis) door de persoon.

8.4.2. Voorstellen voor verder onderzoek

In deze paragraaf worden enkele suggesties gedaan voor verder onderzoek met behulp van het voorgestelde kader. Hierbij komen drie punten aan de orde. Op welke onderdelen dient de theorie verder te worden uitgewerkt, welke thematiek zou gezien de bevindingen in vervolgonderzoek centraal moeten staan, en hoe zou de opzet van vervolgonderzoek eruit moeten zien?

1. Een belangrijk aspect van de theorie is dat emotionele aspecten het besluitvormingsproces beïnvloeden. We hebben in ons onderzoek hiervoor bevestiging gevonden. Zo zagen we dat twijfelaars voor wie de twijfel een groter probleem is meer informatiezoekgedrag vertonen dan twijfelaars voor wie het een minder groot probleem is. Voor de andere onderzochte strategieën konden we dit evenwel niet vaststellen. Het gegeven dat slechts een beperkt aantal verbanden is gevonden zou met name samenhangen met het kleine aantal twijfelaars dat in dit kader is onderzocht. Een andere verklaring is wellicht dat de wijze waarop de mate van bedreiging of beheersingsverwachting in dit onderzoek is gemeten onvoldoende differentieert tussen twijfelaars. In nieuw onderzoek naar besluitvorming over ouderschap dient dan ook aandacht uit te gaan naar een uitgebreidere en betere operationalisatie van de emotionele aspecten (o.a. de beheersingsverwachting). Een suggestie is hiervoor gebruik te maken van het begrip '*self-efficacy*' van Bandura (zie hiervoor o.a. Bandura & Wood, 1989; Wood & Bandura, 1989; Bandura & Jourden, 1991; Maddux, 1995) en de wijze waarop dit in onderzoek wordt geoperationaliseerd. Dit begrip, dat vergelijkbaar is met de *secundaire appraisal* of *coping-expectancy* uit de theorie over omgaan met stressful life, is momenteel zeer populair in de sociale cognitieve psychologie en heeft in veel onderzoek zijn bruikbaarheid ter verklaring van ander gedrag bewezen.

2. Als we via de gekozen theoretische invalshoek naar 'het bewuste'¹ vruchtbaarheidsgedrag kijken, komt naar voren dat bij de totstandkoming hiervan (het evenwicht in) de relatie van de persoon tot zijn of haar omgeving met het oog op het welbevinden bepaalt, hoe het besluitvormingsproces verloopt (moeizaam of niet). Ook de uiteindelijke 'goede' keuze, dat wil zeggen een keuze waar de persoon tevreden mee is (wel of geen kind), dient in het licht van deze relatie te worden gezien.² Hierdoor is een nieuw licht geworpen op vruchtbaarheidsgedrag. Dit gedrag wordt niet bepaald door een geïsoleerd, individueel rationeel keuzeproces, maar door interactie tussen persoon en omgeving waarin in een continue waardering en herwaardering van de keuze en de vraag of men in staat is deze te maken, de besluitvorming plaatsvindt en de beslissing wordt genomen.

In het kader van deze studie is de invloed van de sociale, culturele en maatschappelijke context op het besluitvormingsproces slechts in beperkte mate gemeten. In verder onderzoek zou deze invloed uitgebreider onderzocht moeten worden zodat de wijze waarop deze contexten het proces van besluitvorming over ouderschap beïnvloeden meer inzichtelijk wordt. Dit is met name van belang omdat verwacht kan worden dat de in deze studie gevonden discrepantie tussen wat vrouwen wensen en verlangen met betrekking tot de invulling van het moederschap en wat de sociale en maatschappelijke omgeving hen toestaat te realiseren nog wel een flinke tijd zal blijven bestaan.

3. Naast aandacht voor de externe belemmeringen (partner, maatschappij) die bijdragen aan het ontstaan van de 'vrouwelijke' dilemma's en conflictueuze beslissingsprocessen die hiermee gepaard gaan, dient in verder onderzoek ook aandacht besteed te worden aan de innerlijke belemmeringen van vrouwen die hierbij een rol spelen. Hiermee worden niet alleen de belemmeringen bedoeld die samenhangen met de persoonlijke levensgeschiedenissen van vrouwen (bijv. negatieve jeugdervaringen), maar ook belemmeringen op het niveau van de opvattingen. Welke beperkingen leggen vrouwen zichzelf op door geïdealiseerde of ambivalente opvattingen over moederschap en de verzorging en opvoeding van kinderen? En welke rol spelen deze innerlijke belemmeringen bij het zoeken naar oplossingen voor deze dilemma's?

4. Aansluitend bij het vorige punt dient in verder onderzoek met name de manier waarop vrouwen proberen oplossingen te vinden van hun keuze-dilemma's met betrekking tot het al dan niet krijgen van een kind, het delen van zorgtaken met de partner e.d. uitgebreider onderzocht te worden. De vraag die hierbij centraal dient te staan is: proberen vrouwen daadwerkelijk hun situatie te veranderen waardoor zij hun wensen en verlangens zoveel mogelijk kunnen realiseren, of zijn vrouwen toch snel geneigd zich aan te passen aan bestaande structuren in de thuissituatie en werksituatie? En komen zij dus tot keuzes - en heffen zij daarmee de discrepanties tussen de eigen wensen en de bestaande mogelijkheden op - door een verandering van betekenisgeving aan hun situatie. In hoeverre verschillen vrouwen in de wijze waarop zij proberen om met de discrepanties tussen de eigen wensen en de bestaande structuren binnen de relatie en in de bredere maatschappelijke context om te gaan? Met welke persoons- en contextfactoren hangt dit samen? En wat is de rol hierbij van de manier waarop vrouwen hun probleem of dilemma definiëren ('*framing*')?

5. Omdat kiezen voor kinderen steeds meer een bewuste keuze is, zou toekomstig onderzoek zich vooral moeten richten op de cognitief-emotionele beoordelings-, waarderings- en besluitvormingsprocessen en op de factoren die hierop van invloed zijn. Het is belangrijk om hierbij zowel mannen als vrouwen te betrekken en na te gaan hoe beide partners elkaars waarderings- en besluitvormingsprocessen beïnvloe-

den, en hoe zij uiteindelijk tot een beslissing komen. Vooral als beide partners niet eensgezind zijn in hun kinderwens, kan (een verdere uitwerking van) het voorgestelde kader een interessante invalshoek zijn om te bestuderen hoe de partners elkaars 'besluitvorming' beïnvloeden.

Bij verder onderzoek naar besluitvormingsprocessen over ouderschap op basis van het voorgestelde kader waarbij beide partners betrokken worden, is het van belang rekening te houden met de volgende aandachtspunten. Met name feministische wetenschappers hebben op een aantal punten kritiek op het gebruik van de bestaande copingtheorieën in onderzoek onder vrouwen (Banyard & Graham-Bermann, 1993). De belangrijkste punten van kritiek hebben betrekking op: de onzichtbaarheid van gender in deze theorieën, en het gebrek aan aandacht voor macht en voor de wijze waarop macht mediërende variabele kan zijn in het beheersingsproces.

6. In het onderzoek is nogal wat onvrede aangetroffen bij de vrouwen die toch moeder zijn geworden. Ook de periode na de keuze zou derhalve in een verder onderzoek betrokken moeten worden, zodat er inzicht ontstaat in het verband tussen de wijze waarop de besluitvorming is verlopen en de 'verwerking' na de beslissing (bijv. spijt na de keuze, beleving van het moederschap e.d.). Er zijn aanwijzingen dat de manier waarop het beslissingsproces over ouderschap is verlopen, samenhangt met het gevoel van welbevinden na de keuze (Holahan, 1983).

7. Hoewel prospectief onderzoek preferabel is voor de analyse van processen, was dit bij deze studie niet mogelijk. Op grond van de verzamelde gegevens over verschillende 'fasen' en van verschillende groepen, is het proces van twijfel en besluitvorming zoveel mogelijk in beeld gebracht. Uiteraard levert een goed opgezette studie waarin dezelfde groep respondenten op verschillende momenten is ondervraagd (tijdens de twijfel, het nemen van de beslissing en op verschillende tijdstippen na de keuze) de meeste 'valide' en 'betrouwbare' gegevens op over het proces en over het 'oorzakelijk' verband tussen de verschillende 'fasen' en de beïnvloedende factoren. Verder onderzoek naar besluitvormingsprocessen over het krijgen van kinderen zou dan ook bij voorkeur een longitudinaal karakter moeten hebben, met name omdat dergelijk onderzoek op dit terrein nagenoeg ontbreekt.

8. Tenslotte: hoewel het onderhavige onderzoek gaat over besluitvorming omtrent ouderschap, biedt het tevens aanknopingspunten voor onderzoek naar conflictueuze besluitvorming bij andere life events. De ontwikkelde theorie kan niet alleen bruikbaar zijn bij specifieke beslissingsproblemen op het terrein van de vruchtbaarheid zoals twijfels rond en uitstel van de kinderwens, besluitvorming bij ongewenste zwangerschap (Van Luijn & Straver, 1994; Van Luijn, 1994; Van Luijn, 1995a; Van Luijn, 1996b) of gewenste zwangerschap bij vruchtbaarheidsproblemen of ziekte (Van Luijn, 1993a; Van Luijn, 1995b). Ook op een breder terrein kan de theorie toepassing vinden, zoals in de gezondheidszorg waar patiënten en partners worden geconfronteerd met moeilijke keuzes.

8.5 TOT BESLUIT

Structurele veranderingen in arbeidsorganisaties en een verbetering van overheidsmaatregelen waardoor het voor vrouwen gemakkelijker is om werk buitenshuis en de zorg voor kinderen te combineren, gaan over het algemeen langzaam. Ook zien we dat

de participatie van mannen in opvoeding en verzorging van kinderen - hoewel het langzaam toeneemt - bijzonder traag verloopt. Dit ligt niet alleen aan mannen zelf - volgens diverse onderzoeken zouden veel mannen part-time willen werken om de zorg voor kinderen op zich te nemen - , maar ook aan arbeidsorganisaties die economische argumenten aanvoeren waarom part-time werk niet mogelijk is (zie o.a. Pelzer & Miedema, 1992). Tegelijkertijd zullen de aspiraties van vrouwen om naast het moederschap buitenshuis te werken en tijd te hebben voor andere zaken, naar verwachting alleen maar toenemen.

Uit onderzoek blijkt dat jongens en meisjes heel anders denken over de positie van mannen en vrouwen bij betaald werk en in het gezin (Du Bois-Reymond, 1992). Jongens blijken een traditioneel toekomstperspectief te hebben als het gaat om de combinatie van werk en gezin. Driekwart van de jongens verwacht een ononderbroken full-time beroepscarrière, ook als er kinderen komen. Zij vinden dat de partner voor de kinderen moet zorgen. Van de meisjes verwacht daarentegen iets minder dan de helft dat zij continu een deeltijdbaan zullen hebben. Ongeveer een vijfde verwacht een tijdelijke onderbreking van de loopbaan in de periode dat er kleine kinderen zijn. Iets minder dan de helft van de meisjes verwacht bij de geboorte van het eerste kind helemaal te stoppen met werk. Jongens maken zich veel minder druk over het dilemma van 'werk, carrière en kind' dan hun eventuele toekomstige vrouwelijke partners. Zij definiëren de combinatie van ouderschap en een (full-time) carrière niet als een probleem, maar als de vanzelfsprekende werkelijkheid. Een en ander betekent dat de in dit boek beschreven twijfels en dilemma's van vrouwen naar verwachting voorlopig zullen blijven bestaan.

Noten

Noten bij hoofdstuk 3

¹ Antwoordcategorieën van de items uit deze schaal zijn meestal: 1=helemaal mee eens; 2=in grote lijnen mee eens; 3=neutraal; 4=eigenlijk niet mee eens; 5=helemaal niet mee eens. Indien tussen haakjes een 'o' achter het item staat, wordt het betreffende item tegengesteld gescoord: 5=helemaal mee eens; 4= in grote lijnen mee eens etc.

² Antwoordcategorieën: 1=zeer vaak; 2=vaak; 3=af en toe; 4=zelden; 5=absoluut nooit.

³ Antwoordcategorieën voor de eerste twee uitspraken: 1=helemaal waar; 2=waar; 3=een beetje waar; 4=eigenlijk niet waar; 5=niet waar. Antwoordcategorieën voor de laatste drie uitspraken: 1=zeer vaak; 2=vaak; 3=af en toe; 4=zelden; 5=absoluut nooit.

⁴ Antwoordcategorieën: 1=helemaal mee eens tot 5=helemaal niet mee eens.

⁵ Antwoordcategorieën: 1=zeer vaak tot 5=nooit.

⁶ Voorafgaand aan het veldwerk heeft elke enquêtrice twee proefinterviews afgenomen. Doel hiervan was om de vragenlijst uit te testen en de enquêtrices vertrouwd te maken met het onderzoek. De gang van zaken tijdens het onderzoek is met de enquêtrices voor de proefinterviews uitgebreid besproken tijdens een trainingsdag. Na afloop van deze interviews zijn de ervaringen gezamenlijk geëvalueerd. Waar nodig werden de vragenlijst en de veldwerkprocedure bijgesteld.

⁷ Per 1 januari 1988 gebaseerd op gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Statisch zakboek 1988. Den Haag, Staatsuitgeverij CBS-publicaties 1988.

⁸ Dit percentage is niet afkomstig van het Onderzoek Gezinsvorming 1988 maar uit CBS-gegevens. Het geeft het percentage vrouwen van 20 tot en met 40 jaar (van alle vrouwen in deze leeftijdscategorie in ons land) dat per 1 januari 1988 woont in een van de drie grote steden. Voor de categorie 20 tot en met 37 jaar (de leeftijdscategorie die is onderzocht in het Onderzoek Gezinsvorming) is dit 12.7%.

⁹ Klein Rechts=SGP, GPV en RPF; Klein Links=PSP, PPR (nu Groenlinks)

Noten bij hoofdstuk 4

¹ Zo zijn de redenen in verband met de combinatie met werk en/of studie, en met betrekking tot de partner, door vrouwen zonder werk buitenshuis of zonder partner, met 'niet van toepassing' gescoord. Aantallen respondenten van (N=183) per opgegeven reden waarom men geen kind wil hebben: Verlies van vrijheid: 180; Opzien verantwoordelijkheid opvoeding: 178; Combinatie werk en kind: 158; Niet verantwoord kind op de wereld te zetten: 181; Niet genoeg tijd voor vrienden: 179; Te weinig inkomsten: 181; Geen geschikte woning: 181; Partner wil liever geen kind: 163; Niet zeker met partner verder: 164; Geen partner: 179; Partner wil te weinig zorgtaken delen: 163; Gezondheid te zwak: 180; Kind heeft ongunstige invloed op relatie: 163.

² Het aantal respondenten (N=183) dat de vragen met betrekking tot de redenen waarom men wel een kind wil heeft beantwoord, wordt hieronder weergegeven. Leuk een kind te zien opgroeien en te zien hoe het zich ontwikkelt: 180; Kinderen zijn leuk: 180; Graag zwangerschap en bevalling meemaken: 178; Bang om spijt te krijgen: 177; Partner wil graag een kind: 160; Meer zin geven aan het leven: 179; Vrienden en kennissen krijgen kinderen: 181; Wil op oude dag niet alleen zijn: 180; Relatie verrijken: 160; Met een kind heeft iemand je nodig: 178.

Noten bij hoofdstuk 5

¹ Voor de totale groep twijfelaars ($N=183$) zijn de volgende significante verbanden gevonden met de twijfactoren. Naarmate het opleidingsniveau hoger is, spelen de bedreiging van zelfstandigheid en zelfontplooiing, de partner wil geen kind of wil te weinig zorgtaken delen, en het niet zeker weten of men met de partner verder wil een belangrijker rol bij de twijfel ($r=-.17, p<.05$; $r=-.16, p<.05$; $r=-.22, p<.010$). Naarmate de jeugd als minder prettig is ervaren, zijn materiële belemmeringen en opzien tegen de verantwoordelijkheid van de opvoeding belangrijker bij de twijfel ($r=-.18, p<.05$; $r=-.18, p<.05$). Vrouwen die eerste kind zijn twijfelen minder vaak omdat de partner geen kind wil of daar te weinig voor wil zorgen ($t=2.52, p<.05$). Naarmate twijfelaars een verhoging van de kinderbijslag, een verruiming van kinderopvang, een verlenging van zwangerschapsverlof en een regeling voor ouderschapsverlof belangrijker achten met het oog op de eigen keuze voor een kind, twijfelen zij vaker vanwege een bedreiging van de eigen zelfstandigheid en mogelijkheden tot zelfontplooiing ($r=.26, p<.010$; $r=.22, p<.010$; $r=.34, p<.001$; $r=.32, p<.001$). Er is eveneens een positief verband tussen verhoging van kinderbijslag en verruiming van kinderopvang, en de invloed hiervan op de eigen keuze en twijfels vanwege materiële belemmeringen ($r=.33, p<.001$; $r=.22, p<.010$). De mening over kinderopvang, zwangerschaps- en ouderschapsverlof hangt eveneens positief samen met de reden dat men nog niet zeker weet of men met de partner verder wil ($r=.18, p=.05$; $r=.23, p=.010$; $r=.23, p=.010$).

² Factor 1 wordt gevormd door de redenen: (1) moeilijke combinatie van kind met werk en/of studie, (2) verlies van vrijheid, (3) niet genoeg tijd voor vrienden e.d. Factor 2 door: (1) te weinig inkomsten, (2) geen geschikte woning, (3) kind heeft een ongunstige invloed op de partnerrelatie. Factor 3 door: (1) niet verantwoord vinden om een kind op de wereld te zetten, (2) opzien tegen de zware verantwoordelijkheid van de opvoeding, (3) gezondheid te zwak. Factor 4 door: (1) partner wil geen kind, en (2) partner wil te weinig zorgtaken delen.

³ Factor 1 bestaat uit de redenen: (1) ik wil graag zwangerschap en bevalling meemaken, (2) ik vind het leuk een kind te zien opgroeien en het zich te zien ontwikkelen, (3) ik vind kinderen leuk. Factor 2: (1) mijn partner wil graag een kind, (2) ik wil de relatie met mijn partner verrijken. Factor 3: (1) met een kind heeft iemand me echt nodig, (2) ik wil meer zin geven aan mijn leven, (3) ik wil op mijn oude dag niet alleen zijn. Factor 4: (1) ik ben bang spijt te krijgen als ik niet kies voor een kind, en (2) ik wil een kind omdat vrienden en kennissen in de omgeving kinderen krijgen.

Noten bij hoofdstuk 7

¹ De term 'project' is afkomstig van Jean-Paul Sartre. Als we spreken van iemands project dan wordt daarmee bedoeld: "the moving plan of the living person, a complex structure of intentions in relation to the objective world". (Sloan, 1987, 119).

² Postieve opvattingen van de persoon (hulpbron) zijn niet opgenomen vanwege de vage omschrijving ervan in de theorie over omgaan met stressful life events. De mate van ervaren bedreiging van welbevinden (beperking om gebruik te maken van hulpbronnen) is weggelaten, omdat dit element al is opgenomen in de primaire beoordeling en waardering.

Literatuur

- Akker, van den P.A.M. (1988). Mannen, vrouwen en kinderen in verschuivend perspectief. In G.A.B. Frinking, & J.H.M. Nelissen, (red.), *Het kind als keuze*. Den Haag: SDU uitgeverij.
- Appleby, L., Gregoire, A., Platz, C. & Prince, M. (1994). Screening women for high risk of postnatal depression. *Journal of Psychosomatic Research*, 38, 539-545.
- Avort, A.J.P.M. van der (1988). Veranderende partnerrelaties en de problematische gezinsvorming. In G.A.B. Frinking, & J.H.M. Nelissen, (red.), *Het kind als keuze*. Den Haag: SDU uitgeverij.
- Baber, K.M. & Dreyer, A.S. (1986). Gender-role orientations in older child-free and expectant couples. *Sex Roles*, 14, 501-512.
- Balen, F. van (1991). *Een leven zonder kinderen. Ongewilde kinderloosheid en aanpassing*. Universiteit van Amsterdam, Dissertatie.
- Balen, F. van (1992). Uitstel en afstel. Vrijwillige kinderloosheid, uitstel en twijfel rond kinderwens en ongewenste kinderloosheid. *Gezin*, 5, 100-114.
- Bandt, M-L, den & Veenhoven, R. (1979). *Vrijwillige kinderloosheid*. Rotterdam: Kooyker.
- Bandt, M-L., den (1982). *Vrijwillig kinderloze vrouwen. Verkenningen rond een keuze*. Wageningen: Van Loghum Slaterus.
- Bandt, M-L., den (1986). Motivatie voor vrijwillige kinderloosheid In M-L. Den Bandt, C. Verheijen, & P. Engelen (red.), PAOS-reeks 4, Lisse.
- Bandura, A. & Wood, R. (1989). Effect of perceived controllability and performance standards on self-regulation of complex decision making. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 805-814.
- Bandura, A. & Jourden, F.J. (1991). Self-regulatory mechanisms governing the impact of social comparison on complex decision making. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, 941-951.
- Banyard, V.L. & Graham-Bermann, S.A. (1993). Can women cope? A gender analysis of theories of coping with stress. *Psychology of Women Quarterly*, 17, 303-318.
- Becker, G.S. (1960). 'An economic analysis of fertility.' In *Demographic and economic change in developed countries*. Princeton: Princeton University Press.
- Beckman, L.J. (1977). Exchange theory and fertility-related decision-making. *Journal of Social Psychology*, 103, 265-276.
- Beckman, J.L. (1978). Couples' decision-making processes regarding fertility. In K.E. Tauber, L.L. Bumpass & J.A. Sweet (Eds.), *Social Demography*. (pp. 59-81). New York: Academic Press.
- Beckman, L.J. (1979a). Fertility preferences and social exchange theory. *Journal of Applied Social Psychology*, 9, 147-169.
- Beckman, L.J. (1979b) The relationship between sex roles, fertility, and family size preferences. *Psychology of Women Quarterly*, 4, 43-60.
- Beckman, L.J. & Houser, B.B. (1979). Perceived satisfactions and costs of motherhood and employment among married women. *Journal of Population*, 2, 306-327.
- Beckman, L.J. (1984). Husbands' and wives' relative influence on fertility decisions and outcomes. *Population and Environment: Behavioral and social Issues*, 7, 182-197.
- Beets, G. (1992). Kinderen krijgen in de 20e eeuw. In G.C.N. Beets & P. Verloove-Vanhorick (red.), *Een slimme meid regelt haar zwangerschap op tijd*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger B.V.
- Beets, G. (1996). Ondanks 'reageerbuis' blijvend kinderloos. Uitstel verkleint kans op nazaten. *Demos*, 12, 13-16.
- Beets, G.C.N. & Hoorn, W.D. van (1988). Vrijwillig kinderloze vrouwen geportretteerd. In *Maandstatistiek van de bevolking*, 88/6, 36, 11-16.
- Beets, G. & Te Velde, E. (1994). Op oudere leeftijd nog een kind? De gevolgen van uitstel en de rol van medische hulp. *Demos*, 10, 1-5.

- Bekker, M. (1995). Werk en kinderen: dubbele belasting of een gezonde combinatie? *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 16, 397-412.
- Bensing, J.M. & Schreurs, K. (1995). 'Sekseverschillen bij moeheid'. *Huisarts en wetenschap*, 38, 412-421.
- Berelson, B. (1972). The value of children: a taxonomical essay. In *The Population Council Annual Report*. New York.
- Blossfeld, H.P. & Huinink, J. (1991). Human capital investment or norms of role transition? How women's schooling and career affect the process of family formation. *American Journal of Sociology*, 97, 143-168.
- Bois-Reymond, M. du (1992). Werk, ouderschap en toekomst van jongeren: het gezin-carrière dilemma. In: H.J. Bronsema & R.F. van der Erf (red.), *Emancipatie en Bevolkingsontwikkeling. Hechte partners?* Den Haag: Nederlandse Vereniging voor Demografie.
- Bosman, E. (1989). De incompatibiliteit van buitenshuisarbeid van de vrouw en ouderschap: historische situering en begripsbepaling. *Bevolking en Gezin*, 27, 103-133.
- Boyce, P., Hickie, I., Parker, G. (1991). Parents, partners or personality? Risk factors for post-natal depression. *Journal of Affective Disorders*, 21, 245-255.
- Bots, M. & Verheijen, C. (1983). *Moederschap. Trendrapport over vrouwenstudies en emancipatie-onderzoek op het gebied van het moederschap*. Den Haag: VBE0.
- Bram, S. (1984). Voluntarily childless women: traditional or nontraditional? *Sex Roles*, 10, 195-206.
- Brinkgreve, C. & Korzec, M. (1978). *Margriet weet raad. Gevoel, gedrag en moraal in Nederland 1938-1978*. Utrecht/Amsterdam: Het spectrum.
- Brinkgreve, C. (1988). *De belasting van de bevrijding*. Sun: Nijmegen.
- Brinkgreve, C. (1992). *De vrouw en het badwater: over de lusten en de lasten van het moderne (vrouwen)leven*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Brockington, I.F. & Kumar, A. (1982). *Motherhood & Mental Illness*. London: Academic Press.
- Bruijn, B. de (1992). *The Concept of Rationality in Social Sciences*. PDOD Working Paper, No. 9. Amsterdam: Graduate School of Research in Demography.
- Bruijn, B. de (1993). *Interdisciplinary Backgrounds of Fertility Theory*. PDOD Working Paper, No. 16. Amsterdam: Graduate School of Research in Demography.
- Callan, V.J. (1983). Factors affecting early and late deciders of voluntary childlessness. *The Journal of Social Psychology*, 119, 261-268.
- CBS (1990). *Onderzoek Gezinsvorming 1988: samenwonen, trouwen, geboorteregeling, werken en kinderen krijgen*. 's Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- CBS (1994). *Relatie en gezinsvorming in de jaren negentig*. Voorburg/Heerlen: CBS.
- CBS (1995). *Jaarcijfers geboorte 1990-1994. Maandstatistiek van de bevolking*, 95/10, 22-31.
- Chodorow, N. (1978). *The reproduction of mothering. Psychoanalysis and the sociology of gender*. Los Angeles: University of California Press.
- Coleman, J.S. (1990). *Rational Choice Theory*. Newbury Park: SAGE.
- Coleman, J.S. & Fararo, T.J. (1992) (Eds.). *Rational choice theory: advocacy and critique*. Newbury Park/London: SAGE.
- Cooper, P.E., Cumber, B. & Hartner, R. (1978). Decision-making patterns and postdecision adjustment of childfree husbands and wives. *Alternative lifestyles*, 1, 71-94.
- Crujnsen, H. & Giessen, H. van de (1988). The measurability of permanent childlessness. In H. Moors & J. Schoorl (red.). *Lifestyles, contraception and parenthood*. NIDI CBGS Publications.
- Daniluk, J. C. & Herman, A. (1984). Parenthood decision-making. *Family Relations*, 33, 607- 612.
- Devries, R. G. (1988). Normal parents: institutions and the transition to parenthood. *Marriage and Family Review*, 12, 287-312.
- De Wit, R., Victoir, A. & Van Der Bergh, O. (1995). 'Theory of reasoned action' of 'theory of constructed reason'? *Gedrag & Gezondheid*, 23, 50-58.

- Diekstra, R. (1985). Minares of moeder. *Psychologie*, 4, 33-38.
- Draijer, N. (1988). *Seksueel misbruik van meisjes door verwanten: een landelijk onderzoek naar de omvang, de aard, de gezinsachtergronden, de emotionele betekenis en de psychische en psychosomatische gevolgen*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Dijckmeester, M. & I. Verwey (1988). *Ja kind, nee kind*. Doctoraalscriptie. Universiteit van Amsterdam.
- Elchardus, M. & A. Martin (1985). De beroepsverbondenheid van vrouwen: de invloed van de takenstructuur, van de mate van gecontroleerdheid en van andere eigenschappen van de arbeidssituatie. *Bevolking en Gezin*, 23, 311-335.
- Esvelde, I. & Nimwegen, N. van (1992). *Naar een kindvriendelijker samenleving?: een inventarisatie van voorwaardenscheppend beleid inzake gezinsvorming*. Den Haag: NIDI.
- Etzioni, A. (1992). Normative-Affective Factors: Toward a New Decision-Making Model. In M. Zey (Ed.). *Decision making. Alternatives to Rational Choice Models*. Newbury Park: SAGE Publications.
- Fabe, M. & Wikler, N. (1979). *Up against the clock. Career women speak on the choice to have children*. New York: Random House.
- Fawcett, J.T. & Arnold, F.S. (1973). The value of children: theory and method. *Representative Research in Social Psychology*, 4, 23-36.
- Fawcett, J.T. (1973). (Ed.). *Psychological perspectives on population*. New York: Academic Press.
- Fishbein, M. & Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention and behavior: an introduction to theory and research*. London: Addison-Wesley.
- Frinking, G.A.B. (1990a). Kiezen voor kinderen. De rol van de overheid ter discussie. *Gezin*, 2, 88-94.
- Frinking, G.A.B. (1990b). De ontgroening van de samenleving: een politieke keuze? *Jeugd en Samenleving*, 4, 222-229.
- Frinking, G.A.B. & Kinkel, M.E. (1989). Baby of baan. *Bevolking en gezin*, 27, 135-148.
- Frijda, N.H. (1986). *The emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gerson, K. (1985). *Hard Choices. How women decide about work, career, and motherhood*. Los Angeles: University of California Press.
- Gerson, M.J. (1980). The lure of motherhood. *Psychology of Women Quarterly*, 5, 207-218.
- Gerson, M.J. (1984). Feminism and the wish for a child. *Sex Roles*, 11, 389-399.
- Gimenez, M.E. (1980). Feminism, pronatalism and motherhood. *International Journal of Women's studies*, 3, 215-240.
- Graaf, A. de (1992). In Nederland worden vrouwen laat moeder. *Maandstatistiek van de bevolking*, 40, 16-18.
- Graaf, A. de (1995). Vrouwen zijn minder onzeker over hun kindertal. *Maandstatistiek van de bevolking*, 95/1, 14-20.
- Griffith, J. (1973). Social pressure on family size intentions. *Family Planning Perspectives*, 5, 237-242.
- Groot, W. & Pott-Buter, H.A. (1992). Loon en moederschap: de invloed van economische en sociale factoren op de komst van het eerste kind. *Gezin*, 4, 3-16.
- Haskell (1985). *The role of the mother-daughter relationship in the choice regarding motherhood*. University of Cincinnati, Dissertatie.
- Hass, P.H. (1974). Wanted and unwanted pregnancies: A fertility decision-making model. *Journal of Social Issues*, 30, 125-165.
- Heffels, A. (1993). Wie is er bang voor het moederschap? Opzij-lezing, Opzij, maart.
- Hirschfeld, H. (1983). Het pessarium oclusivum: een achterhaalde vorm van anticonceptie. *Huisarts en wetenschap*, 26, 407-410.
- Hoffman, L.W. & Hoffman, M.L. (1973). The value of children to parents. In J.T. Fawcett (Ed.), *Psychological perspectives on population*. New York: Basic Books.

- Holahan, C.K. (1983). The relationship between information search in the childbearing decision and life satisfaction for parents and nonparents. *Family Relations*, 32, 527-535.
- Hollerbach, P.E. (1980). Power in families, communication, and fertility decision-making. *Population and Environment*, 3, 146-173.
- Hooghiemstra, B.T. & Niphuis-Nell, M. (1993). *Sociale Atlas van de vrouw. Deel 2. Arbeid, inkomen en faciliteiten om werken en de zorg voor kinderen te combineren*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Houseknecht, S.K. (1979). Timing of the decision to remain voluntarily childless: evidence for continuous socialization. *Psychology of Women Quarterly*, 4, 81-96.
- Houseknecht, S.K. (1982). Voluntary childlessness in the 1980's: a significant increase? *Marriage and Family Review*, 5, 51-69.
- Jacobs, M. (1994). *The Wish to Become a Father: How Do Men Decide?* WORC paper for the Conference on Changing Fatherhood, May 24-26, 1994, Tilburg University.
- Janis, I.L. & Mann, L. (1977). *Decision making. A Psychological Analysis of Conflict, Choice and Commitment*. New York: Free Press.
- Jong, A. de & Olde, C. de (1994). *Hoe ouders het werk delen. Onderzoek naar de totstandkoming van de verdeling van het betaalde werk en het werk thuis tussen partners met jonge kinderen*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Kaa, D.J. van de (1995). *Anchored narratives: the story and findings of half a century of research into the determinants of fertility*. PDOD-Paper, No. 35, December.
- Karlsson, G. (1988). A phenomenological psychological study of decision and choice. *Acta Psychologica*, 68, 7-25.
- Keairns, Y.E. (1980). *Reflective decision making: an empirical phenomenological study of the decision to have an abortion*. Duquesne University, Dissertatie.
- Keuzenkamp, S. (1994). *Decision-making and habitus. The concept of habitus and its usefulness for demographic research*. Paper presented to the Summer School 'Choice Processes in Demography', Wassenaar, July.
- Keuzenkamp, S. (1995). *Emancipatiebeleid en de levensloop van vrouwen. Een toekomstanalyse*. Katholieke Universiteit Brabant, Dissertatie. Amsterdam: Babylon-De Geus.
- Kitzinger (1978). *Women as mothers*. New York: Schocken Books.
- Kleiverda, G. & Slot-Andersen, I. (1988). *Eerste kind en baan: Een onderzoek naar gezondheid en welbevinden*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Kluwers & Veenhoven (1980). *Kinderen ja of nee?* Baarn: Uitgeverij Ambo.
- Knijn, T. (1990). Hij wil wel maar hij kan niet. Over zorgend vaderschap en mannelijke gender-identiteit. *Psychologie en Maatschappij*, 51, 99-111.
- Knijn, T. & Verheijen, C. (1988). *Tussen plicht en ontplooiing: het welbevinden van moeders met jonge kinderen in een veranderende cultuur*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.
- Knijn, T., Nunen, A. van & Avort, A. van der (1994). Zorgend vaderschap. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 20, 70-97.
- Kooy, G.A. (1985) (red.). *Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Kumar, R. & Robson, K. (1978). Previous induced abortion and antenatal depression in primiparae: preliminary report of a survey of mental health in pregnancy. *Psychological Medicine*, 8, 711-715.
- Ladee, G.A. (1971). Over psychische factoren bij het falen van anticonceptie. *Huisarts en Wetenschap*, 14, 309-313.
- Lazarus, R.S. (1991). *Emotion & Adaptation*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Lazarus, R.S. & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal and Coping*. New York: Springer.

- Lazarus, R.S. & Folkman, S. (1991). The Concept of Coping. In A. Monat & R.S. Lazarus (Eds.), *Stress and coping. An anthology*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Lesthaeghe, R. (1983). A Century of demographic and cultural change in Western Europe: an exploration of underlying dimensions. *Population and Development Review*, 9, 411-435.
- Leeuw, F. (1984). *Overheid en bevolkingsbeleid*. Den Haag: NIDI.
- Lewin, K. (1935). *Dynamic theory of personality*. New York: McGraw-Hill.
- Lindenberg, S. (1991). Social approval, fertility and female labour market behaviour. In J. Siegers, J. de Jong-Gierveld, & E. van Imhoff (Eds.), *Female labour market behaviour and fertility: a rational choice approach*. Berlin/New York: Springer Verlag.
- Logan, C.A. (1987). *Voluntary childlessness: psychosocial factors related to childbearing choice in career women over thirty*. University of Cincinnati, Dissertatie.
- Lott, B.E. (1973). Who wants the children? Some relationships among attitudes toward children, parents, and the liberation of women. *American Psychologist*, 28, 573-582.
- Looij, B.J. (1977). *Een ongelukje? Een verkennend onderzoek naar oorzaken en achtergronden van ongewenste zwangerschap*. Den Haag: Stimezo Nederland.
- Luijn, H. van & Parent, A. (1990). *Laatste kansmoeders. Een onderzoek naar vrouwen die twijfelen over het krijgen van kinderen*. NISSO-studie no. 8, Delft: Eburon.
- Luijn, H. van (1990a). Twijfel over het krijgen van kinderen. In A. Parent (red.), *Onvoltooide vooruitgang. Problemen bij geboorteregeling in de jaren negentig*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Luijn, H. van (1990b). Een moeder zoals zij kan ik nooit worden. Een onderzoek naar jeugdbeleving, moederschapsopvattingen en werkambitie bij vrouwen die twijfelen over het krijgen van kinderen. *Gezin*, 2, 157-170.
- Luijn, H. van (1993a). *Onvruchtbaarheid baart zorg. Een literatuurstudie naar de beleving van en het omgaan met onvruchtbaarheid*. NISSO-publicatie (ongepubliceerd).
- Luijn, H. van (1993b). *Inleiding: op de valreep*. In D. van Berkel & H. van Luijn. *Op de valreep. (Ver)laat ouderschap*. Utrecht: Kosmos-Z&K.
- Luijn, H. van (1993c). *Nu of nooit. Twijfel en uitstel van de kinderwens*. In D. van Berkel & H. van Luijn. *Op de valreep. (Ver)laat ouderschap*. Utrecht: Kosmos-Z&K.
- Luijn, H. van (1993d). *Kiezen en delen. Werk, carrière en kinderen*. In D. van Berkel & H. van Luijn. *Op de valreep. (Ver)laat ouderschap*. Utrecht: Kosmos-Z&K.
- Luijn, H. van & Straver, C.J. (1994). *Psychosociale hulpverlening bij ongewenste zwangerschap. Een literatuuroverzicht voor hulpverleners*. Leiden: DSWO-Press.
- Luijn, H. van (1994). Verwerkings- en beheersingsproblemen na het afbreken van een ongewenste zwangerschap. In W.A. Dumon & J. van Acker (red.), *Relaties en Seksualiteit-4* Jaarboek 1994. Leuven: G.I.D.S.
- Luijn, H. van (1995a). Factoren die samenhangen met verwerkingsproblemen na een abortus provocatus. *Gedrag & Gezondheid*, 23, 109-122.
- Luijn, H. van (1995b). *Hiv/Aids & Pregnancy. An Annotated bibliography*. Utrecht: Aletta, Centrum voor Vrouwengezondheidszorg.
- Luijn, H. van, Schotel, H. & Straver, C. J. (1995). *Kennisgebruik en kennisbehoefte in de seksuologische praktijk. Een onderzoek naar de mogelijkheden van een multimediale seksuologische vraagbaak*. Utrecht: NISSO-studie.
- Luijn, H. van (1996). *Childhood experiences, attitudes about motherhood and job-ambition of women who are ambivalent about whether or not to have children*. Manuscript aangeboden voor publikatie.
- Luijn, H. van. van (1996). *Correlates of psychosocial sequelae after abortion*. Manuscript aangeboden voor publikatie
- Maassen van den Brink, H. & Groot, W. (1994). *Obstakels. Vrouwen tussen arbeidsmarkt en gezin*. Amsterdam: University Press.

- Maddux, J.E. (1995). Self-efficacy theory. An introduction. In J.E. Maddux (Ed.), *Self-efficacy, adaptation, and adjustment. Theory, research, and application*. New York: Plenum Press.
- Manschot, A. (1993). HELP! Ik lijk op mijn moeder. *Opzij*, april.
- Marciano, T.D. (1978). Male pressure in the decision to stay childfree. *Alternative lifestyles*, 1, 95-112.
- Marciano, T.D. (1979). Male influence on fertility: needs for research. *The Family Coordinator*, oktober, 561-568.
- Mccoy, P.L. (1990). *Professional career women: childbearing decisions and "pregnancy" dreams*. Saint Louis University, Dissertatie.
- Meijman, F. Nemere, S. van der Waal, J. & Ketting, E. (1983). Anticonceptie en kinderwens. Een oriënterend onderzoek naar een paradoxaal verschijnsel. *Huisarts en Wetenschap*, 26, 172-180.
- Miller, W.B. (1983). Chance, choice, and the future of reproduction. *American Psychologist*, 38, 1198-1205.
- Moors, H. (1986). Moeder worden op oudere leeftijd: een nieuwe trend? *Demos*, 2, 9-12.
- Moors, H. & Brekel, H. van den (1994). Bevolkingsbeleid: meningen opvattingen in Europa over bevolkingsvraagstukken en beleid. In N. van Nimwegen & G. Beets (red.), *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 1994*. Den Haag: NIDI.
- Moors, H., Beets, G. & Brekel, H. van den (1995). *Opvattingen over en acceptatie van bevolkingsbeleid. 1983-1990*. Den Haag: NIDI.
- Moors, H. & Brekel, H. van den (1995). Ouderschap combineren met werk: opinies over het overheidsbeleid. *Demos*, 11, 36-38.
- Morell, C.M. (1994). *Unwomanly Conduct. The Challenges of Intentional Childlessness*. New York: Routledge.
- Mozes, M. (1989). *Uitstel of afstel. Kiezen voor kinderen in een veranderende samenleving*. Culemborg: Lemma.
- Neal, A.G. & Groat, H.T. (1976). Consensus in the marital dyad: couples' perceptions of contraception, communication, and family life. *Sociological Focus*, 9, 317-329.
- Niphuis-Nell, M. (1976). Satisfacties en kosten van het hebben van kinderen. *Bevolking en Gezin*, 14, 307-331.
- Niphuis-Nell, M. (1979). Kenmerken van vrijwillig kinderloze vrouwen in Nederland. *Bevolking en Gezin*, 17, 210-225.
- Niphuis-Nell, M. (1981). *Motivatie voor ouderschap. Een onderzoek naar de invloed van attitudes op het proces van gezinsvorming*. Landbouwhogeschool Wageningen, Dissertatie.
- Niphuis-Nell, M. (1984). De emancipatie der seksen en geboortenbevorderend bevolkingsbeleid. *Bevolking en Gezin*, 22, 201-214.
- Niphuis-Nell, M. (1992). Waarom starten Nederlandse vrouwen zo laat met het moederschap? In G. Beets & P. Verloove-Vanhorick (red.), *Een slimme meid regelt haar zwangerschap op tijd*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger BV.
- Nooij, A. (1995). *Variabelen en modellen. Multivariate analyse in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Nijman, G. (1985). Nu ben ik 30 en nu weet ik het nog niet. *Opzij*, juni.
- Ory, M.G. (1978). The decision to parent or not: normative and structural components. *Journal of Marriage and the Family*, 40, 531-539.
- Oudijk, C. (1983). *Sociale Atlas van de vrouw 1983*. Sociale en culturele Studies 3. Sociaal en Cultureel Planbureau. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Parent, A. (1987). *Ambivalente kinderwens: Uitstel of afstel? Een explorerend onderzoek naar een ambivalente kinderwens bij vrouwen, de achtergronden en gevolgen ervan*. NISSO-publicatie.
- Peck, K. (1993). *Attachment history, identification, and the wish to parent in mature single and married women*. New York University, Dissertatie.

- Pelzer, A. & Miedema, N. (1992). *Werken & Kinderen krijgen. Een FNV-enquête onder werknemers*. Amsterdam: Stichting FNV-Pers.
- Pohlman, E.H. (1969). *The psychology of birth planning*. Cambridge: Schenkman Publishing Company.
- Regt, A. de (1993). *Geld en gezin. Financiële en emotionele relaties tussen gezinsleden*. Amsterdam: Boom.
- Roelofs, E. (1975). *Vrijwillig kinderloze paren*. Doctoraalscriptie Universiteit Groningen.
- Rozendal, P.J., Moors, H.G. & Leeuw, F.L. (1985). *Het bevolkingsvraagstuk in de jaren '80: opvattingen over overheidsbeleid*. Voorburg: NIDI.
- Rubin, L. (1980). *Vrouwen van een zekere leeftijd*. Baarn: Uitgeverij Ambo.
- Rubin, N. (1984). *The mother mirror. How a generation of women is changing motherhood in America*. New York: Putnam.
- Sanderson, E.A. (1989). *Late childbearing among baby boom cohorts: an exploratory study of delayed motherhood within a developmental and social framework*. Fordham University, Dissertatie.
- Scott, W.J. & Morgan, C.S. (1983). An analysis of factors affecting traditional family expectations and perceptions of ideal fertility. *Sex Roles*, 9, 901-914.
- Seiver, D.A. & Cymrot, D.J. (1988). Misperceptions of reproductive ideals among American husbands and wives. *Lifestyles: Family and Economic Issues*, 9, 21-32.
- Seters, W. van (1986). Moeders, dochters en moederschap. *Jeugd en samenleving*, 16, 191-200.
- Sevenhuijsen, S. & Vries, P. de (1980). Vrouwenbeweging en moederschap. *Socialistisch-feministische Teksten*, 4, 154-175.
- Sheppard, M. (1994). Postnatal depression, child care and social support: A review of findings and their implications for practice. *Social Work and Social Sciences Review*, 5, 24-46.
- Shields, S.A. & Cooper, P.E. (1983). Stereotypes of traditional and nontraditional childbearing roles. *Sex Roles*, 9, 363-376.
- Siegers, J.J. (1992). Interdisciplinary economics. *De economist*, 140, 531-547.
- Simons, M.A. (1984). Motherhood, feminism and identity. Special Issue: Hypatia. *Women's Studies International Forum*, 7, 349-359.
- Sloan, T.S. (1987). *Deciding. Self-deception in life choices*. New York/London: Methuen.
- Small, R., Brown, S., Lumley, J. & Astbury, J. (1994). Missing voices: what women say and do about depression after childbirth. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 12, 89-103.
- Soloway, N.M. & Smith, R.M. (1987). Antecedents of late birthtiming decisions of men and women in dual-career marriages. *Family Relations*, 36, 258-262.
- Stam, L. (1991). Why Baby why. A group for women in their thirties who ask themselves whether they do or don't want a child. *Nordisk Sexologi*, 9, 115-120.
- Straver, C.J., van der Heiden, A.M. & van der Vliet, R.W. (1994). *De huwelijks logica. Huwelijksmodel en inrichting van het samenleven bij arbeiders en anderen*. Leiden: DSWO Press.
- Tedeschi, J.T. & Felson, R.B. (1994). *Violence, aggression, & coercive actions*. Washington DC: American Psychological Association.
- Tessier, R., Piché, C., Tarabulsy, G.M. & Muckle, G. (1992). Mothers' experience of stress following the birth of a first child: identification of stressors and coping resources. *Journal of Applied Social Psychology*, 22, 1319-1339.
- Thomae, H. (1960). *Der Mensch in der Entscheidung*. München: J.A. Barth.
- Thompson, K.S. (1978). Similarities and differences in the beliefs and values of young married couples related to having children: a preliminary study. *International Journal of Sociology of the Family*, 8, 171-184.
- Thooft, L. (1992). Liever carrière dan een kind? De kinderloosheid onder hoog opgeleide vrouwen neemt toe. *Opzij*, 10, 8-12.

- Thornton, A. & Camburn, D. (1979). Fertility, sex role attitudes, and labor force. *Psychology of Women Quarterly*, 4, 61-80.
- Thorpe, K.J., Dragonas, T., Golding, J. (1992). The effects of psychosocial factors on the mothers' emotional well-being during early parenthood: a cross-cultural study of Britain and Greece. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 10, 205-217.
- Tomee, B.C. (1979). *Waarom willen wij wel of geen kinderen?* Doctoraalscriptie. Universiteit van Amsterdam.
- Turkenburg, M. (1995). *Een baan & een kind. Aspiraties en strategieën van laag opgeleide vrouwen*. Katholieke Universiteit Brabant, Dissertatie. Tilburg: Tilburg University Press.
- Valabreque (1982). Ambivalence devant la maternité. *Contraception, fertilité, sexualité*, 10, 43-45.
- Veenhoven, R. (1979) (red.) *Vrijwillige kinderloosheid*. Rotterdam: Kooyker.
- Veevers, J.E. (1973). The childfree alternative: rejection of the motherhood mystique. In M. Stephenson (Ed.), *Women in Canada*. Toronto: New Press.
- Veevers (1978). Voluntary childlessness: a review of issues and evidence. *Marriage and Family Review*, 2, 1-26.
- Veevers, J.E. (1980). *Childless by Choice*. Toronto: Butterworth & Co.
- Vennix, P. (1983). *De ILKS-gedachte en andere operationalisaties*. Zeist: NISSO-publicatie.
- Vennix, P. (1989). *Seks en sekse: verschillen in betekenisgeving tussen vrouwen en mannen*. Delft: Eburon.
- Vennix, P. (1990). *De pil en haar alternatieven. Ervaringen van Nederlandse vrouwen met de pil en andere vormen van anticonceptie*. Delft: Eburon.
- Vennix, P. & Luijn, H. van (1989). *Vragenlijst bij 'Laatste kansmoeders' en 'De pil en haar alternatieven'*. Interne NISSO-publicatie.
- Vermunt, J.K. (1993). De geboorte van het eerste kind: uitstel of afstel? *Gezin*, 5, 31-52.
- De Volkskrant* (1993). Inwonertal stijgt met 10 procent. 2 oktober.
- Vonderen, M. van & Zeeuwen, O. (1987). *Werken, moeder worden en carrière maken*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Weeda, I. (1982). *Ideaalbeelden rond leefvormen. Variatie in denken over huwelijk, gezin en andere leefvormen*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Weeda, I. (1989). Enquête over moederschap. Hoe denken Nederlandse en Opzijkvrouwen over kinderen? *Opzij*, juli-augustus, 24-28.
- White, L.K., Booth, A. & Edwards, J.N. (1986). Children and marital happiness. Why the negative correlation? *Journal of Family Issues*, 7, 131-147.
- Wilbrink-Griffioen, D., Vliet, I. van & Elzinga, A. (1987). *Kinderopvang en arbeidsparticipatie van vrouwen*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Wilk, C.A. (1986). *Career women and childbearing. a psychological analysis of the decision process*. New York: Van Nostrand Reinhold Company.
- Willard, A. (1988). Cultural scripts for mothering. In C. Gilligan. *Mapping the moral domain: a contribution of women's thinking to psychological theory and education*. Cambridge, Ma: Harvard University, Harvard Graduate School of Education.
- Willemsen, T., Frinking, G. & Vogels, R. (1995) (Eds.) *Work and Family in Europe: The role of Policies*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Wilkie, J.R. (1981). The trend toward delayed parenthood. *Journal of Marriage and the Family*, 43, 583-591.
- Wood, R. & Bandura, A. (1989). Impact of conceptions of ability on self-regulatory mechanisms and complex decision making. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 407-415.
- Wijsen, C. (1993). *Timing the fertility course: a deliberate choice*. PDOD-Paper, no. 20.
- Zessen, G. van & Sandfort, T. (1991) (red.). *Seksualiteit in Nederland: seksueel gedrag, risico en preventie van aids*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.

Zey, M. (1992) (Ed.). Criticisms of rational choice models In M. Zey (Ed.). *Decision making. Alternatives to rational choice models*. Newbury: SAGE Publications.

Bijlagen

- Bijlage 1 Persoonlijkheidsschalen en partnerrelatie-schalen
- Bijlage 2 Anticonceptie-attitude schalen
- Bijlage 3 Twijfel-factoren waarom geen kind en twijfel-factoren
 waarom wel een kind

BIJLAGE 1

Persoonlijkheidsschalen

1. Algemeen welbevinden

De eigenwaarde = 6.13
De verklaarde variantie = 19.8%

	Communaliteiten	Factorloadingen
Ik ben vaak gespannen	.49	.63
Ik voel me vaak neerslachtig	.52	.67
Ik voel me vaak nutteloos	.44	.58
Ik ben vaak zenuwachtig	.41	.55
Ik word gauw moe	.36	.54
Ik voel me meestal opgewekt (o)	.39	-.57
Ik vind het leven vaak zinloos	.33	.55
Ik sta 's morgens fris en uitgerust weer op (o)	.22	-.43
Als ik ergens mee bezig ben dwalen mijn gedachten vaak af	.26	.38
Ik vind heel wat geluk in mijn leven (o)	.29	-.51
Ik heb een goede gezondheid (o)	.21	-.40
Naar mijn gevoel ziet mijn toekomst er zeer goed uit (o)	.28	-.44

2. Besluiteloosheid

De eigenwaarde = 3.17870
De verklaarde variantie = 10.3%

	Communaliteiten	Factorloadingen
Ik wou dat ik meer zelfvertrouwen had (o)	.48	.62
Ik heb het gevoel dat andere mensen allerlei dingen beter doen dan ik (o)	.42	.55
Ik ben gemakkelijk door anderen te leiden (o)	.46	.67
Ik kan moeilijk beslissingen nemen (o)	.43	.57
Ik laat beslissingen aan anderen over (o)	.38	.61
Ik laat anderen een sterke invloed op mijn handelen uitoefenen (o)	.46	.65

3. *Sekserolrigiditeit*¹

De eigenwaarde = 2.15
De verklaarde variantie = 6.9%

	<i>Communaliteiten</i>	<i>Factorloadingen</i>
Het is goed dat een gehuwde vrouw indien zij dat wil haar eigen achternaam kan behouden	.41	.63
Het zou goed zijn wanneer de verschillen tussen mannen en vrouwen wat meer zouden verdwijne	.44	.63
De emancipatie van de vrouw is een goede en noodzakelijken zaak	.37	.60
Homoseksualiteit is niet slechter dan seksualiteit tussen man en vrouw	.30	.54
Een man behoort zich als man te gedragen (o)	.49	-.55
Wat is over het algemeen uw mening over buitenshuis werken van vrouwen met kleine kinderen?	.29	.52
Het is goed wanneer jongens op de lagere school ook leren breien	.20	.43

Partnerrelatie-schalen

Aan vrouwen met een vaste partner zijn vragen gesteld omtrent de perceptie van deze partner en de interactie in de relatie. Uit deze items konden twee dimensies worden gedestilleerd: afhankelijkheid in de relatie en conflictvermijding binnen de relatie.

1. *Afhankelijkheid in de relatie*

De eigenwaarde = 2.35
De verklaarde variantie = 29.4%

	<i>Communaliteiten</i>	<i>Factorloadingen</i>
Zonder mijn partner zou het leven niet veel zin hebben (o)	.67	.81
Vaak voel ik dat ik niet zonder mijn partner kan leven (o)	.73	.85
Mijn partner is de drijvende kracht in mijn leven (o)	.51	.70

¹ In een eerdere publicatie (Van Luijn & Parent, 1990) bevatte deze schaal nog een item ('Het zou leuk zijn wanneer mannen zich ook wat meer zouden opfleuren door sieraden e.d. te dragen'). Dit is echter bij een hernieuwde factoranalyse weggevallen, omdat minder schalen tot uitgangspunt van de factoranalyse zijn genomen dan in 1990. Toen zijn alle anticonceptieschalen meegenomen en nu alleen die schalen waarvoor een significant verband bleek te bestaan voor de ambivalentie.

2. Conflictvermijding binnen de relatie²

De eigenwaarde = 1.80

De verklaarde variantie = 22.5%

	<i>Communaliteiten</i>	<i>Factorladingen</i>
Hoe vaak komt het voor dat uw partner zijn/haar zin doordrijft?(o)	.36	.60
Trekt u zich stilzwijgend terug als u kwaad bent op uw partner?(o)	.16	.40
Vermijdt u onenigheid met uw partner omdat deze anders kwaad op u wordt?(o)	.37	.61
Wil uw partner tijdens discussies het laatste woord hebben?(o)	.24	.49

² Ook deze schaal bevatte in 1990 een extra item ('Bent u tevreden over de verdeling van huishoudelijke taken tussen u en uw partner?'). Dit is om dezelfde reden weggefallen als het item bij de sekserol-rigiditeitschaal.

BIJLAGE 2

Anticonceptie-attitude schalen

1. Wantrouwen ten aanzien van de pil

De eigenwaarde = 3.79
De verklaarde variantie = 20%

In deze schaal wordt naar een algemene attitude ten aanzien van de pil gevraagd, zonder dat naar specifieke gezondheidsrisico's of bijverschijnselen wordt gerefereerd. De betrouwbaarheid (alfa) van deze schaal is .79. Een lage score duidt op een sterk wantrouwen. Het gaat om de volgende items:

	Itemrestcorrelatie	Communaliteiten	Factorloadingen
- De pil wordt door deskundigen vaak te rooskleurig voorgesteld ¹ (o)	.66	.58	.75
- Het elke dag moeten slikken van de pil kan niet gezond zijn (o)	.56	.45	.66
- De gevolgen van jarenlang dag in dag uit de pil slikken kunnen nog niet goed bekend zijn(o)	.52	.34	.58
- Elke dag aan de pil moeten denken is op den duur niet vol te houden (o)	.54	.37	.54
- Omdat de pil in het ziekenfonds zit gaat men te gemakkelijk over op deze vorm van anticonceptie(o)	.49	.28	.52
-Als je niet ziek bent moet je geen 'medicijn' zoals de pil slikken (o)	.49	.35	.56

2. Algemeen kritische houding ten aanzien van anticonceptie

De eigenwaarde = 3.19
De verklaarde variantie = 17%

Deze schaal meet de mate waarin men geneigd is hoge eisen te stellen aan anticonceptie. Hoe hoger de score, hoe kritischer de houding ten aanzien van anticonceptie. De betrouwbaarheid (alfa) is .79. De inhoud van de schaal is als volgt:

¹ 1 = helemaal mee eens; 2 = in grote lijnen mee eens; 3 = neutraal; 4 = eigenlijk niet mee eens

Anticonceptiemethoden kunnen verschillende voor- en nadelen hebben. Geef hieronder aan welke kenmerken van anticonceptie voor u persoonlijk van belang zijn.

	<i>Itemrestcorrelatie</i>	<i>Communaliteiten</i>	<i>Factorloadingen</i>
- Het gebruik van een anticonceptiemethode moet niet te omslachtig, maar juist heel simpel zijn ² (o)	.65	.45	.64
- Anticonceptie mag het spontane contact van de seksualiteit niet verstoren (o)	.64	.44	.64
- Anticonceptie moet geen hinderlijke bijwerkingen hebben (o)	.57	.40	.62
- Anticonceptie moet niet zo zijn dat je er voortdurend aan moet denken of op moet letten (o)	.56	.41	.62
- Anticonceptie moet geen risico's voor de gezondheid opleveren (o)	.51	.30	.54
- Anticonceptie moet echt voor 100% betrouwbaar zijn (o)	.46	.26	.46

3. Gepercipieerd gemak in gebruik van de pil

De eigenwaarde = 1.44

De verklaarde variantie = 8%

De hoogst ladende items op deze dimensie hadden betrekking op items die refereerden naar het gemak in gebruik van de pil. Om deze reden werd aan deze dimensie het label 'gepercipieerd gemak in gebruik van de pil' toegekend. Hoe hoger de score hoe positiever men de pil op deze dimensie evalueert. De betrouwbaarheid (alfa) bedraagt .73. De schaal bevat de volgende items:

Er wordt ook gezegd dat de pil voordelen heeft. Wat lijken u de belangrijke voordelen van de pil?

	<i>Itemrestcorrelatie</i>	<i>Communaliteiten</i>	<i>Factorloadingen</i>
- Het gemak in gebruik ³ (o)	.54	.42	.60
- Niet storend tijdens het vrijen (o)	.46	.32	.47
- De betrouwbaarheid (o)	.48	.30	.53
- Hoe gemakkelijk in het gebruik lijkt/vindt u de pil? ⁴ (o)	.57	.48	.64
- Hoe betrouwbaar lijkt/vindt u de pil als anticonceptiemethode? ⁵ (o)	.46	.28	.49

² 1=uiterst belangrijk; 2=zeer belangrijk; 3=tamelijk belangrijk; 4=niet zo belangrijk; 5=onbelangrijk

³ 1=een zeer belangrijk voordeel van de pil; 2=belangrijk voordeel van de pil; 3=tamelijk belangrijk voordeel van de pil; 4=vrij onbelangrijk voordeel van de pil; 5=een voordeel van de pil

⁴ 1=zeer gemakkelijk; 2=gemakkelijk; 3=tamelijk gemakkelijk; 4=niet zo gemakkelijk; 5=ongemakkelijk; 6=zeer ongemakkelijk

⁵ 1=volledig betrouwbaar; 2=betrouwbaar; 3=niet zo betrouwbaar; 4=onbetrouwbaar; 5=zeer onbetrouwbaar

BIJLAGE 3

Twijfel-factoren waarom geen kind

1. Bedreiging zelfstandigheid en zelfontplooiing

De eigenwaarde = 2.45

De verklaarde variantie = 18.9%

Communaliteiten

- Ik wilde mijn vrijheid behouden om te gaan en te staan waar ik wilde	.70
- Ik was bang niet meer genoeg tijd te kunnen besteden aan vrienden en kennissen	.71
- Ik vond het moeilijk een kind met mijn werk en/of studie te combineren	.53

2. Materiële belemmeringen

De eigenwaarde = 1.68

De verklaarde variantie = 12.9%

Communaliteiten

- Ik had te weinig inkomsten	.72
- Ik had geen geschikte woning	.55
- Ik was bang dat een kind een ongunstige invloed op mijn huwelijk/relatie zou hebben	.45

3. Opzien tegen de verantwoordelijkheid van de opvoeding

De eigenwaarde = 1.35

De verklaarde variantie = 10.4%

Communaliteiten

- Ik vond het niet verantwoord kinderen op deze wereld te zetten	.61
- Ik zag op tegen de zware verantwoordelijkheid die een kind opvoeden met zich meebrengt	.57
- Ik vond mijn gezondheid te zwak	.59

4. Partner wil geen kind of wil te weinig zorgtaken delen

De eigenwaarde = 1.21

De verklaarde variantie = 9.4%

Communaliteiten

- Mijn partner wilde liever geen kind	.64
- Mijn partner wilde te weinig de verzorging van een kind op zich nemen	.65

Twijfel-factoren waarom wel een kind

1. Stimulering, nieuwheid, pret

De eigenwaarde = 2.44

De verklaarde variantie = 24.5%

- Ik vind het leuk een kind te zien opgroeien en het zich te zien ontwikkelen
- Ik wil graag zwangerschap en bevalling meemaken
- Ik vind kinderen leuk

Communaliteiten

.74

.64

.58

2. Partner wil graag een kind en een kind ter verrijking van de relatie

De eigenwaarde = 1.83

De verklaarde variantie = 18.3%

- Mijn partner wil graag een kind
- Ik denk dat een kind de relatie met mijn partner zal verrijken

Communaliteiten

.77

.70

3. Relaties in een primaire groep, affectie

De eigenwaarde = 1.23

De verklaarde variantie = 12.3%

- Met een kind heeft iemand me echt nodig
- Ik wil meer zin geven aan mijn leven
- Ik wil op mijn oude dag niet alleen zijn

Communaliteiten

.67

.71

.62

4. Angst om zonder kind een buitenstaander te worden

De eigenwaarde = 1.08

De verklaarde variantie = 10.8%

- Vrienden en kennissen in mijn omgeving hebben/krijgen kinderen
- Ik ben bang later spijt te krijgen

Communaliteiten

.61

.51

Summary

In the first chapter several developments were pointed out due to which having children is no longer self-evident. Increasing levels of education and participation in labour for and by women, changing opinions as to gender roles, and greater acceptance of voluntary childlessness were noted. Exactly which developments form a breeding ground for decisive problems concerning formation of families was also examined. With special emphasis changes in the perception of motherhood, contradictions in current culture and society because of which it is difficult for women to combine work outside the household with raising children, the high standards which women set for themselves concerning their work and career, the co-existence of "old" and "new" systems of values concerning, for example, motherhood, and increased negotiation within partner-relationships on many aspects of the relationship among which having children, were pointed out. Despite the aforementioned cultural shifts those social circumstances, which enable different roles to be combined, remain. Regulatory measures (i.e., of the government) which might make it easier for women to have children have only recently come into effect. The central thesis of this dissertation is the following: "What is the extent and nature of an ambivalent desire for children in women, which personal, social, and societal context factors figure in this desire, and how does the decision process of those in doubt develop?"

In the second chapter a survey of literature concerning empirical research on ambivalence towards having children and different theoretical approaches concerning fertility behaviour in general, was offered. Relatively little research has been done concerning an ambivalent desire for children. None of the few existent studies are representative and they are not grounded in an elaborated theoretical approach. The nature of perceived advantages and disadvantages of having children indicate that cultural, social, societal, and intra-psychological factors figure in this phenomenon. The strategies which doubters use to make a choice, such as delaying the decision, and evidence of sloppy use of anti-conception methods as well as psychological complaints would seem to indicate a difficult decision making process. The existing paradigms concerning fertility behaviour in general are grounded in three approaches: sociological, micro-economical, and socio-psychological. None of these approaches is sufficient as a theoretical framework for this study. In spite of this we found several links that can be used for the development of a theoretical framework.

In chapter three the structure and execution of the research project were highlighted. The research was executed in two phases: a survey of 1201 Dutch women between the ages of 20 and 40 and 69 in depth interviews of those in doubt. The most important results of a preliminary study concerning an ambivalent desire for children, the structure and premises of this research project, the fieldwork, the most important aspects of testing by sample and the non-response were treated. The sample was also compared to national data.

In chapter four the extent, span, gravity and nature of the ambivalence are treated. The choice for or against having a child leads to at least one year of indecision for one in the six or seven Dutch women between 20 and 40 years of age. On average these women spend about three and half years undecided, for three quarters of these this indecision is a real problem and half of them sometimes despair of coming to a conclusion. The choice for having a child or not threatens important goals in the lives of those undecided. Women are afraid that they will have to give up their jobs outside the household because of the choice for a child, they are daunted by the organisational hassles of combining the care for a child with a job outside the household, they fear the loss of their personal freedom or their partners if they choose for their own inclinations (in case the partner has opposite inclinations as to having a child). Others are uncertain about their own capacities as a mother or are afraid of pregnancy and giving birth or for change and the unknown in general. There are also several practical reasons for

indecision: one does not have a partner or one has financial doubts. Important goals that are threatened when one decides against having a child can be summarised as, the need for relations in a primary group, affection, stimulation, novelty, fun, the status of an adult and identity. The reasons why women do not wish a child clustered in four factors: (1) threat to independence and self-realisation, (2) material obstacles, (3) being daunted by the responsibility of raising a child, (4) the partner does not wish a child or is unwilling to do enough of the childcare. The reasons not knowing for sure whether one wished to continue with the partner or not having a partner did not cluster in one factor. The reasons women do desire a child clustered in: (1) stimulation, novelty, fun, (2) the partner wants a child and a child for the enrichment of the relationship, (3) relations in a primary group, affection and (4) fear of becoming an outsider without a child. The decision would appear to be so difficult mainly because of the great consequences for one's own life, the irrevocable nature of the choice, insecurity, the fact that one does not clearly see what one wishes, that one might lose one's partner, or because one simply does not understand why one cannot arrive at a decision.

In chapter five the social-demographical, personal, social and societal factors are examined which are related to ambivalence towards having children. More than three quarters of those undecided are 30 years of age or younger. Especially women who are living together with their partner, women with a LAT relationship and women without a partner are relatively strongly represented among those undecided. A high level of education, a strong ambition concerning a job, flexible views as to gender roles and a great deal of independence within relationships are aspects that characterise this group. The conclusion is that phenomena of ambivalence towards having children are mainly a problem for emancipated women. The general sense of well-being and the decisiveness of these women are no different from that of women who are not uncertain. Those undecided however often had less pleasant youths and were more often first offspring. Furthermore those undecided more often have a partner who is undecided about having a child. The quality of the relationship is no different between those in doubt and those certain about their wish to have children. The extents of independence within the relationship with the partner and less pleasant experiences in youth are the best prognostics of ambivalence. As women have a stronger ambition regarding their work, have been an eldest child, and pay more attention to governmental measures regarding the choice of having a child they are more indecisive because a child forms a threat for their independence and self-realisation. Women without a job but with unpleasant experiences in youth are undecided mainly due to financial obstacles (too little income, no appropriate housing) or because they are afraid that having a child will have a negative influence on their relationship with their partners. As women have a smaller sense of well-being and have had less pleasant experiences in youth they are sooner daunted by the responsibility of raising a child. When those undecided are older and have had a less pleasant youth, the fact that the partner does not wish a child or refuses to share enough of the obligations of childcare, plays a larger role in the ambivalence.

In conclusion: when there is more evasion of conflicts within the relationship, there is greater doubt because one is not sure if one wishes to continue the relationship. In the case of the reasons why one does want a child there is less of a correlation. As the partner has a greater desire for a child, one more often wants a child because the partner wants it or for the enrichment of the relationship. Those in doubt with a partner often would seem to want a child because they are afraid regretting not having one and because friends and acquaintances are having a child.

Highly educated women especially are confronted with doubts concerning the loss of freedom, not knowing for certain whether one wishes to continue with the partner, fear that having a child will have a detrimental influence on the relationship and that the partner refuses to do enough of the childcare. The loss of freedom and the difficulty in combining a job with a child also play a large role in the uncertainty among a

significant proportion of the less highly educated women. This indicates the spread of considerations of an emancipatorical nature to more general slices of the population. As women are more indecisive and have led less pleasant youths and have more doubts concerning the responsibilities of raising a child, have a partner who does not want a child or refuses to share enough of the childcare, are uncertain whether they wish to continue with the partner and are afraid of becoming an outsider if they do not choose for a child, their uncertainty forms a greater problem for themselves. The uncertainty does however take longer as women find it more important to advance in their work, are especially motivated to work outside the household.

In chapter six the decision making process was central. Seeking information, negotiating with the partner and delaying the decision are ways through which those undecided try to achieve a solution for their dilemma. Communication with the partner about having a child leads to arguments, tensions, and conflicts with the partner for a quarter of those undecided. Though it was expected that those undecided would be less careful in the use of anti-conceptives and thereby would, as it were, pass over the choice and let fate decide, they say to be no less careful than those not in doubt. They do however use less trustworthy methods of anti-conception such as condoms and pessariums, and are more critical towards the use of anti-conception on several points. If those undecided use less dependable methods because they have a greater aversion towards other methods (for example, the pill) or because they are undecided whether they do or do not wish a child and are therefore more critical towards anti-conception, cannot be determined from the data. Although the total sample of doubters does not use anti-conception less carefully, there are indications that this does occur and is related to the problematics of ambivalence.

Most of those in doubt do in the end choose to have a child. Emotional and relational considerations are especially important in this decision. For those who decide not to have a child or to delay having a child relational considerations also are decisive. For most this is a personal choice; others have little or no influence on the final decision. It is generally a mutual decision of both partners, in more than a third of the cases it especially the woman who makes the decision, in a few cases the man. In more than half of the cases the opinion of the woman has the greatest weight. Most of those in doubt decide to have a first child around the age of 30. The average age that those undecided have a child is 28.5 years. The making of the decision is a gradual process that most experience as difficult; about 15% feel a need for help in making the decision. Almost one in five is not 100% behind the decision.

When the decision to have a child has finally been reached, this does not mean that the problem has been solved. Almost two thirds of those undecided stops working after the birth of the first child. Of those who do remain employed most work fewer hours. In contrast to this, only 9% of partners work less, or stops working. More than half is fairly content or not so content with the manner in which childcare is divided with the partner; for almost one in five this has been very or mildly disappointing. The possibility of day care, the loss of freedom and the combination of a job with having a child are disillusionments for many women concerning motherhood. These were also precisely the grounds for uncertainty. This indicates that those in doubt partially anticipate reality correctly before having a child.

In chapter seven it became clear that existent theories on fertility behaviour provide an insufficient foundation for the explanation and description of the empirical data in this study. There is a special lack of attention for non-rational elements in decision making, for the decision making process and for the influence of personal as well as context factors. Next a theoretical blueprint was described in order to explain the ambivalence, and the decision making process of those who are uncertain in making a choice which may be expected to resolve objections towards existing theories. This blueprint elaborates on the interactive appreciation and control theory of Straver and Van Luijn

(1994). This theory is based on the integration of three theories, namely: the theory of coping with stressful life events (Lazarus & Folkman, 1984, 1991), the decision making under conflict theory of Janis & Mann (1977) and the phenomenological approach towards decision making during life events (Thomae, 1960; Sloan, 1987; Karlsson, 1988).

First the nucleus of the theory about coping with stressful life events and the decision making under conflict theory is described. Then it was shown how both these theories can be integrated and extended by, among others, elements from the phenomenological approach towards decision making during life events.

In contrast to the rational choice theories this theory attends to non-rational elements in decision making, to the decision making process and to the influence of personal and context factors in the explanation of behaviour. Notably through the premise of interaction between personal and context factors the ambivalence and the process of decision making could be elucidated.

Finally in chapter eight the three most important characteristics of the theory were described namely attention for: non-rational elements, the decision making process and interaction between personal and context factors, the plausibility of the proposed framework for the explanation and description of the ambivalence towards having children, and the decision making process of those in doubt. On the other hand the most important relationships within the proposed theory were made credible by empirical data. What this study contributes towards fertility research and which conclusions can be made regarding the proposed theoretical framework was also examined. In conclusion several suggestions were made for further research.

Verantwoording

Delen van de hoofdstukken een, drie, vier, vijf en zes van dit proefschrift zijn in geheel andere vorm als NISSO-studie verschenen onder de titel *Laatste kansmoeders. Een onderzoek naar vrouwen die twijfelen over het krijgen van kinderen* van Heleen van Luijn en Anneke Parent, uitgegeven door Eburon in Delft, 1990.

Een deel van de resultaten van hoofdstuk vijf zijn eerder gepubliceerd als artikel in 1990 in *Gezin* onder de titel *Een moeder zoals zij kan ik nooit worden. Een onderzoek naar werkambitie, jeugdervaring en moederschapsopvattingen van vrouwen die twijfelen over het krijgen van kinderen*.

Ook is een deel van de onderzoeksresultaten opgenomen in het boek *Op de valreep. (Ver)laat ouderschap* van Dymphie van Berkel en Heleen van Luijn dat is uitgegeven in 1993 door KOSMOS Z&K te Utrecht.

De theorievorming die in dit boek wordt gepresenteerd is een verdere uitwerking van de interactieve waarderings- en beheersingstheorie van Straver & Van Luijn die in 1994 is beschreven in het boek *Psychosociale hulp bij ongewenste zwangerschap. Een literatuuroverzicht voor hulpverleners* dat is uitgegeven door DSWO-Press te Leiden.

Curriculum vitae

Heleen van Luijn is geboren op 12 november 1956 te Steenwijk. Na het gymnasium verichtte zij gedurende een jaar vrijwilligerswerk in Belfast. Van 1977 tot 1985 studeerde zij psychologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen met als specialisatie cultuur- en godsdienstpsychologie. Van 1985 tot 1987 heeft zij geassisteerd bij diverse onderzoeksprojecten bij de vakgroep Sociale Psychologie en de faculteit Geneeskunde - van de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Daarnaast studeerde zij twee jaar filosofie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Van begin 1988 tot eind 1995 was zij, met enkele onderbrekingen, werkzaam als wetenschappelijk onderzoeker bij het Nederlands Instituut voor Sociaal Sexuologisch Onderzoek (NISSO) te Utrecht. In deze functie verrichtte zij vooral onderzoek op het terrein van geboorteregeling. Van september 1995 tot mei 1996 was zij als toegevoegd onderzoeker in dienst van de Katholieke Universiteit Brabant.

HET VROUWELIJK DILEMMA

Deze studie brengt de motieven, achtergronden en beslissingsstrategieën in kaart van vrouwen die twijfelen over het moederschap. De resultaten wijzen uit dat een op de zes à zeven Nederlandse vrouwen in de leeftijd van 20 tot en met 40 jaar tenminste een jaar twijfelt over het krijgen van een kind. Voor driekwart van deze vrouwen vormt de twijfel daadwerkelijk een probleem: er is sprake van een conflictueus beslissingsproces dat gemiddeld drieëneenhalfjaar duurt en dat gepaard gaat met ruzie en conflicten met de partner en met psychische en psychosomatische klachten.

Het bleek mogelijk om de onderzoeksgegevens van een betekenisvolle en inzichtgevende interpretatie te voorzien met behulp van de interactieve waarderings- en besluitvormingstheorie. Hierin worden drie theorieën geïntegreerd: de theorie over omgaan met *stressful life events*, de *decision making under conflict* theorie en de fenomenologische benadering van besluitvorming bij *life events*.

Heleen van Luijn studeerde cultuur- en godsdienstpsychologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Zij publiceerde eerder over twijfel over het krijgen van kinderen, ongewenste zwangerschap en abortus, infertiliteit en laat ouderschap. Het onderzoek naar twijfel over het krijgen van kinderen verrichtte zij in dienst van het Nederlands Instituut voor Sociaal Sexuologisch Onderzoek (NISSO) en de Katholieke Universiteit Brabant.

ISBN 90-9009766-X